

Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx' : een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904

Citation for published version (APA):

Van Vugt, M. J. Q. M. (2015). Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx' : een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904. [Doctoral Thesis, Maastricht University]. Uitgeverij Verloren. <https://doi.org/10.26481/dis.20150227mv>

Document status and date:

Published: 01/01/2015

DOI:

[10.26481/dis.20150227mv](https://doi.org/10.26481/dis.20150227mv)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx'

Maaslandse Monografieën, 78

Onder redactie van

Prof. Dr. A.-J. Bijsterveld (voorzitter)
Dr. W.J.M.J. Rutten (redactiesecretaris)
Prof. Dr. E. Aerts
Prof. Dr. A.M.J.A. Berkvens (vicevoorzitter)
Dr. M. van der Eycken
Dr. J.J. de Jong
Dr. R. Nouwen

Raad van Advies

Drs. Th.J.F.M. Bovens (Maastricht)
H. Reijnders (Hasselt)
Prof. Dr. C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)
Prof. Dr. A. Heinen (Aken)
Prof. Dr. P.M.M. Klep (Nijmegen)
Prof. Dr. A. Labrie (Maastricht)
Prof. Dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam)
Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen (Maastricht)
Prof. Dr. H. Soly (Brussel)
Prof. Dr. R. van Uytven (Antwerpen)

De in deze serie verschenen delen staan vermeld op pag. 228.

Stichting Maaslandse Monografieën

De Stichting Maaslandse Monografieën werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig

Genootschap en staat onder bestuur van:

Drs. F.L.J.F. Jadoul (voorzitter)
Prof. Dr. A. Knotter (secretaris)
Drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester)
Mevr. B.J.F.M. Berden-Van Lier MMO
Prof. Dr. P.M.J.E. Tummers (vicevoorzitter)

Een arbeidersbuurt onder de rook van ‘De Sphinx’

Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het
Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht,
1829-1904

door

THIJS VAN VUGT

Hilversum
Verloren
2015

De uitgave van dit proefschrift kwam tot stand met financiële steun van

Op het omslag: Litho uit 1865 van de fabrieken van Regout aan de Boschstraat in Maastricht. Bron: SHCL, fotocollectie Sphinx.

ISBN 978-90-8704-493-0

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Maastricht.

© 2015 Thijs van Vugt & Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Typografie Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher.

Inhoud

Woord vooraf	15
1 Inleiding	21
Impressies van het Boschstraatkwartier-Oost door de jaren heen	23
Het Boschstraatkwartier-Oost 1829-1904: de ‘noodzakelijke’ ontwikkeling van een arbeiderswijk?	28
Achterbuurt of arbeiderswijk?	32
Stad en wijk als object van Nederlands historisch onderzoek	35
Stad en wijk als object van internationaal historisch onderzoek	38
2 De fabriek 1834-1914	44
De vestiging van het bedrijf door Petrus Regout in de jaren 1830	44
De productie en de verkoop	45
De glasbewerking en de aardewerkfabricage	46
De organisatie van het werk in aparte gebouwen	47
Het productieproces van aardewerk en glas in de ateliers	52
De personeelsomvang	57
Het arbeidsverloop	60
De variaties in de dienstverbanden	62
Mannen en vrouwen	64
De herkomst van de arbeiders	67
Ouderen en jongeren	67
De huisvesting van arbeiders	71
Conclusie: de arbeidsvraag van de glas- en aardewerkfabriek	74
3 De bewoners 1829-1904	75
De druk op de ruimte	77
De leeftijdsopbouw en de sekseverdeling	78
De samenlevingsverbanden	80
De herkomst van de bevolking	81
De beroepen	83
De beroepsstratificatie	88
De inkomensverhoudingen	90
De bededen	93
Conclusie: een dynamische arbeiderswijk	95

4	De bebouwde omgeving en de eigenaren 1829-1904	97
	Het aantal percelen, panden en woningen in de wijk in 1829 en 1904	97
	Variaties in de groei	103
	De kwaliteit van het wonen in de wijk in 1904	103
	Twee voorbeelden van de woonruimteverdeling	107
	De prijs van het wonen	108
	De huiseigenaren in de wijk in 1829 en 1904	112
	Geografische en sociale nabijheid	115
	Huisjesmelkers	118
	De huiseigenaren in Tilburg en Maastricht in 1904	120
	Conclusie: een arbeiderswijk met kenmerken van een achterbuurt	121
5	De interne geleding 1829-1904	124
	De sociale status van de bewoners in kern en periferie	125
	De beroepsstatus	125
	De belastingaanslagen	126
	De bedeling	128
	De bebouwing en de bewoning in kern en periferie	129
	De bebouwde omgeving	129
	De kwaliteit van het wonen en de huren in 1904	130
	De spreiding van het eigendom	132
	Industrialisatie en ruimtelijke structuur	133
	De beroepsuitoefening	133
	De bevolkingsdichtheid	134
	De leeftijdsopbouw en de sekseverdeling	135
	De samenlevingsverbanden	137
	De mobiliteit van de bevolking	137
	Vier voorbeelden van panden en bewoners in periferie en kern	139
	Conclusie: een armoedige kern met een 'gouden' randje	145
6	Twee families ca. 1770-ca. 1940	147
	Werken bij Sphinx: intergenerationele (dis)continuïteit?	149
	Wonen in het Boschstraatkwartier-Oost: intergenerationele (dis)continuïteit?	156
	Conclusie: meer variatie dan continuïteit	161
7	Conclusie: dynamiek en variatie	162
	De fabrieksbevolking	163
	De wijkbewoners	164
	De bebouwde omgeving	165
	Intergenerationele mobiliteit	166

Bijlagen

1	Bijlagen bij hoofdstuk 2	169
1-I	De bronnen voor het onderzoek naar de fabriek tussen 1834 en 1914	169
1-II	De verkopen van de glas- en aardewerfabriek van de Regouts van 1863 tot 1914	170
1-III	De personeelsomvang van de afdelingen in de aardewerfabricage en de ateliers van de glasbewerking op 1 januari 1880 en 1 januari 1905	172
1-IV	De personeelsomvang van de glas- en aardewerfabriek van de Regouts van 1829 tot 1914	173
1-V	De personeelsomvang en de loonsom bij de glas- en aardewerfabriek van de Regouts van 1863 tot 1914	174
1-VI	Het personeelsbestand bij Petrus Regout & Co. van 1874 tot 1884 en bij Sphinx van 1900 tot 1915	176
1-VII	Het aantal dienstverbanden van het personeel van Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880 en van Sphinx op 1 januari 1905	177
1-VIII	De duur van de dienstverbanden van het personeel van Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880 en van Sphinx op 1 januari 1905	177
1-IX	De leeftijdsopbouw van het personeelsbestand naar sekse bij Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880 en bij Sphinx op 1 januari 1905	178
1-X	De leeftijd waarop het personeel van Petrus Regout & Co. (1 januari 1880) en van Sphinx (1 januari 1905) begon te werken	178
2	Bijlagen bij hoofdstuk 3	179
2-I	De bronnen voor het onderzoek naar de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	179
2-II	De kerngegevens voor het onderzoek naar de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	180
A	De bevolkings-, pand- en woningdichtheid in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	180
B	De herkomst van de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	180
C	De meest voorkomende beroepsgroepen van alle bewoners (mannen en vrouwen) van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	181
D	Van beroepsgroepen naar economische sectoren in Maastricht 1899 en in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	182
2-III	De toepassing van HISCO en HISCLASS in dit onderzoek	183
2-IV	De lokale belastingen in Maastricht in 1821, 1880 en 1906 als bron voor de welstandsverschillen	184
3	Bijlagen bij hoofdstuk 4	185
3-I	De bronnen voor het onderzoek naar de bebouwde omgeving van en de eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	185
3-II	De reconstructie van de bewoningsgeschiedenis van een tiental panden in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1860 en 1920	187

A	De huishoudens van de tien geselecteerde panden uit het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1860 en 1920	189
B	De bewoners van de tien geselecteerde panden uit het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1860 en 1920	189
C	De gemiddelde duur van de bewoning van de tien geselecteerde panden uit het Boschstraatkwartier-Oost van 1860 tot 1890 en van 1890 tot 1920	190
D	De grootte van de tien geselecteerde panden uit het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	190
3-III	Twee bouwtekeningen van de (nieuwbouw)panden aan Bassin 6 en Grachtstraat 29	191
3-IV	De bronnen over de eigenaren van onroerend goed in 1829	193
4	Bijlagen bij hoofdstuk 5	194
4-I	De kerngegevens voor het onderzoek naar de interne geleiding van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	194
A	De percelen, panden, woningen en bewoners per straat in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829	194
B	De percelen, panden, woningen en bewoners per straat in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	194
4-II	De data van alle eigenaren van percelen / panden in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	195
A	De woonplaatsen van alle eigenaren van percelen / panden in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	195
B	De woonplaatsen van alle eigenaren van percelen / panden in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	195
C	De verdeling van de huiseigenaren uit het Boschstraatkwartier-Oost over kern en periferie in 1829 en 1904	195
D	De beroepsstatus van de huiseigenaren uit de wijk in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	196
E	De verdeling van de belastingaanslagen van de huiseigenaren uit de wijk naar sociale klasse in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1821 en 1906	196
F	Een indeling van de huiseigenaren uit de wijk naar beroepsgroep in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	196
4-III	De beroepsgroepen van de bewoners in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	197
A	De meest voorkomende beroepsgroepen van de hoofdbewoners en hun partners in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	197
B	De meest voorkomende beroepsgroepen van alle naar beroep bekende hoofdbewoners en hun partners in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	198
C	De meest voorkomende beroepsgroepen van alle naar beroep bekende bewoners in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829,	

	1880 en 1904	200
4-IV	De bewoners, panden en woningen in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	200
5	Bijlagen bij hoofdstuk 6	201
5-I	De beroepsvermeldingen van mannen en vrouwen van (vijf generaties van) de families Habets-Smit en Anten-Swarts	201
6	Toelichting bij de Excelbestanden	208
6-I	Het personeel van Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880	208
6-II	Het personeel van N.V. Kristal-, Glas- en Aardewerfabrieken De Sphinx op 1 januari 1905	208
6-III	De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829	208
6-IV	De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1880	208
6-V	De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	208
6-VI	De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1880 en 1904 als arbeider bij Regout/Sphinx	208
6-VII	De percelen, panden en eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829	209
6-VIII	De percelen, panden en eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	209
6-IX	De eigenaren van de panden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829	209
6-X	De eigenaren van de panden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	209
6-XI	De woningen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	209
7	Toelichting bij de Aldfaerbestanden	210
	Geraadpleegde bronnen	215
	Archieven en documentatie	215
	Gepubliceerde bronnen en literatuur	215
	Summary	221
	Curriculum vitae	227
	Tabellen	
2.1	Het personeelsbestand van Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880 en van Sphinx op 1 januari 1905 naar aardewerk, glas & kristal en algemene dienst	59
2.2	Het personeelsbestand van Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880 en van Sphinx op 1 januari 1905 naar gelang het aantal dienstverbanden tussen 1874 en 1915	63
2.3	Het personeelsbestand van Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880 en van Sphinx op 1 januari 1905 naar de lengte van hun dienstverbanden tussen 1874 en 1915	63
2.4	Het personeelsbestand van Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880 en van Sphinx op 1 januari 1905 naar de geboorteplaats van de arbeiders	67
3.1	Het aandeel van kinderen (< 10 jaar) in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904 en in Maastricht in 1879 en 1899	79

3.2	De leeftijdsopbouw in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904 en in Maastricht in 1879 en 1899	79
3.3	De sekseverdeling in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904 en in Maastricht in 1829, 1879 en 1899	79
3.4	De samenlevingsverbanden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	80
3.5	De meest voorkomende beroepsgroepen van de hoofdbewoners en hun partners in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904 voor mannen en vrouwen	84
3.6	De groei van de beroepsgroep 'glas- en aardewerk' bij de hoofdbewoners en hun partners en bij alle bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1880 en 1904	85
3.7	De lengte van de dienstverbanden bij Sphinx van de fabrieksbevolking in 1880 en 1905 en van de wijkbewoners tussen 1880 en 1905	87
3.8	Een indeling van beroepen naar economische sectoren in Maastricht in 1899 en in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	87
3.9	Een beroepsstratificatie van de mannelijke hoofdbewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	89
3.10	Een beroepsstratificatie van de vrouwelijke hoofdbewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	89
3.11	Een beroepsstratificatie van alle mannen in Maastricht in 1899 en in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	90
3.12	Een verdeling van de belastingaanslagen van de hoofdbewoners naar sociale klasse in het Boschstraatkwartier-Oost in 1821, 1880 en 1906	91
3.13	Een verdeling van de belastingaanslagen van de hoofdbewoners naar sociale klasse in het Boschstraatkwartier-Oost en Maastricht in 1906	92
3.14	De totale belastingen per betaler en per hoofdbewoner in het Boschstraatkwartier-Oost in 1821, 1880 en 1906	93
3.15	De bedeelde (hoofd)bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost en Maastricht in 1829, 1880 en 1904	94
4.1	Vijf huisvestingsindicatoren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904 en in Maastricht, Limburg en Nederland in 1899	104
4.2	Het percentage gezinshoofden met twee of meer personen per vertrek naar beroepsgroep in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904 en de verschillen ten opzichte van Maastricht, Limburg en Nederland in 1899	105
4.3	Het percentage gezinshoofden met twee of meer personen per vertrek naar sociale klasse, belastingaanslag en beroepsprestigeklasse in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	106
4.4	De huur per week en de plaats in het pand in in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	109
4.5	De samenhang van vijf kwaliteiten van wonen en de huur per week in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	110
4.6	De verschillen in huur per week door de algehele bouwkundige en hygiënische situatie van de woningen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	110

4.7	Een vergelijking van de huurcategorieën in Groningen en in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	111
4.8	De eigenaren van onroerend goed in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	112
4.9	De institutionele eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	113
4.10	De aantallen eigenaren van panden en woningen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	114
4.11	De woonplaats van de eigenaren van percelen / panden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	115
4.12	De beroepsstratificatie van de eigenaren van percelen / panden uit de wijk zelf in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	116
4.13	Een indeling van de huiseigenaren naar beroepsgroep in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	116
4.14	De verdeling van de belastingaanslagen van de huiseigenaren naar sociale klasse in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	117
4.15	De eigenaren van onbewoonbare woningen en onderkomen percelen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	119
4.16	Een vergelijking van de situatie van huiseigenaren in Tilburg en in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	121
5.1	Een beroepsstratificatie van de mannelijke hoofdbewoners in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	126
5.2	Een verdeling van de belastingaanslagen van de hoofdbewoners naar sociale klasse in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1821, 1880 en 1906	127
5.3	De bedeelde hoofdbewoners in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	128
5.4	De percelen, panden, woningen en bewoners in wijk, kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904	130
5.5	Enkele kenmerken van woningen in wijk, kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	131
5.6	De huur per week in wijk, kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	132
5.7	Een indeling van beroepen naar economische sector van alle naar beroep bekende bewoners in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	134
5.8	Het aandeel van kinderen (< 10 jaar) in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	136
5.9	De leeftijdsopbouw in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	136
5.10	De sekseverdeling in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	136
5.11	De samenlevingsverbanden in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	137
5.12	De geboorteplaatsen van hoofdbewoners en partners in kern en periferie	

	van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	138
5.13	De migranten uit kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1890 en 1904	138
6.1	Het aandeel van Sphinxwerknemers bij vijf generaties van de beide families	152
6.2	De feitelijke aanstellingsduur bij Sphinx van 143 personen uit alle generaties van beide families	153
6.3	De verdeling van beroepen in beide families per tijdvak over enkele economische sectoren	156
6.4	De geografische spreiding van de Sphinxwerknemers van beide families bij hun eerste aanstelling	157
6.5	De herkomst van de huwelijkspartners in beide families en hun woonplaats na het huwelijk	157

Grafieken

2.1	De verkopen van de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts van 1863 tot 1914	45
2.2	De totale verkopen van de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts van 1863 tot 1914 en de bijdrage daarin van glas en aardewerk	47
2.3	De personeelsomvang van de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts van 1829 tot 1914	58
2.4	De ontwikkeling van omzet, personeelsomvang en loonsom van de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts van 1863 tot 1914	58
2.5	De ontwikkeling van het aandeel van de lonen in de kostprijs bij de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts van 1868 tot 1904	59
2.6	Het saldo van in- en uitgaand personeel en de omzet bij Petrus Regout & Co. van 1874 tot 1884 en bij Sphinx van 1900 tot 1914	61
2.7	Het aandeel van de seksen in het personeelsbestand bij Petrus Regout & Co. van 1874 tot 1884 en bij Sphinx van 1900 tot 1915	65
2.8	De leeftijdsopbouw van het personeelsbestand naar sekse bij Petrus Regout & Co. op 15 december 1879	69
2.9	De leeftijdsopbouw van het personeelsbestand naar sekse bij Sphinx op 15 december 1904	69
3.1	De bevolkings-, pand- en woningdichtheid in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	78
3.2	De herkomst van de gezinshoofden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	82
3.3	De herkomst van de partners van de gezinshoofden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	82
3.4	De herkomst van de niet-gezinsleden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	82
4.1	Het aantal huishoudens en personen in de tien geselecteerde panden uit het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1860 en 1920	104
4.2	De huuropbrengsten als deel van het jaarinkomen bij 84 huiseigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	118

5.1	De verdeling van de bevolking tussen kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904	135
6.1	De werkzaamheden bij Sphinx van 50 vrouwen tijdens hun gezinscyclus	154
6.2	Het aandeel van het Boschstraatkwartier-Oost in de wooncarrières van de vijf generaties van de twee families	158
6.3	De woonplaats van de vijf generaties van de beide families	159

Kaarten

1.1	Maastricht in 1900 met het Boschstraatkwartier-Oost en het terrein van Sphinx	24
2.1	Het Sphinxterrein in 1814 (a), 1845 (b), 1867 (c) en 1899 (d)	48
4.1	Het Boschstraatkwartier-Oost volgens de eerste kadastrale kaart van Maastricht omstreeks 1841	99
4.2	Het Boschstraatkwartier-Oost volgens de tweede kadastrale kaart van Maastricht omstreeks 1880	100
4.3	Het Boschstraatkwartier-Oost in 1900	101
4.4	De functies van de panden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904	102
7.1	De ligging van de tien geselecteerde panden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1880 en het pand aan de Raamstraat	188

Figuren

1.1	Drie modellen van geleding: concentrische zonering (Burgess), sectorale zonering (Hoyt) en meerkernentheorie (Harris en Ullman)	34
2.1	De productiegang van aardewerk	53
7.1	De bouwtekening van een nieuw te bouwen pand aan Bassin 6 door H.Keulen	191
7.2	De bouwtekening van een nieuw te bouwen pand aan Grachtstraat 29 door J.Engelbert	192
7.3	Een gedeelte van de parenteel van Martinus Habets (in tekst)	210
7.4	Een gedeelte van de parenteel van Martinus Habets (in grafische vorm)	212
7.5	Printscreen van Aldfaer: Martinus Habets en zijn woonadressen	213
7.6	Printscreen van Aldfaer: Martinus Habets en zijn beroepen	214

Verklaring der tekens in tabellen en bijlagen

• = de gegevens ontbreken

- = nul

o (o,o)= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid

niets (blank) = een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen

Het Boschstraatkwartier-Oost (in het kader) vóór de industrialisering. Maquette van Maastricht (1752) naar de remake (1982) aanwezig in Centre Céramique Maastricht. Fotocollectie RHCL.

Woord vooraf

Dit proefschrift zou onmogelijk geschreven kunnen zijn als ik niet (vanaf 1981) werkzaam was geweest bij Fontys Lerarenopleiding Sittard (FLOS) en haar rechtsvoorgangers. Sinds 2004 zijn in de zogenaamde Dublin descriptoren Europese eindtermen vastgelegd voor het bachelor- en masterniveau binnen het universitair en hoger beroepsonderwijs, waardoor de (opbouw van) het doen van onderzoek in de curricula een meer bepalende rol is gaan spelen. Vanaf dat moment is het belang van een (te ontwikkelen) onderzoeksleerlijn bij de lerarenopleidingen ook steeds meer onderwerp geweest van de accreditatie van hun programma's. Binnen de lerarenopleidingen van het HBO heeft dat onderzoek hoe langer hoe meer het karakter gekregen van onderzoekend leren in en voor de schoolpraktijk als een middel om het eigen lesgeven en de eigen professionaliteit te verbeteren. Het is ook in Sittard actie-onderzoek geworden, waarbij in de praktijk het accent veelal is komen te liggen op vakdidactisch en algemeen pedagogisch gebied; kortom, op vragen met betrekking tot de keuze van lesinhouden, werkvormen en hulpmiddelen voor individuele docenten of scholen en specifieke onderwijstypen. Het heeft dus in mindere mate of soms zelfs totaal niet betrekking op onderzoek binnen de eigen discipline en het daarop gebaseerde schoolvak. Dat verschijnsel staat min of meer haaks op de landelijke kennisbasis voor de bachelor- en master-lerarenopleiding voor het vak geschiedenis, die onder politieke en bestuurlijke druk van de nationale overheid via de Vereniging van Hogescholen in 2009 tot stand is gekomen en sindsdien in de leerplannen is geïmplementeerd. Daarin is het historisch denken en redeneren het uitgangspunt dat vooraf moet gaan aan en voorwaardelijk is bij het realiseren van het kennisniveau van de aanstaande docent. De basiskwaliteit van de toekomstige geschiedenisdocent moet onder andere verwezenlijkt worden door het (kunnen) toepassen van een viertal theoretische aspecten: verzamelen, ordenen, verklaren en beeldvormen. Het ligt dan voor de hand dat de aanstaande leraar daadwerkelijk op het niveau van het HBO die vakinhoudelijke kwaliteiten laat zien, niet in de zin van grensverleggend onderzoek, dat in essentie thuishoort in de universitaire wereld, maar als een toegepast onderzoek naar een historisch onderwerp aan de hand van bronnen en literatuur. Het curriculum biedt weliswaar mogelijkheden om dat in de eerste drie studiejaar van de opleiding hier en daar als een kleine leerlijn in te bouwen, maar de opname daarin als het eindproduct van de student in de afstudeerfase – de spreekwoordelijke kroon op de studie – is sinds de beginjaren van de eenentwintigste eeuw een gepasseerd station. De kans dat de vakspecifieke component binnen de lerarenopleiding ooit weer prioriteit zal krijgen boven de meer generieke competenties is overigens niet ondenkbeeldig; sinds de start van de zogenaamde nieuwe lerarenopleiding in 1970 – ik behoorde zelf in 1975 tot de eerste lichting van afgestudeerden in Tilburg – is het perspectief over inhoud en vormgeving van de tweede- en eerstegraads le-

rarenopleidingen constant heen en weer geschoven tussen vakmanschap en meesterschap.

In 1988 maakte Willy Augustin, een student in de vakkencombinatie Geschiedenis / Nederlands, onder mijn begeleiding een afstudeerwerkstuk over het Boschstraatkwartier in Maastricht. De ondertitel van zijn onderwijsproject luidde *Van mensenpakhuis tot woonerf*. Het leerlingen- en docentenmateriaal werd in een verkorte editie uitgegeven in *Legio Regio*, katernen voor het geschiedenis- en aardrijkskundeonderwijs in Limburg, een uitgave van destijds Hogeschool Katholieke Leergangen Sittard onder redactie van vier lerarenopleiders (twee geografen en twee historici, waaronder ikzelf). Het katern nam de ontwikkeling van het Boschstraatkwartier-Oost onder de loep. Aan het begin van de twintigste eeuw was het een typische arbeidersbuurt onder de rook van de glas- en aardewerkfabriek De Sphinx en na grootscheepse kaalslag, nieuwbouw en renovatie werd het aan het einde van die eeuw omgebouwd tot een woonerf. De in een klein PCFILE-bestand verzamelde data over de woningen uit 1904 uit het archief Souren van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) leverden voor geschiedenisleraren een aardige concretisering op van het beeld van de industriële revolutie. Een veldwerk in dezelfde buurt en de vergelijking van toen en nu was goed te gebruiken in een aardrijkskundige context over stadsvernieuwingprocessen. Het was een excellent voorbeeld van de filosofie die het team van de lerarenopleiding Aardrijkskunde en Geschiedenis nastreefde: inhoudelijke samenwerking tussen de twee verwante disciplines en schoolvakken, vakdidactische vernieuwing door het werken in archieven en in het veld met behulp van (de eerste aanzetten van) informatie- en communicatietechnologie en een demonstratie van de regio als onderzoeksveld, conform de uitspraak van mijn vroegere teamleider, Piet van Luyn, die stelde dat geschiedenis en aardrijkskunde beginnen bij de eigen voordeur.

In tal van nascholingsactiviteiten heeft dit lesmateriaal daarna een plaats gekregen als een voorbeeld van de onderwijsvernieuwing die wij vanuit Sittard wilden realiseren. Dat was ook het geval tijdens een internationale bijeenkomst van leraren van het voortgezet onderwijs uit de Euregio Maas-Rijn in Maastricht in 2002. Het SHCL aan Boschstraat 73 was toen gastheer en de directeur, Ad Knotter, hield toen een lezing over paradoxen van de grens. Tijdens een terrasbezoek op de Markt na afloop van de succesvolle nascholingsdag kwam het gesprek op het onderzoek naar de wijk en de mogelijkheden om de eerste resultaten van Willy Augustin in een veel groter en tegelijkertijd meer wetenschappelijker kader te plaatsen. Er werden over en weer vragen gesteld en suggesties gedaan – enthousiast en stimulerend – en na enige aarzeling, zoals Julius Caesar die in 49 voor Christus oorspronkelijk ook had gehad bij het oversteken van de Rubicon, was de teerling geworpen. Oorspronkelijk was mijn ambitie om na het vertrek van de kinderen uit huis of na mijn pensioen een promotietraject te starten. Op aandringen van Ad en onder druk van Truus, mijn echtgenote, heb ik me toen redelijk gemakkelijk laten overhalen om meteen te beginnen. Met de privé gestelde voorwaarden – zie later! – ging ik graag akkoord.

Pogingen om het promotietraject onder te brengen bij een samenwerkingsovereenkomst van Universiteit Maastricht met Fontys Hogescholen, die beoogde de deskundigheid van docenten-opleiders te vergroten en het traject in tijd en geld te faciliteren, liepen op niets uit. Enerzijds lag de oorzaak daarvoor in de verandering van mijn functioneren binnen de lerarenopleiding. Van docent werd ik eerst vakgroepleider Geschiedenis, later ook van Aardrijkskunde, en uiteindelijk teamcoördinator van de Mens & Maatschappijvakken, voor

welke functie onmogelijk volstaan kon worden met de inzet van slechts een halve week-taak gedurende enkele jaren. Anderzijds paste het louter vakinhoudelijke onderzoek naar de sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 naar het oordeel van de toenmalige directie niet in de van hogerhand gewenste c.q. opgelegde bevordering van het denken in competenties binnen de lerarenopleiding en de daaruit voortvloeiende prioriteit van de meer generieke pedagogische en algemeen didactische elementen binnen de opleidingsprogramma's. In zo'n situatie van promoveren, naast een aansprekende, volledige en verantwoordingsvolle baan, waarin eigenlijk nooit nee verkocht kan en mag worden, is de eindstreep dan ook later bereikt dan ik voorheen verwacht had.

Desalniettemin is het nooit een eenzaam avontuur geworden. Daar zorgden de collega's en studenten van de Sittardse opleiding wel voor. Ondanks de vaak als zwaar ervaren werkdruk is de sfeer binnen het docententeam prettig en stimulerend, vooral bij de in de loop van die twaalf jaar achttien personen tellende club van Mens & Maatschappij. Er was steeds interesse in het onderwerp, de voortgang en de resultaten, en er werd meegeleefd met en gereageerd op elke mijlpaal in de vorm van het publiceren van een artikel. Peter Augustin, Maurice Heemels, Jos Meuwissen, Gerard Slootweg en Roel Verstaen (de historici), Riet de Reijke, Wim Hassing, Marcel Sevenich en Hub Stohr (de geografen), maar ook de economen en onderwijskundigen, mijn hartelijke dank voor jullie collegialiteit en vriendschap! En eigenlijk geldt dat ook voor de collega's uit het Talenteam, de docenten van Bèta en de medewerkers van de ondersteunende diensten. Jullie hebben gelukkig allemaal in de gaten wat voor een groot genot een aangename en plezierige werksfeer is! Twee personen verdienen nog een aparte vermelding: Albert Sleutjes, die zorgde voor een klinkende vertaling van mijn conclusies in het Engels, en Anton van den Brink, de huidige directeur, die ruimhartig toestemde in de financiering van de publicatie van mijn proefschrift in de Maailandse Monografieën, waardoor uiteindelijk duidelijk werd dat FLOS op het einde van het traject mijn inspanningen toch waardeerde.

Zonder dat zij het, zeker in de eerste jaren, wisten, hebben de studenten van de Mens & Maatschappijopleidingen van FLOS een bijdrage geleverd aan mijn onderzoek. Sinds de invoering van de eenvakkigheid in de jaren 1990 worden alle studenten in de propedeuse geconfronteerd met een samenwerkingscursus rondom Sphinx. Zij bestuderen via vier case-studies geografische, algemeen- en bedrijfseconomische en historische aspecten in de ontwikkeling van die glas- en aardewerkfabriek tussen 1834 en 2009 om er uiteindelijk achter te komen dat een goede onderzoeksvraag, hoe geografisch, economisch of historisch van aard die ook is, meestal niet beantwoord kan worden zonder het combineren van meerdere methoden en invalshoeken, waardoor een vollediger, meer samenhangend beeld van de (verleden) werkelijkheid ontstaat. De kennismaking met het vakbesef van de drie vakken en het zich realiseren van de diversiteit en inhoudelijke meerwaarde die de vaksamenwerking oplevert, is een eerste stap in de richting van het brede leergebied mens & maatschappij, dat vooral in het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs onderwezen wordt en waarvoor de afgestudeerden van elk van de drie opleidingen ook bevoegd zijn en dus opgeleid moeten worden. De vragen en antwoorden van de studenten naar aanleiding van het materiaal bij de casestudies hebben mij soms terecht gedwongen om bronnen en literatuur anders te verwerken en nieuwe vragen te stellen.

Mijn promotor, Ad Knotter, dank ik voor zijn inspirerende en kritische begeleiding. Van-

af het prille begin was je uiterst betrokken bij mijn onderzoek van een sociaalhistorisch thema, waar je, zoals blijkt uit eerdere publicaties van je hand, al grote interesse in had. Jij stelde tijdig grenzen aan de breedte van het onderwerp en stimuleerde mij om dan de diepte in te gaan. Kritisch gaf je commentaar op de deelproducten, zoals artikelen voor vaktijdschriften of presentaties tijdens congressen, en vanzelfsprekend ook op dit proefschrift. Herhaaldelijk hadden we discussies of ik zaken niet te veel benaderde als een leraar – het bloed kruipt nu eenmaal waar het niet mag gaan – en te weinig als een wetenschapper, ook in mijn taalgebruik. Met veel genoegen en dankbaarheid kijk ik op onze samenwerking terug.

Via Ad kom ik automatisch terecht bij de organisatie waarvan hij de directeur is, het SHCL, en het Regionaal Historisch Centrum Limburg, waar Lita Wiggers, een oud-studente van FLOS, inmiddels de scepter zwaait, en Jacques van Rensch, een oud-collega, de provinciale rijksarchivaris is. Naast hen hebben veel medewerkers een grotere of kleinere rol gespeeld in mijn onderzoek in de archieven en de bibliotheken en bij het drukklaar maken van het manuscript. Zonder anderen tekort te willen doen, noem ik met name Paul Arnold, Ella Muyres-Schilder, Ludo Royakkers en Max Wijnen. Zonder de activiteiten van één persoon had de eindstreep van deze promotiemarathon nog ver na mijn pensionering gelegen en had hoofdstuk 6 nooit de diepgang gekregen die het nu heeft. Als onderzoeksassistent van het SHCL en later als vrijwilliger heeft Jos van Hees zich onmisbaar gemaakt bij het verzamelen van alle informatie over de vijf generaties van de twee families aldaar. De daarin geïnvesteerde uren, dagen, weken en maanden waren voor mij van onschatbare waarde en – ook letterlijk – onbetaalbaar. Bedankt, Jos!

De leden van de beoordelingscommissie van dit proefschrift bedank ik voor hun werkzaamheden om het wetenschappelijke niveau kritisch onder de loep te nemen en oppositie te voeren tijdens de openbare verdediging ervan. Ook Willibrord Rutten van het SHCL heeft tijdens de voltooiing van het manuscript door zijn heldere commentaar meegewerkt om de juiste puntjes op de ‘historische’ i te plaatsen. De redactie van de Maaslandse Monografieën krijgt dankt voor de opname van het eindproduct in de reeks en de begeleiding van de productie ervan.

Ook in de privé-contacten hebben gesprekken met relatieve buitenstaanders ten opzichte van vak en beroep ertoe geleid dat hun vragen en opmerkingen bijdroegen aan het leerproces en een plaats kregen in de resultaten van het onderzoek: Wiel en Leonie, Bert en Marina, Theo en Margo, Fred en Monique en nog vele andere niet met name genoemde familie en vrienden dank je wel voor jullie nimmer aflatende belangstelling, ongeacht de duur van het traject! Steeds werd ik erdoor genoodzaakt de rode draad daarin scherp voor ogen te blijven houden en de tekst van dit proefschrift zo helder en concreet mogelijk te laten zijn. Natuurlijk geldt dat ook voor mijn drie kinderen en hun partners: Raoul en Mariëlle, Thierry en Rikje, Aniek en Boy. Jullie waren in 2002 al grotendeels uit het huis vertrokken en hebben met succes – kan ik achteraf (gelukkig!) zeggen – jullie eigen weg gezocht. Rikje en Raoul hebben mij al laten zien hoe zo’n promotie in zijn werk gaat en zijn mij de afgelopen twee jaar links en rechts dus gepasseerd, maar blijkbaar is ook in dat opzicht de wereld van de geneeskunde een hele andere dan die van de historici. De andere vier passen de slogan van een leven lang leren op hun eigen manier in hun eigen vak en beroep met succes toe. Als laatste, maar wel de belangrijkste: Truus. Als deskundige op talengebied had jij aanvankelijk weinig met mijn onderzoek. Wat was de meerwaarde voor de wereld van al dat gecijfer

met vierkante meters en gegoochel met beroepen? Waarom moest ik daar zoveel tijd in investeren? Wat zou het me opleveren? Jij legde je erbij neer, langzamerhand namen je twijfels af en groeide je belangstelling. Je claimde (conform onze afspraken) dat de *quality time* in de weekenden en de vakanties ten volle benut zou worden, mede ten behoeve van de inmiddels gearriveerde kleinkinderen Yorn, Sepp, Fabian en Linde. Dat zorgde ervoor dat ik in de loop van elke week geconfronteerd werd met een prima afwisseling in mijn activiteiten, zodat ik op de juiste, daarvoor gereserveerde momenten weer opgewekt en van nieuwe energie voorzien door kon met mijn onderzoek. Ook de aanwezigheid van een agendabewaker is voor elke promovendus van eminent belang. xxxXXXXxx!

Klein-Doenrade, september 2014

Het beeld van Petrus Regout voor de (voormalige) Sphinxfabriek aan de Boschstraat (boven), met zicht naar de Markt (midden) en naar de St.-Antoniusstraat (onder). Foto: Truus van Vugt (mei 2014).

Hoofdstuk 1

Inleiding

Op 27 november 1965 onthulde prins Bernhard het beeld van Petrus Regout in de Maastrichtse Boschstraat.¹ Zes jaar eerder was het niet gelukt om bij gelegenheid van het 125-jarig jubileum van het bedrijf een standbeeld van de oprichter te realiseren op de Maastrichtse Markt. De reputatie van de oude Regout was nog te zwart; hij werd eerder gezien als de kapitalistische uitbouter van het proletariaat dan als de initiatiefrijke aartsvader van de Maastrichtse industrie.² Het werk van de beeldhouwer Wim van Hoorn werd aan de toen nog half verpauperde Boschstraat, de uitvalsweg vanuit het centrum naar het noorden, geplaatst. Met de rug naar zijn bedrijfsgebouwen en met het gezicht naar de Sint-Antoniusstraat, waar zijn arbeiders hadden gewoond, onder andere in de door hem in 1863 gebouwde *cité ouvrière*, leek het alsof hij de wijk nog steeds wilde controleren. De ‘pottenkeuning’ kijkt vanaf de stoep voor het fabrieksterrein dominant en arrogant in de richting van het Boschstraatkwartier-Oost, maar anno 2014 is hij daar amper meer op zijn plaats en lijkt hij verweesd te zijn achtergebleven. De situatie rondom hem is volledig veranderd.

Eind 2006 verplaatste Sphinx haar keramisch bedrijf vanuit de binnenstad naar een bijna compleet gerobotiseerd fabriekscomplex aan de Beatrixhaven, maar al na enkele jaren bleek dat te kleinschalig te zijn opgezet. In de loop van 2009 besloot het Finse moederbedrijf Sannitec de productie in Maastricht stop te zetten en kwam er na 175 jaar een einde aan wat kort daarvoor nog het modernste Europese sanitairbedrijf heette te zijn. Er resteren nog slechts enkele administratieve ruimten in De Colonel, een kantoorkolos naast het Maastrichtse station. Het voormalige fabrieksterrein in de noordwestelijke hoek van de binnenstad – achter de rug van het standbeeld – is voor een groot deel gesloopt en enkele gebouwen zullen als monument worden gehandhaafd en te zijner tijd gerestaureerd. Sinds 1999 zijn er plannen gemaakt voor een grootschalige en luxueuze (her)inrichting van dit 280 hectare grote gebied, maar de financieel-economische crisis van de laatste jaren heeft door de ontwikkeling van deze ‘wereldwijk’ – voorlopig althans – een stevige streep getrokken. Het is vandaag vooral een parkeerplaats voor het winkelend publiek van de Maastrichtse binnenstad.

Het Boschstraatkwartier-Oost heeft recht onder de ogen van Petrus Regout eveneens zijn verleden uitgegumd, lijkt het wel. Generaties aardewerkers en glasblazers woonden daar dicht opeengepakt onder primitieve omstandigheden en in grote armoede. In de jaren 1970, 1980 en 1990 werd de gehele wijk grondig onder handen genomen. De kern werd gesloopt,

1 Het Polygoon filmjournaal maakte er opnamen van en gaf daarbij ook een beeld van het productieproces in de aardewerkfabriek van Sphinx. Het filmpje maakt deel uit van het programma *Koninklijke familie in Limburg 1927-1995* van het Limburgs Museum te Venlo. Het is te vinden via <http://www.limburgsmuseum.nl/zoeken/?words=sphinx&x=10&y=8&s=66FBF1EEDA81152CC64DECED95122275>.

2 Wennekes, *De aartsvaders*, 77-78.

nieuwbouw kwam tot stand, de monumentale randen werden gespaard en gedeeltelijk herbouwd. Het arbeiderskwartier werd een min of meer rustig appartementenparadijs, zo was althans de bedoeling van de investeerders en de gemeente.

De situering van het standbeeld van Regout leidt naar de hoofdvraag van mijn onderzoek. Wat zijn de sociale en ruimtelijke effecten van de vestiging en de expansie van het bedrijf van Regout op en in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904? In 1829 stond de buurt nog niet onder de invloed van diens fabrieken – ze werden immers pas opgericht in 1834 – en in 1904, een decennium vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, was de keramische industrie in Maastricht tot volledige ontplooiing gekomen en waren de effecten in de wijk volop zichtbaar.

De indeling van dit boek gaat als volgt. De inleiding biedt een sociaalwetenschappelijke en historiografische inkadering van de zojuist genoemde probleemstelling: wat hebben sociologen, geografen en vooral historici al eerder te berde gebracht over de samenhang tussen industrialisatie en stads- en buurtontwikkeling, welke aspecten verdienen bijzondere aandacht en hoe kan op deze onderzoeksresultaten worden aangesloten? Het tweede hoofdstuk schetst aan de hand van literatuur en bronnen de ontwikkeling van de fabrieken van Regout tussen 1834 en het begin van de Eerste Wereldoorlog in 1914. Vooral de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de structuur van de arbeidsvraag staan daarbij centraal. In de daaropvolgende hoofdstukken verschuift het perspectief naar het Boschstraatkwartier-Oost. De positie van de bewoners (hoofdstuk 3), van de bebouwde omgeving en de eigenaren van percelen, panden en woningen (hoofdstuk 4) wordt op het (macro)niveau van de gehele buurt in kaart gebracht op een drietal meetpunten: vóór de industrialisatie in 1829 en daarna in 1880 en 1904. In het vijfde hoofdstuk wordt bekeken in hoeverre de wijk sociaal homogeen was. Nog in 1954 maakten onderzoekers van de gemeente in het voortraject voor de stadsvernieuwing onderscheid tussen een arme kern en een rijkere periferie in het Boschstraatkwartier-Oost. In hoofdstuk 5 wordt onderzocht of die interne sociale geleding ook in de negentiende eeuw aanwezig was en hoe die zich ontwikkelde. Het zesde hoofdstuk richt zich op het microniveau: de levensloop van de leden van vijf generaties van twee families van Sphinxarbeiders uit 1880 wordt in kaart gebracht. Delen uit mijn onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van een tiental panden uit de buurt tussen 1860 en 1920 zijn toegevoegd waar deze relevant waren. Ten slotte worden dan de conclusies geformuleerd, die een antwoord geven op de vraag wat de sociale en ruimtelijke effecten waren van de vestiging en de expansie van het bedrijf van Regout op en in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904. Vanzelfsprekend wordt dan ook de relatie gelegd met de theoretische inkaderingen en discussies uit het eerste hoofdstuk.

De bijlagen bevatten een kritische bespreking van de bronnen, tabellen en grafieken waarnaar in de hoofdtekst wordt verwezen, en een toelichting op de Excelbestanden en op het materiaal in Aldfaer (de genealogische software). De genoemde bestanden kunnen worden geraadpleegd op de website van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (<http://shclimburg.nl>).

IMPRESSIES VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST DOOR DE JAREN HEEN

Het gehele Boschstraatkwartier omvat het gebied aan weerszijden van de uitvalsweg van Maastricht in noordelijke richting, naar 's-Hertogenbosch. Het oostelijke gedeelte, waarop de aandacht zich in deze studie richt, wordt in dit onderzoek begrensd door de Maas en de Van Hasseltkade in het oosten, de Kleine Gracht en de Markt in het zuiden, de Boschstraat in het westen en de binnenhaven van het Bassin in het noorden. Het gedeelte ten zuidoosten van de Kleine Gracht blijft buiten beschouwing.³ Kaart 1.1 geeft dit gebied weer in 1900 en toont de ligging ten opzichte van het centrum van de stad en ten opzichte van de fabrieken van Regout. De wijk had in 1829 een oppervlakte van 70.955 m². In 1904 was die teruggebracht naar 63.746 m² als gevolg van de aanleg van het kanaal naar Luik vanaf het Bassin parallel aan de Maas tussen 1846 en 1850.⁴

Om de ontwikkeling van de buurt te karakteriseren wordt in een achttal beelden teruggeblikt op het Boschstraatkwartier-Oost vanaf het moment dat de wijk onderwerp werd van publieke discussie over stadsopbouw in de jaren 1950 tot – in de tijd terug – het begin van de industrialisatie in het tweede kwart van de negentiende eeuw.

– In de avond van zaterdag 14 november 1953 luidde pastoor Rouwet van de St.-Mathias-parochie in het Boschstraatkwartier een half uur de noodklok van de kerk om de aandacht van de overheid te vragen voor de huisvestingsellende van 2.000 parochianen.⁵ Zijn initiatief bracht de gemoederen danig in beweging: de *Gazet van Limburg* ontving een tiental ingezonden brieven, het gemeenteraadslid Cuyten interpelleerde,⁶ het landelijke dagblad *De Tijd* interviewde de pastoor en wethouder Gijbels,⁷ de Dienst Stadsontwikkeling nam het gebied in studie.⁸ Binnen enkele jaren had de actie van de geëngageerde pastoor succes: in april 1957 publiceerde Openbare Werken het plan Boschstraat-Oost, dat door afbraak van het gehele middengebied – met handhaving van de monumentale panden aan de randen – de wijk wilde openleggen, de huisvesting saneren en de sociale structuur differentiëren.⁹ Het duurde, mede door publieke discussie en actie, nog tot 1975 voor het definitieve bestemmingsplan gereed was. In 1977 startte de sloop en de bouw van het eerste plandeel, de eerste bewoners betrokken in 1980 hun nieuwe woningen. De tweede uitvoeringsfase, ten noorden van de Grachtstraat, was nagenoeg gerealiseerd in 1988. Toen werd ook begonnen met de renovatie van de sluis tussen het Bassin en de Maas, het uitbaggeren van de haven, het op-

3 Dit is ook precies het gebied dat in 1957 bestreken werd door het saneringsplan Boschstraat-Oost van de gemeente Maastricht. De naam Boschstraatkwartier is overigens van nog recenter datum. Deze aanduiding werd in de bronnen van de periode tussen 1829 en 1904 niet gevonden en was toen dus blijkbaar onbekend.

4 Het kanaal werd door de Belgen aangelegd en bleef tot het einde in 1962-1963 eigendom van de Belgische Staat, die de Nederlandse Rijkswaterstaat voor exploitatie en onderhoud betaalde. Zie Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, s.v. kanaal Luik-Maastricht 263-264.

5 *Gazet van Limburg* 14 november 1953, 1.

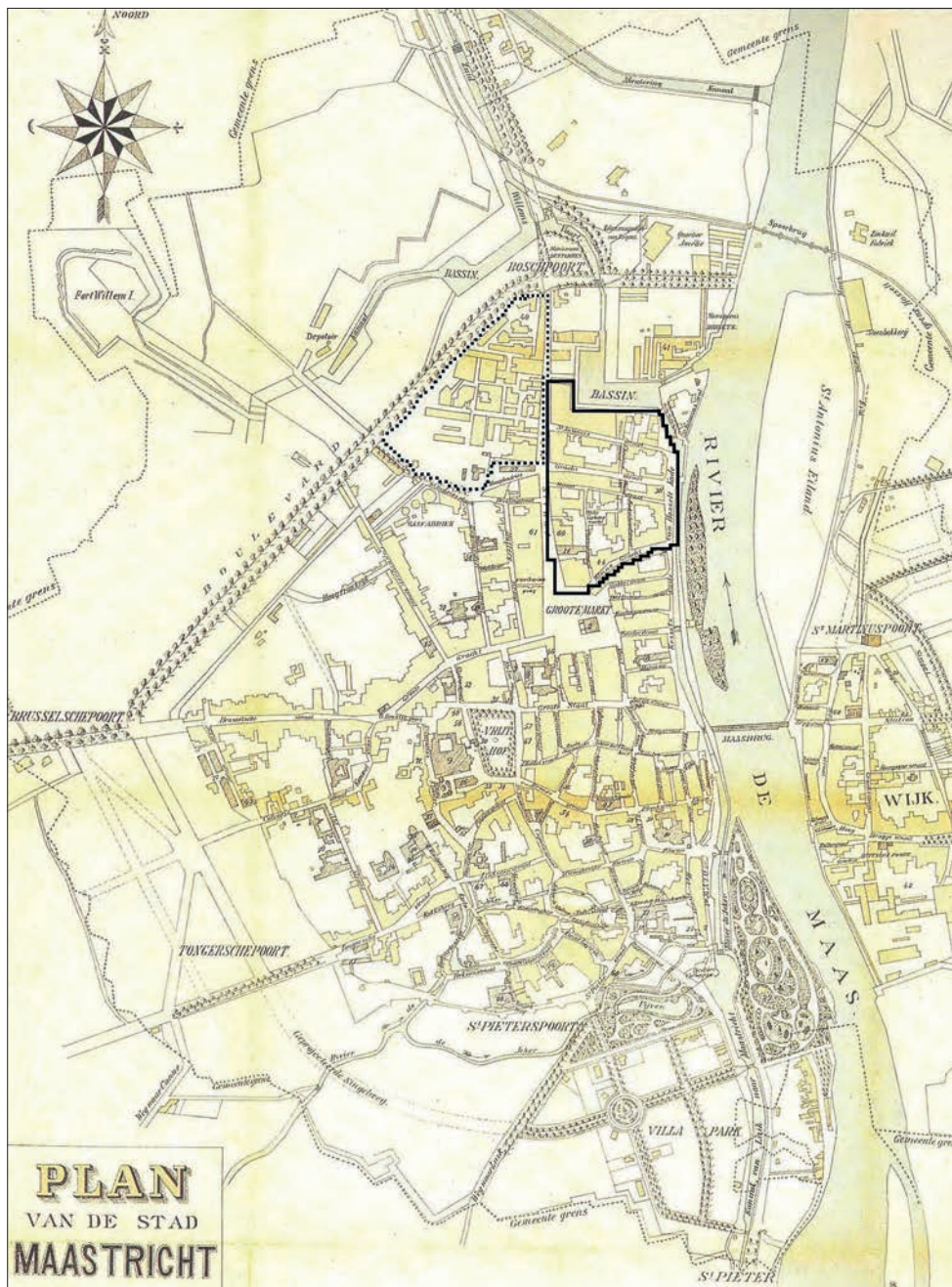
6 Archief Gemeentebestuur Maastricht 1813-1986, Notulen van de vergadering van de gemeenteraad, vergadering 1 december 1953, toegangsnummer 20.007B, inventarisnummer 92, 16-26.

7 *De Tijd* 12 december 1953, 11: 'Maastricht zit met probleem van een vervallen binnenstad'. Typerend voor beider visie zijn de koppen 'Er moest een schok worden gegeven' (Rouwet) en 'De overheid is niet almachtig' (Gijbels).

8 Zie publicaties van de Sociaal-economische Documentatie Dienst Stadsontwikkeling Maastricht: Vliegen, *Sociaal-economische beschrijving van het gebied Boschstraat en omgeving* (12 juli 1954) en idem, *Sociaal-economische aspecten van het structuurplan Boschstraat e.o.* (10 februari 1955).

9 Openbare werken Maastricht, *Saneringsplan Boschstraat-Oost*, 10-17.

KAART 1.1 MAASTRICHT IN 1900 MET HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST (ZWART OMLIJND) EN HET TERREIN VAN SPHINX (IN STIPPELIJN)

Bron: Dingemans, Twintig eeuwen Maastricht, 52.

knappen van de kades en de aanleg van een jachthaven, die, na veel vertraging, in 2002 feestelijk werd geopend. Het Bassin en het industriële complex van Sphinx werden deel van het Belvédère-masterplan voor de ontwikkeling van de noordwesthoek van Maastricht.

– In een terugblik op zijn kinderjaren in de wijk in de jaren 1930 gaf Jo de Mommer in 2004 de volgende karakteristiek: Boschstraat-Oost was een typische volksbuurt, een soort Amsterdamse Jordaan, gevormd door de armoede die er heerste. De bewoners van de buurt vormden een gesloten gemeenschap, ruzies en vechtpartijen waren aan de orde van de dag. Het kwam voor dat er met potten en pannen werd gegoooid. Er vloog zelfs af en toe een dakpan naar beneden. Zijn vader werkte bij de Sphinx, in de volksmond ‘de fabriek’ genoemd, die aan de Boschstraat lag. De meeste arbeiders die hier woonden, werkten voor een paar gulden in de week, waar je niet veel meer mee kon doen dan eten kopen. De huizen waren barstensvol mannen, zwangere vrouwen en kinderen. En er kwamen er steeds meer bij. De mensen konden geen kant meer op, de huisbazen en de fabrieken profiteerden en verrijkten zich over onze ruggen.¹⁰

– Van Haaren en Teeling rapporteerden in februari 1934 aan het plaatselijke bestuur van SDAP en NVV over de verpauperende effecten van de economische crisis in Maastricht. Daarmee wilden zij de dreigende steunverlaging aan de maatschappelijk zwaksten tegenhouden.¹¹ De beide socialisten onderzochten wonen en werken van 156 gezinnen en alleenstaanden in oude en nieuwe arbeiderswijken. Meer dan 70 procent van hen betaalde aan huur meer dan een zevende deel van het gezinsinkomen, in het algemeen de huurprijsnorm; ongeveer een derde zelfs meer dan een kwart van het loon.¹² In het rapport werden negen voorbeelden van wantoestanden uitgewerkt, zes daarvan hadden betrekking op het Boschstraatkwartier. Een kleine greep: bij een werkloze fabrieksarbeider in de St.-Antoniusstraat bevonden zich zes slaapplekken in een woonkeuken, vier jongens sliepen in één ledikant, bedekt met jassen, hun bovenkleding aan; een weduwe met zes kinderen bewoonde de twee kamers aan het Bassin: één samen met haar dochter van 20 jaar, in het andere vertrek sliepen drie meisjes van 9, 17 en 18 en twee jongens van 12 en 15 jaar; in een tot vierkamerwoning herschapen café aan de Raamstraat waaiden brandende lucifers uit door kieren in de vloer en kon in de woonkeuken onder de buitendeur een hand naar buiten gestoken worden; een woning in diezelfde straat had een slaapkamer zonder raam, dus noch buitenlucht, noch daglicht.¹³

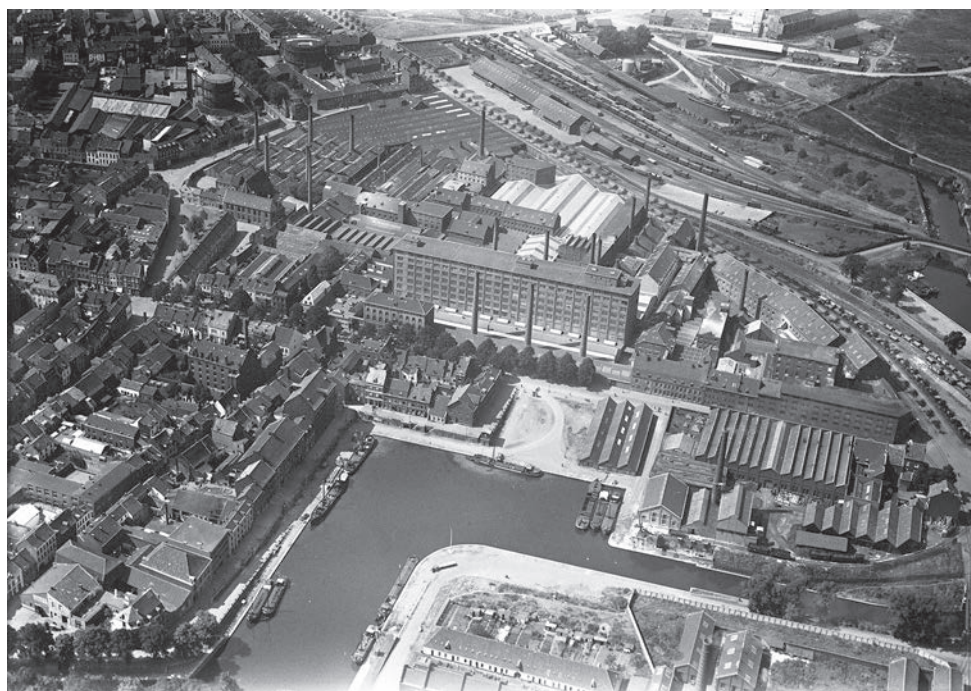
– Op 12 maart 1917 hield monseigneur Poels tijdens de Limburgse Katholiekekendagen in Maastricht een toespraak. Hij actualiseerde daarin de Bijbeltekst op de gouden lijkstaf van Sint-Servaas in de basiliek – ‘Voorwaar, Ik zeg U, wat gij aan een van deze mijn geringste broeders gedaan hebt, dat hebt gij aan Mij gedaan’ – naar de barre tijden van de Eerste Wereldoorlog: honger, tuberculose, bedeling, woningnood, alcoholisme en socialisme bedierfen de zeden. De katholieke arbeiders hadden recht op loonsverhogingen, maar moesten

¹⁰ Reinders, *Jo de Mommer*, 7-15.

¹¹ Brief bij Van Haaren en Teeling, *Voorlopig rapport*.

¹² Van Haaren en Teeling, *Voorlopig rapport*, 4.

¹³ *Ibidem*, 8-10.

Luchtfoto uit 1935 van het Bassin, het Sphinxterrein en een deel van het Boschstraatkwartier-Oost met de cité ouvrière in de St.-Antoniusstraat. Bron: Foto KLM Aerocarto, collectie Aviodrome Luchtfotografie Lelystad.

zich daartoe organiseren. Daarnaast eiste Poels aandacht voor de woningnood: in 1910 had Maastricht met 37.000 inwoners 1.986 éénkamerwoningen; in 282 daarvan woonden vijf of meer mensen. Vooral het mensenpakhuis van de aardewerkfabrikant Regout aan de St.-Antoniusstraat moest het ontgelden: 'Laat de boetprocessies [...] van alle Maastrichtse parochies in de Antoniusstraat te zamen komen, bij het mensenpakhuis van de Sphinx: en trekt van daar, met heel uw volk, naar het nabijgelegen groot en schoon Maastrichtsch stadhuis'. Die woonkazerne werd bij Poels het symbool van de ellende en de uitbuiting van de arbeiders. Voordat de priesters tegen ontucht en onzedelijkheid preekten, moesten zij eerst bij de Sint-Mathias enkele arbeiderswoningen gaan bekijken. Kortom: 'Arbeiders van Maastricht, verenigt U! ... Omhoog de loonen! ... Weg met de krotten!'¹⁴

– De parlementaire enquêtecommissie die onderzocht hoe het kinderwetje-Van Houten in de praktijk werkte, verhoorde van 17 tot 27 januari 1887 in 's-Gravenhage 50 getuigen over de arbeidsomstandigheden te Maastricht. De protocollen waren vernietigend voor de fabrieken van Regout. De woonsituatie – slechts zijdelings onderwerp van de enquête – figurerde in twee verhoren. Dokter Fouquet, een kwart eeuw geneesheer van de armen in de straten tussen Bassin en Kleine Gracht, zei: 'Dit is zeker, dat de arbeider armoede lijdt en toch betaalt hij voor huishuur meer dan een ander [...] De meeste arbeiders hebben maar

¹⁴ De volledige tekst van deze zogenaamde Noodkistrede in Cornips, *50 Jaar bouwvereniging 'Sint Servatius'*, 101-112.

één kamer ... Zulk een vertrek, dat dag en nacht gebruikt wordt en slechts zelden geventileerd, is eigenlijk een brandpunt van infectie en van ongezondheid. Er is geen ventilatie en daarbij wordt de kachel gestookt, zoodat het mij dikwijls is voorgekomen dat ik 's morgens geroepen werd, omdat de menschen moesten braken en hoofdpijn hadden en op het punt waren te stikken'. De huizen waren oud en groot (met soms tien kamers), de huren hoog (60 tot 75 cent per week); de verhuurders voeren er wel bij (met een huuropbrengst van 20 tot 25 procent van hun belastbare inkomen per jaar) en staat, provincie en gemeente deden niets. Politie-inspecteur Meisenhofen was positiever: de woonellende van de Pompenstraat – man, vrouw en zes kinderen op één kleine, bedompte kamer tegen een huur van 60 cent per week – noemde hij een uitzondering.¹⁵

– In 1863 begon Petrus Regout met de bouw van zijn eigen *cité ouvrière* in de St.-Antoniusstraat ('het menschenpakhuis' van Poels), bijna recht tegenover de fabrieken aan de Boschstraat en grenzend aan de tuin van een dubbel zo groot perceel waarop een kapitaal woonhuis voor diens zoon was gebouwd. In die *groëte bouw in de Sint Theunisstraat* (35 meter hoog en diep, 25 meter breed) werden op zeven verdiepingen 72 eenkamerwoningen van 60 m³ gerealiseerd met – in vergelijking tot soortgelijke arbeiderscomplexen in het Luikse Val St.-Lambert – beneden gemiddeld wooncomfort en een bovengemiddelde huurprijs. De woningen waren weliswaar redelijk ruim, maar hadden per verdieping één pomp, gebrekkige licht- en luchttoevoer, weinig toiletten en slechts één ingang voor 250 à 300 personen, en dat voor een huur van 40 tot 70 cent per week.¹⁶ In de visie van de kunsthistoricus Mekking en de socioloog Van Itersen was deze vorm van huisvesting typerend voor de paternalistische leiderschapstijl van Regout: het was een poging zijn arbeiders zorgzaam maar streng in het oog te houden. De industriële pionier was echter trots op zijn liefdadigheid: hij had als vroom katholiek de paupers van Maastricht aan geregeld werk geholpen en ijverde nu ook nog voor verbetering van hun woonsituatie.¹⁷ Het bleef een druppel op een gloeiende plaat. De gemeente Maastricht erkende in 1862 de schaarste aan arbeiderswoningen en het feit dat de volksklasse slechts met grote inspanning tegen te hoge prijzen kon wonen, maar tegelijkertijd vond burgemeester Pijls, de liberale tegenspeler van Regout, dat de fabrikanten daar maar voor moesten zorgen.¹⁸

– De industrialisatie van Maastricht, van start gegaan tijdens het isolement van de Belgische opstand, leidde tot woekering met de ruimte binnen de vestingmuren. In de noordwestelijke hoek, aan Boschstraat en Bassin, de in 1826 in gebruik genomen binnenhaven tussen Maas en Zuid-Willemsvaart, moderniseerde Petrus Regout in 1834-1835 de al langer bestaande glas- en kristalslijperij door plaatsing van een stoommachine. Op hetzelfde terrein richtte hij in 1839 een glasblazerij op en was hij in 1836 ook begonnen met een aardewerkfabriek. Zijn bedrijven kregen in de jaren 1850 de gunstige economische wind in de rug en groeiden snel. Het aantal arbeiders nam navenant toe: in 1849 zo'n 600, in 1877 al ruim

¹⁵ *Arbeidsenquête 1887*, 43 (Fouquet) en 105 (Meisenhofen).

¹⁶ Van Itersen, *Petrus Regout en zijn arbeiders*, 140 en 151.

¹⁷ Mekking, 'Petrus Regout, een ondernemer als bouwheer', 19.

¹⁸ *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1862*, 136.

2.500.¹⁹ Zij werden gehuisvest binnen de stadsmuren of woonden daar al. Dat was nodig omdat de ploegen in het continubedrijf van de glasblazerij tot 1864 om 12 uur 's middags en 's nachts wisselden en de stadspoorten – tot de ontmanteling van de vesting in 1867 – om middernacht gesloten waren.²⁰ Ook de lange werktijden en het gebrekkige vervoer speelden een rol.

– In de negentiende eeuw waren de woontoestanden in de buurt van de St.-Mathiaskerk al slecht. De laatste open plaatsen op achtererven van bestaande huizen werden volgebouwd. De open terreintjes tussen de uitvalswegen werden opgevuld met vochtige, donkere huurkazernes. De grote panden werden gesplitst in kleinere woningen, waarbij verdiepingen – inclusief zolder en kelder – en kamers als aparte woningen aan meerdere gezinnen tegelijk werden verhuurd. Het inwonertal van de stad verdubbelde bijna: in 1802 waren het er 17.963, in 1830 22.000, in 1851 23.798, in 1869 28.740 en in 1900 telde Maastricht 34.305 inwoners.²¹ Het aantal huizen bleef echter ongeveer hetzelfde. Daardoor steeg natuurlijk het gemiddeld aantal bewoners per huis: van 5,5 in 1777 via 8,3 in 1846 naar 11,4 in 1879 en 10,7 in 1889.²² Na de opheffing van de vesting werden de meeste stadswallen gesloopt. De rijken en de middenklasse trokken weg uit de binnenstad en gingen buiten de muren wonen, vooral in het nieuw gebouwde villapark aan de zuidkant van de stad of aan de overkant van de Maas, in Wijck. De arbeiders bleven achter in de binnenstad, die verder werd uitgeleefd. Dit maakte de Maastrichtse binnenstad tot een mensenpakhuis met grotendeels onvolwaardige woningen.

HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST 1829-1904: DE 'NOODZAKELIJKE' ONTWIKKELING VAN EEN ARBEIDERSWIJK?

Het beeld dat uit deze acht schetsen van de noordwestelijke hoek van de stad oprijst, is dat van een echte arbeiderswijk met enorme woningnood, grote armoede, ongezonde leefomstandigheden,²³ en een 'proletariaat dat van de hand in de tand leeft'.²⁴ Bovendien geven ze de indruk van een van generatie op generatie overgeleverde arbeiderscultuur en daarmee lijkt automatisch een verklaring voor die verschijnselen te zijn gegeven. Dat is dan ook inderdaad het geval bij de ideeën over de zogenaamde 'onmaatschappelijkheid' in de onderste regionen van de arbeidersbevolking, die onder andere naar aanleiding van de situatie in Maastricht werden ontwikkeld. Deze beeldvorming werd onderbouwd door sociologisch onderzoek van Harry Litjens in het begin van de jaren 1950 naar ruim 1.200 onmaatschappelijke gezinnen in Maastricht. Eén van de vijf concentraties die hij in zijn rapport voor de Centrale Caritas (1952) en het daarop gebaseerde proefschrift (1953) onderscheidde, was (het Boschstraatkwartier met) de St.-Mathias- en St.-Jozefparochie, waar hij 152

¹⁹ Maenen, *Petrus Regout*, 243-244.

²⁰ *Ibidem*, 375-376.

²¹ *Ibidem*, 58-59.

²² *Ibidem*, 62.

²³ *Ibidem*, 76-78: zie de grote aantallen slachtoffers van de cholera-epidemie in 1866 in de buurt: ongeveer 60 procent van het totaal!

²⁴ Ubachs, *St. Mattheuskerk*, 5.

asociale en 92 zwaksociale gezinnen telde; iets meer dan 20 procent van de 1.208 onmaatschappelijke gezinnen die hij in de hele stad telde.²⁵

Onmaatschappelijkheid definieerde hij als een toestand van verval beneden het minimumniveau dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk werd beschouwd.²⁶ Onmaatschappelijke gezinnen weken in zijn ogen af van het normale, burgerlijke en katholieke patroon: een geregeld huiselijk leven ontbrak, de partners waren vaak uit elkaar (of waren dat geweest), de opvoeding van de kinderen werd verwaarloosd, het huishouden was slordig en de woning vuil, de godsdienstige plichten werden niet nagekomen, de seksuele moraal was laag, de criminaliteit hoog, enzovoorts. Dit gedragspatroon hoorde volgens hem bij een aparte sociale groep met de laagste status en een eigen subcultuur. Litjens zag een direct verband met de negentiende-eeuwse industrialisatie van Maastricht en met het pauperisme en de zedenloosheid die daarmee gepaard zouden zijn gegaan, met een hoofdrol voor de glas- en aardewerkindustrie van de Regouts. De 'asocialiteit' zou daardoor in Maastricht in de jaren 1950 naar verhouding groter zijn dan in andere steden, zoals Tilburg en Den Bosch.²⁷ Het ging volgens hem om een in generaties, 'van geslacht op geslacht',²⁸ overgeleverd gedrags- en cultuurpatroon, dat zich nog steeds zou uiten in een 'onmaatschappelijkheid van zeer ernstige aard, zowel wat aantal als wat intensiteit betreft'.²⁹ Bij Litjens zijn de thema's van armoede en achterstand zodanig vervlochten met het probleem van de onmaatschappelijkheid dat oorzaak en gevolg nauwelijks meer te scheiden zijn.³⁰ Het lijkt alsof bij hem elke arme per definitie ook onmaatschappelijk was en de fatsoenlijke, aan maatschappij en arbeid aangepaste arme niet bestond.

Zijn opvattingen over armoede als een structureel verschijnsel werden gedeeld door veel sociologen uit die tijd. Zij beschouwden de onmaatschappelijkheid van bepaalde groepen ongeschoolde arbeiders als onveranderlijk en ingesleten in de min of meer geïsoleerde arbeidersbuurten uit de negentiende eeuw, die van generatie op generatie waren gedegenereerd tot echte achterbuurten.³¹ In zijn recente proefschrift typeert Diederick Klein Kranenburg dit perspectief – dat hij ook herkent in de opvattingen van de hedendaagse cultuurpessimist Theodore Dalrymple – als pathologisch: (de oorzaak van) de achterstand zou liggen aan een zwak karakter en een gebrek aan persoonlijkheid, kortom aan de psyche van de bewoners.³² De oplossing werd dan ook gezien in de heropvoeding van de bewoners naar de algemeen geaccepteerde omgangsnormen, bijvoorbeeld via het fenomeen van de woonschool.³³

Het is niet moeilijk een verband te zien tussen deze opvattingen uit de jaren 1950 en modernere, uit Amerika afkomstige sociaalwetenschappelijke theorieën over een 'armoede-

²⁵ Litjens, *Rapport over de onmaatschappelijkheid*, 18 en idem, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 93-95. Alleen de buurt rondom de Stokstraat telt nog enkele procenten meer.

²⁶ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 30.

²⁷ *Ibidem*, 96.

²⁸ *Ibidem*, 98.

²⁹ *Ibidem*, 97.

³⁰ *Ibidem*, 40.

³¹ Haveman, *De ongeschoolde arbeider en Van Doorn, De proletarische achterhoede*.

³² Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 181, 182, 188.

³³ Bal, 'De mislukte heropvoeding van onmaatschappelijken', 58-62. Als voorbeeld wordt daar onder andere verwezen naar de Maastrichtse Ravelijn, een woonschool bij de Brusselsepoort die tussen 1956 en 1982 (zonder veel succes) werkte aan de resocialisering van deze sociale groep mensen, die vooral afkomstig was uit het Stokstraatgebied. Zie ook Frank Jansen, *De Ravelijn*.

cultuur' van een stedelijke 'onderklasse', die in generaties zou zijn overgeleverd in de getto's van de Amerikaanse binnensteden.³⁴ Deze onderklasse zou worden gekenmerkt door een spiraal van armoede, langdurige werkloosheid, ontwrichting van het gezinsleven en sociale apathie, en daardoor geen deel meer uitmaken van het systeem van sociale klassen. Vandaar het begrip onderklasse: zij zouden overal buiten vallen en hadden een eigen levensstijl ontwikkeld. De belangrijkste elementen daarvan waren (en zijn) – net als bij de 'onmaatschappelijken' van Litjens – geringe deelname aan maatschappelijke instituties, desintegratie van het huishouden, desinteresse in familieverbanden, solidariteit met lot- en buurtgenoten, isolement van de buitenwereld en gevoelens van afhankelijkheid en fatalisme. Daardoor zou er geen sprake meer zijn van sociale mobiliteit tussen de generaties: ook de kinderen zouden in deze onderklasse gevangen zijn. Het begrip onderklasse is inmiddels gemeengoed in het spraakgebruik en in de journalistiek.³⁵

In de wereld van de sociale wetenschappen lijkt het tij inmiddels al weer gekeerd: in het voetspoor van *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass and public policy* van William Julius Wilson (1987) leverden Mario Luis Small en Katherine Newman, twee sociologen van de Amerikaanse Harvard universiteit, in 2001 kritiek op het begrip. Wilson vond al dat het te negatieve implicaties had en sprak liever over 'the ghetto poor'. Dat waren de zwarte en meestal onvolledige gezinnen in de noordwestelijke Amerikaanse binnensteden, die daar in de jaren 1970 en 1980 zonder werk, van steun afhankelijk en in steeds grotere armoede achterbleven na de omschakeling van industrie naar dienstverlening, de daarmee gepaard gaande teloorgang van laaggeschoolde arbeid en het vertrek van meer gefortuneerde Afro-Amerikanen uit de midden- en arbeidersklasse naar buurten met een hoger inkomen. Zijn typering als 'de armen van het getto' gaf al een subtiele verandering aan van het denken in klassen naar dat in (groepen van) individuen.³⁶ Small en Newman presenteren een overzicht van sociologische theorieën over de situatie van deze 'echt benadeelden' vanuit het perspectief van de familie, de buurt en de cultuur. De studies over de invloed van de buurt suggereren weliswaar een sterke samenhang binnen de (beperkte) geografische ruimte maar bieden geen causale verklaring. De tendens lijkt te zijn dat het effect in de vroege kindertijd en de late adolescentie het grootst is, maar vergeleken met de familie beperkt van omvang; de sociale netwerken, die soms verbonden zijn aan de wijk, lijken daarentegen wel van kritische betekenis.³⁷

In zijn in 1999 gehouden oratie heeft Ad Knotter vraagtekens gezet bij de redenering van Litjens.³⁸ Volgens hem sprak er een veel te statische opvatting uit. Armoede is in de eerste plaats een economisch verschijnsel – er is gewoon te weinig geld – en als zodanig situationeel gebonden: aan de economische conjunctuur, aan een bepaalde levensfase, aan tegenslag in het leven, of aan het ontbreken van een vangnet van familie of staat. Hij achtte de

34 Knotter, 'Rondom de Stokstraat', 1-29. Oorspronkelijk was deze benadering overigens het resultaat van onderzoek door de Amerikaanse antropoloog Oscar Lewis in de slums van Mexico en Puerto Rico.

35 Echo's van deze opvatting, zij het zonder de morele connotatie, bij Jansen, *Het pauperparadijs*. Voor de situatie in het Maastrichtse Boschstraatkwartier kan verwezen worden naar het levensverhaal in romanvorm van Jo Mommers (geboren in 1926), die zich echter wel binnen één generatie ontworstelde aan zijn omgeving en een geslaagd zakenman werd in de Platielstraat, bij het Vrijthof: Reinders, *Jo de Mommer*.

36 Small en Newman, 'Urban poverty', 24-25.

37 *Ibidem*, 32.

38 Knotter, 'Rondom de Stokstraat'; zie voor een kritische beschouwing over het begrip 'armoedecultuur' ook het nadien verschenen proefschrift van Kok, *Burgers in de bijstand*.

kans groot dat de zogenaamde armoedecultuur in veel gevallen snel zou verdwijnen als de economische omstandigheden voor de desbetreffende gezinnen zouden verbeteren. Omgekeerd zou de onmaatschappelijkheid in de armste wijken van Maastricht in de jaren 1950 volgens hem wel eens minder rechtstreeks kunnen zijn voortgekomen uit de negentiende-eeuwse sociale wantoestanden dan Litjens beweerde. Knotter veronderstelde een sterker verband met de omvangrijke Maastrichtse werkloosheid in de jaren 1930 en de daarmee gepaard gaande armoede, niet zozeer met het pauperisme in de negentiende eeuw.

In de jaren 1950 was er al kritiek geuit op de opvattingen van Litjens over het verband dat hij legde met de negentiende-eeuwse industrialisatie, maar niet op die over de intergenerationele overdracht van armoede en onmaatschappelijkheid. Frans Maenen, biograaf van industrie pionier Petrus Regout, typeerde in Litjens' voetspoor de Boschstraat en omgeving al rond 1800 als een buurt van dagloners, gekenmerkt door onmaatschappelijkheid. De sociale wantoestanden in de oude Maastrichtse stadswijken waren volgens hem niet afhankelijk van de industrialisatie, maar werden 'door de eeuwen heen aangetroffen'.³⁹ Litjens bleef echter van mening 'dat Maenen er niet in [was] geslaagd de grootindustrie vrij te pleiten van een stevige relatie met de onmaatschappelijkheid en de slechte woontoestanden in Maastricht'.⁴⁰ Hoe dat precies zat, wordt in zijn boek niet echt duidelijk. Het grootste deel van de door hem zo genoemde groep van onmaatschappelijken was los arbeider. Zij werkten wel af en toe in een fabriek, maar afwisselend ook als gravers, sjouwers, grondwerkers, opperlieden, enzovoort. Volgens Litjens voelde slechts een klein percentage zich aangetrokken 'tot de meer regelmatige en meer binding meebrengende fabrieksarbeid. Fabrieksarbeid bevordert de regelmaat van werken en is voor deze categorie van mensen niet zo aantrekkelijk'.⁴¹ Een logische conclusie daaruit zou kunnen zijn dat de negentiende-eeuwse industrialisatie, voor zover die regelmatige arbeid en een vaste arbeidsrelatie met zich meebracht, het pauperisme juist heeft verminderd. Een eenduidig verband tussen vroege industrialisatie, negentiende-eeuws pauperisme en twintigste-eeuwse onmaatschappelijkheid ligt dus minder voor de hand dan het lijkt.

In zijn overzichtsartikel over de ontwikkeling van bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw trok Willibrord Rutten al de conclusie dat het pauperisme van de Maastrichtse bevolking geen product van het industriële kapitalisme was, maar een erfenis van de pre-industriële maatschappij en een structureel probleem in heel de provincie, inclusief het platteland.⁴² In zijn ogen bestond er geen omvangrijk lomp-proletariaat noch een echte onderklasse anno 1850. De meeste huishoudens hadden bestaanszekerheid, maar dan net boven het minimum.⁴³

Hoewel hun opvattingen verschillen, veronderstellen zowel Litjens als Maenen dat de sociale kernmerken van de bewoners sinds de negentiende eeuw niet waren veranderd. Onderzoek van Marleen Theunissen (uit 1971) naar de intergenerationele beroepsmobiliteit van bedeeden uit dertig families en hun kinderen in Maastricht sinds ca. 1850 bevestigt dat beeld niet. Zij kwam tot de conclusie dat de kinderen van bedeeden uit 1850 beroepen uit-

39 Maenen, *Petrus Regout*, 80.

40 Litjens, 'Petrus Regout', 38; zie ook Knotter, 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis', 109.

41 Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 155-156.

42 Rutten, 'Bevolking', 20-21.

43 *Ibidem*, 27-28 en 31.

oefenden met een hogere status en op basis daarvan al niet meer tot de paupers gerekend mochten worden.⁴⁴ In hun geval kan men dus eerder spreken van discontinuïteit dan van continuïteit in het sociale profiel van de bewoners. In dit proefschrift zal worden onderzocht in hoeverre het statische beeld van Maenen en Litjens over intergenerationele armoede en achterstand in het Boschstraatkwartier-Oost in de negentiende eeuw opging. Was er sprake van continuïteit in het sociale profiel van de bewoners vóór en na de industrialisatie, zoals Maenen veronderstelde? Was er juist een verband tussen de negentiende-eeuwse industrialisatie en de sociale achterstand in de buurt, die in navolgende generaties werd gecontinueerd, zoals Litjens beweerde, of in hoeverre bestond er ook nadien nog steeds sociale en geografische mobiliteit?

Met deze vragen komt de levensloopbenadering in beeld.⁴⁵ Individuen maken tijdens hun leven keuzes die hun positie of status bepalen en veranderen: zij verlaten het ouderlijk huis, volgen een opleiding, krijgen een baan, zoeken een partner, bouwen een gezin op, verhuizen, enzovoorts. Deze keuzes worden mede bepaald door maatschappelijke mogelijkheden, zoals veranderingen op de arbeidsmarkt, omslagen in de conjunctuur, uitbreiding van onderwijs, wijzigingen in gezinssamenstelling, verschuivende rolpatronen tussen mannen en vrouwen en veranderende opvattingen over mobiliteit. Via analyse van de transitie in de levensloop van individuen kunnen arbeid, gezin en buurtleven met elkaar worden verbonden en kunnen verbanden worden gelegd tussen het alledaags gedrag van mensen en maatschappelijke veranderingen. Met dit soort onderzoek kan antwoord worden gegeven op de vragen of er in het Boschstraatkwartier-Oost sprake was van intergenerationele continuïteit in bewoning en sociale positie. Daarnaast wordt het sociale en bewoningsprofiel van de wijk onderzocht op drie meetmomenten (1829, 1880 en 1904). Daarmee kan worden onderzocht of het statische beeld van het Boschstraatkwartier-Oost en van de veronderstelde sociale en geografische mobiliteit klopt.

ACHTERBUURT OF ARBEIDERSWIJK?

Aan de hand van de Maastrichtse voorbeelden typeerde Harry Litjens in de jaren 1950 wijken waarin onmaatschappelijke gezinnen doorgaans waren gehuisvest als achterbuurten of sloppen. Een achterbuurt was volgens hem een geïsoleerd stadsdeel, waarin sociaal gedegenerende gezinnen bij elkaar woonden; een slop was zo'n gebied met bovendien nog nauwe straten en slechte woontoestanden. Het was een mengelmoes van mensen – 'bedelaars, landlopers, arbeidsschuwen, van huis weggelopen jongens en meisjes, prostituees, gescheiden mannen en vrouwen naast een aantal gezinnen', waaronder soms enkele normale – en woningen (krotten, cafés, logementen, bordelen, winkels). Het leefpatroon van de bewoners bepaalde het karakter van de achterbuurten en uitte zich in het beeld van 'ongewassen en half aangeklede kinderen, in de deur staande of uit het raam hangende kletsende vrouwen, een onfrisse geur die uit de huizen komt, hobbelige straten en verwaarloosde honden en katten die overal rondlopen'. Een achterbuurt kon vanaf het begin sociaal

⁴⁴ Theunissen, *Armoede en armenzorg*, 88-89 en 101.

⁴⁵ Kok, 'Transities en trajecten', 309-329.

vervallen personen en gezinnen herbergen, maar ook geleidelijk tot verval zijn geraakt door toenemende cityvorming.⁴⁶

In zijn beschrijving van de mentaliteit en het gedrag van de ongeschoolde arbeider in de drie noordelijke provincies ging de Groningse socioloog Jan Haveman in 1952 expliciet in op hun woonsituatie.⁴⁷ De ongeschoolde arbeiders van Groningen, Leeuwarden, Veendam en Hoogeveen woonden overwegend in volksbuurten, ruimtelijk en maatschappelijk zodanig geïsoleerd van de rest van de stad dat zij getto's genoemd mochten worden. De woningen waren primitief en troosteloos, uitgewoond en bouwvallig. Het waren krotten met één of twee kamers aan sombere straten en enge steegjes. De sanitaire voorzieningen waren volstrekt onvoldoende. Deze volksbuurten waren een erfenis van de negentiende-eeuwse huisvestingspolitiek, de sterke bevolkingsgroei na 1870 en het gebrek aan toezicht na de Woningwet van 1901. Zij ontstonden ofwel in het centrum van de stad ofwel in een ring rondom de stadskern.⁴⁸ De volksbuurt in de binnenstad ontstond als eerste vorm doordat tot het einde van de negentiende eeuw achter de voorname huizen van de gegoede burgerij zeer kleine woningen voor arbeiders gebouwd werden. In het proces van cityvorming verhuisden de burgers en de 'nette' arbeiders naar elders, werden de monumentale panden verbouwd tot winkels, bioscopen en kantoren en bleef het stedelijk proletariaat achter. Een tweede type kwam tot stand na de opheffing van de bouwbeperkingen door de stadswallen (in Maastricht dus na 1867). Rond het centrum ontstond dan eerst, in de negentiende eeuw, een ring van door particulieren gebouwde, heel goedkope arbeiderswoningen, waarin de uit de binnenstad vertrokken 'betere' arbeiders en de nieuw aangekomen plattelanders zich vestigden. Verder naar buiten, om die huizen heen, werden in de twintigste eeuw moderne arbeiderswoningen neergezet door woningbouwverenigingen en villaparken en middenklassenwijken gebouwd. Het eerdere proces herhaalde zich: de best gesitueerde arbeiders verhuisden naar de nieuwe woningen en de zwakken bleven achter, waardoor slumvorming optrad.

Haveman suggereerde aan de ene kant dat die achterbuurten qua sociale samenstelling redelijk homogeen waren: er woonden voornamelijk ongeschoolde arbeiders met kleine kooplieden en venters. Aan de andere kant gaf hij in twee tabellen duidelijk aan dat de beroepen van vaders uit Groningse en Leeuwarder volksbuurten een grotere sociale spreiding kenden: winkeliers en min of meer geschoolde beroepen waren eveneens vertegenwoordigd.⁴⁹ Die wijken hadden een zekere sociale heterogeniteit.

Een terugblik op deze weliswaar ietwat gedateerde, maar alleszins relevante sociologische benadering levert nieuwe elementen c.q. deelvragen op tegen de achtergrond van de eerste impressies van de wijk. Ontwikkelde het Boschstraatkwartier-Oost zich tussen 1829 en 1904 niet alleen tot een arbeiderswijk maar werd het ook een achterbuurt, omdat er voornamelijk ongeschoolde arbeiders woonden in hun beroerde huisvesting? Ontstond die volksbuurt in het centrum van de stad of als een nieuwe, laat negentiende-eeuwse ring rondom de stadskern? Welke mate van sociale heterogeniteit kende of ontwikkelde het Boschstraatkwartier-Oost in die 75 jaar?

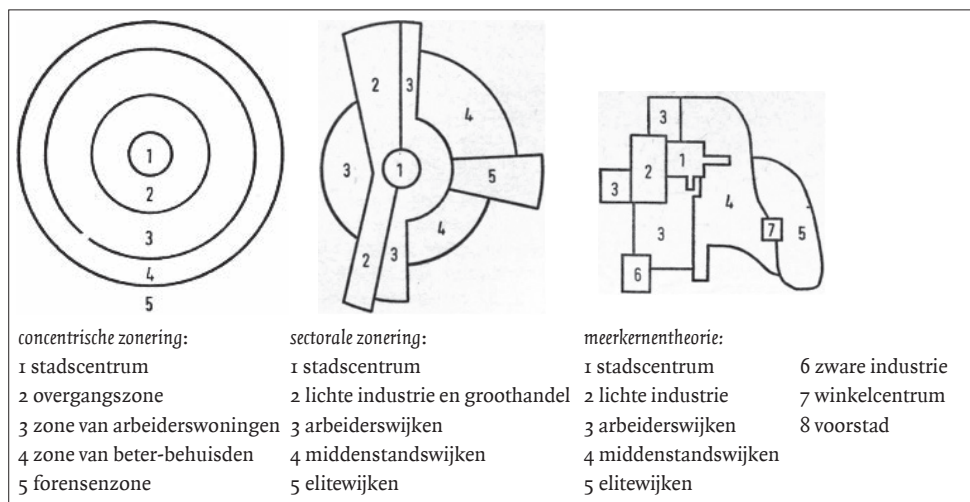
⁴⁶ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 152-155.

⁴⁷ Haveman, *De ongeschoolde arbeider*, 42-50.

⁴⁸ Haveman vermeldde nog een derde (hier niet relevant) type, volksbuurten in door de gemeente geprojecteerde arbeiderswijken.

⁴⁹ Haveman, *De ongeschoolde arbeider*, 42-44.

FIGUUR 1.1 DRIE MODELLEN VAN GELEDING: CONCENTRISCHE ZONERING (BURGESS), SECTORALE ZONERING (HOYT) EN MEERKERNENTHEORIE (HARRIS EN ULLMAN)

Bron: Hoekveld e.a., *Geografie van stad en platteland*, 89-91.

De sociaal-ruimtelijke geleding van steden is ook studieobject geweest van stadsgeografen. Klassiek zijn de geledingsmodellen van de zogenoemde Chicago-school (figuur 1).⁵⁰ Burgess (1923) zag de stad opgebouwd uit vijf concentrische zones met – van binnen naar buiten – het stadscentrum (voor de meest hoogwaardige activiteiten), een overgangszone (merendeels verouderde en vervallen bebouwing, heterogeen karakter van werken en wonen), de zone met arbeiderswoningen (kwalitatief beter, minder gemengd gebruik), de zone van de beter behuiste middenklasse en de forensenzone (op niet al te grote afstand van de centrale stad). De sectortheorie van Hoyt (1939) probeerde de ruimtelijke spreiding van het wonen te verklaren: de meest hoogwaardige en dus aantrekkelijkste woongebieden lagen aan de rand van de stad, de arbeiderswijken dichtbij de industriële locaties en het stadscentrum. Ook Harris en Ullmann (1945) situeerden in hun meerkernentheorie de arbeiderswijken op die plaatsen. Deze drie klassieke theorieën zijn zwaar onder vuur komen te liggen, vooral door de dynamiek van de moderne steden. Desondanks hebben de modellen hun waarde behouden.

Nieuwere stadsgeografische modellen sluiten in feite aan op het zonemodel van Burgess.⁵¹ Het uitgangspunt bij de beschrijving van de stedelijke structuur is dat het landgebruik en de ruimtelijke organisatie binnen de stad bepaald worden door een samenspel van economische met sociaal-culturele factoren. De economische invalshoek legt het accent op de competitie om de ruimte vanwege de toegankelijkheid van het stadscentrum. Dat gebied biedt het maximale nut, maar is tevens het duurst; er is sprake van een grondwaarde-model. Een structuur van concentrische zones ligt dan het meest voor de hand, zij het dat die ‘ideale’ constructie doorkruist wordt door de rijkere huishoudens die het gemak van de toegankelijkheid kunnen en willen inruilen voor het voordeel van grotere en goedkopere

⁵⁰ Voor karakteristiek en conclusies Hoekveld, *Geografie van stad en platteland*, 83-117.

⁵¹ Knox en Marston, *Human Geography*, in de hoofdstukken *Urbanization* (350-383) en *City spaces: urban structure* (384-413). In deze alinea wordt vooral verwezen naar 386-387.

woonruimte verder weg. De tweede, sociaal-culturele invalshoek gaat uit van de idee van concentratie en segregatie van groepen. Vanwege de wens de eigen identiteit te handhaven of de nadruk te leggen op het anders-zijn van (minderheids)groepen treedt clustering van mensen op binnen de stad, met processen van invasie en successie in stadswijken als gevolg van meerdere immigratiegolven.

De situatie van vooral de overgangszone, gelegen tussen het centrale zakendistrict en de meer residentiële buurten, wordt getypeerd door een neerwaartse spiraal van blijvende, meestal groeiende armoede en steeds grotere verwaarlozing van de woonomgeving. In dat kader worden in het Amerikaanse onderzoek ook begrippen als armoedecultuur en onderklasse gebruikt. Voor mijn onderzoek lijkt de theorie van Burgess met de daarop gebaseerde modellen – een soort constante in het stadsgeografisch onderzoek – dus zeker bruikbaar. Waar kon het Boschstraatkwartier-Oost geplaatst worden in de daarin onderscheiden concentrische zones: in het stadscentrum of in de overgangszone? Van belang is echter dat deze modellen uitgaan van een min of meer homogene bewoning. Er waren uiteindelijk arbeiders-, middenstands- en elitewijken. De stadsgeografische bijdrage leidt opnieuw tot de vraag in hoeverre het Boschstraatkwartier-Oost een sociaal homogene buurt was.

STAD EN WIJK ALS OBJECT VAN NEDERLANDS HISTORISCH ONDERZOEK

Afgaande op de titel lijkt de recente studie van Auke van der Woud een geschikt uitgangspunt voor wijkgericht historisch onderzoek.⁵² In *Koninkrijk vol sloppen* schetst hij op basis van een overdaad aan visuele en schriftelijke bronnen een beeld van de uitwassen van de negentiende-eeuwse industrialisatie en urbanisatie in Nederland: de migratie van arm werkvolk naar overbevolkte achterbuurten met een overbelaste sanitaire infrastructuur binnen een sociaal en cultureel streng gesegregeerde standensamenleving. Hij beschrijft de kolosale armoede in de duistere en vieze achterbuurten en de moeizame en halfslachtige pogingen om al die sloppen te saneren en te renoveren. Met dit boek wil hij een einde maken aan het historisch zelfbeeld van Nederland als een land met een burgerlijke nationale cultuur en een zindelijkheidscultus.⁵³ Volgens een recensent schreef Van der Woud weliswaar een prachtige documentaire, beeldend en geëngageerd, maar hield hij zich tevens bewust verre van de debatten in de sociale geschiedenis, waardoor hij in feite niets toevoegt aan de geschiedwetenschap.⁵⁴

Voor concrete aanzetten is het daarom beter de positie van de wijk in diverse sociaalhistorische en sociaalgeografische stadsgeschiedenissen tot uitgangspunt te nemen. Sinds de jaren 1970 is in Nederland de stadsgeschiedenis als vakgebied steeds sterker naar voren gekomen. Daarin waren ten minste twee tendensen zichtbaar, die men onder verwijzing naar hun universitaire herkomst 'Gronings' en 'Amsterdams' zou kunnen noemen. In beide groepen was er aandacht voor de stad als ruimtelijke structuur. Het ruimtelijke element

⁵² Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*.

⁵³ *Ibidem*, 9-13.

⁵⁴ Dirk Jan Wolffram in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124 (2011) 418. Idem Bastiaan Bommelé in *Historisch Nieuwsblad* 19 (2010), november 2010, 79-81.

werd in relatie gebracht met de activiteiten die zich binnen de stad afspeelden.⁵⁵ Binnen datzelfde uitgangspunt legden de beide benaderingen andere, elkaar aanvullende accenten.

De 'Groningers' voeren op het kompas van Pim Kooij. Hijzelf, Rolf van der Woude en Vincent Sleebe schreven geschiedenissen van Groningen, Leeuwarden en Dordrecht, waarin het accent lag op het groeipatroon van de stad, veelal beperkt tot een kwantitatieve analyse van de afstotings- en aantrekkingsfactoren, met het zwaartepunt op de negentiende eeuw.⁵⁶ De 'Amsterdammers' Carl Denig en Henk Schmal waren historisch-geografen, die theorieën over stedelijke geleding met naar functie en bevolking homogene zones in industriële steden combineerden met het model van Sjoberg over de veel heterogener samengestelde pre-industriële stad.⁵⁷ In Utrecht en 's-Gravenhage onderzochten zij hoe industrialisatie en cityvorming aan het eind van de negentiende eeuw leidden tot veranderingen in de ruimtelijke en sociale patronen: segregatie van bevolkingsgroepen en wijken, aanpassing van woonbehoefte en woningvoorraad aan welstand, huishouden en cultuur.

In zijn stadsgeschiedenis van Groningen tussen 1870 en 1914 noemde Pim Kooij wijken een gebrekkig sociaal ordeningskader: arm en rijk woonden daar dwars door elkaar, de bevolking was heterogeen en gemengd. Soms was het mogelijk onderlinge verschillen tussen arbeiders- en elitewijken te karakteriseren. Het liefst zou hij werken met (hoofd- en zij) straten, pleinen en sloppen, maar zijn bronnen leverden dan te veel problemen op. Vandaar toch de noodgreep van de wijkindeling.⁵⁸ De studie naar standen, rangen en wijken in Dordrecht in de negentiende en twintigste eeuw van onder andere Vincent Sleebe hanteerde een ander uitgangspunt: een reconstructie van de verdeling van zes sociale klassen (op basis van hoofdelijke omslag) over zes buurten in 1860, 1890 en 1918. Natuurlijk waren er goudkusten en achterbuurten, maar opvallend was de mobiliteit in en tussen de wijken. Daarnaast was op elk tijdstip in elke buurt elke klasse vertegenwoordigd, ook al verschilde de omvang daarvan.⁵⁹ Zowel Sleebe als Kooij zagen op wijkniveau binnen steden niet zozeer sociale homogeniteit als wel pluriformiteit, ook na de industriële revolutie.

Deze opvatting werd bevestigd door de 'Amsterdamse' proefschriften. Denig bestudeerde de bewoning van de Utrechtse binnenstad tussen 1793 en 1891 in een achttal administratieve wijken, die nog eens onderverdeeld werden in 50 meer homogene subwijken. Hij constateerde dat wijken – en zelfs straten – een gemengd karakter hadden, met een zekere geleding in grachten en andere voorname straten, wat minder voorname straten, zijstraten en stegen. Woningen en percelen waren de belangrijkste elementen binnen ruimtelijke differentiatie, en derhalve ook het meest geschikt als eenheid van waarneming.⁶⁰ Toch hield Denig in de praktijk vast aan de wijk als uitgangspunt voor analyse.

Zijn collega Schmal analyseerde ontstaan en vorm, profiel en ontwikkeling van zeven Haagse buurten tussen 1850 en 1940 aan de hand van enerzijds de welstand, het huishouden en de cultuur van de bewoners en anderzijds de kwaliteit en kwantiteit van de woningen, de vraag naar en het aanbod van woonruimte.⁶¹ Een discussie over de wijken als orde-

⁵⁵ Kooij, 'Het format van de stad', 294.

⁵⁶ Kooij en Van de Laar, 'Migratie en Nederlandse steden', 245-248.

⁵⁷ Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd*, 11-14 en Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage*, 15-19.

⁵⁸ Kooij, *Groningen*, 235-238.

⁵⁹ Kooij en Sleebe, *Geschiedenis van Dordrecht*, 155-158.

⁶⁰ Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd*, 56 en 154.

⁶¹ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage*, 9-21.

ningskader ging Schmal echter uit de weg; ze bestonden gewoon!⁶²

In het Amsterdam van de negentiende eeuw waren er volgens Remieg Aerts wel wijken met een overwegend welgestelde of juist arme bevolking, maar de meeste buurten hadden een gemengde sociale samenstelling.⁶³ Er was een zekere zonering, maar arm en rijk leefden dicht op elkaar, vooral omdat het werk normaal gesproken op loopafstand van de woning lag, dan wel thuis werd gedaan. Mensen van verschillende stand woonden in elkaars onmiddellijke nabijheid: om de hoek, naast, boven, onder of achter elkaar. Daardoor werden de sociale verschillen echter allerminst weggevlakt. Integendeel: de hiërarchische samenleving hing aan elkaar van cliëntelisme, patronage, wederzijdse afhankelijkheid en gepast eerbetoon. Die starre sociale verhoudingen vertaalden zich in de benauwdheid en verkrotting van de stedelijke ruimte.

Die zienswijze werd in 2013 geconcretiseerd in een onderzoek naar residentiële segregatie in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw door Clé Lesger c.s.⁶⁴ De auteurs maken onderscheid tussen het macro-, meso- en microniveau van de ruimtelijke scheiding van wonen naar welstand, respectievelijk tussen de wijken binnen de stad, binnen de buurt via de diversiteit aan gevelwanden en binnen de individuele panden naar gelang de verdieping. De toplaag met de meeste welstand, macht en aanzien verkeerde graag in de nabijheid van de centraal gelegen voorzieningen. Naast de toegankelijkheid speelden ook het aangename woonmilieu en de kwaliteit van de woning een rol in de vestiging van de elite in en bij het centrum. Voor de meeste armen gold de omgekeerde situatie, maar ook in de duurdere straten vulden de minder welgestelden de gaten die overbleven als de meer welgestelden hun voorkeur gerealiseerd hadden.

Dit overzicht van recent stadshistorisch onderzoek maakt duidelijk dat negentiende-eeuwse wijken weliswaar kunnen worden getypeerd naar dominante sociale groepen (arbeiders, middenstand, elite), maar ze hadden geen homogene samenstelling. Alle sociale groepen waren er in een bepaalde mate vertegenwoordigd. Daarom lijkt het zinvol onderzoek te doen naar het meso- en microniveau, dat wil zeggen een differentiatie aan te brengen naar de afzonderlijke straten – en zelfs aparte woningen – binnen een wijk. In dit onderzoek wordt dat gedaan door in het Boschstraatkwartier-Oost drie ruimtelijke lagen te onderscheiden, namelijk de wijk als geheel, een interne geleiding in kern en periferie, en individuele panden.

De interne dynamiek van wijken over een langere periode en de omstandigheden die daarop van invloed waren, is voor historici een nagenoeg onontgonnen gebied.⁶⁵ De recente studie van Diederick Klein Kranenburg naar de Haagse Schilderswijk tussen 1920 en 1985 is daarin een uitzondering. In deze studie ontkracht hij het nostalgische en geïdealiseerde beeld van de Schilderswijk als een homogene en stabiele wijk in de tijd voor de vestiging van buitenlandse arbeidsmigranten en andere allochtonen.⁶⁶ Hij heeft daarbij vooral aandacht voor de sociaal-culturele aspecten en minder voor de sociaaleconomische positie en de de-

62 Recensie door R. van der Woude, *BMGN* 112 (1997) 159-161.

63 Aerts en De Rooy, *Geschiedenis van Amsterdam*, vooral de paragrafen *Wijken en buurten, rangen en standen*, 25-26, en *Een archipel van wijken en buurten*, 165-168, van de hand van de eerstgenoemde auteur, waaraan de karakteristiek in deze alinea is ontleend.

64 Lesger, Van Leeuwen en Vissers, 'Residentiële segregatie in vroeg-moderne steden', 71-101.

65 Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 10.

66 Topalov wijst oorkopen op de tijdsgebonden zienswijze in de jaren 1950: het concept van een sterke traditionele arbeidersgemeenschap ontstaat als reactie op een externe bedreiging door stadsvernieuwing en sloop. De wijkbewoners reconstrueren met behulp van wetenschappers hun eigen realiteit. Zie Topalov, 'Traditional working-class neighborhoods', 212-233.

mografische situatie van de Schilderswijkers. Dat vertaalt zich in een grote interesse in kwalitatieve en immateriële onderwerpen, zoals de normen voor praktijken van gezinsleven, werk en opleiding, de omgang met seksualiteit, huwelijk en prostitutie, de aanwezigheid en tolerantie van criminaliteit en de verhouding tot instituties die de buitenwereld representeren. Als bronnen gebruikt hij daarbij onder meer ruim 70 interviews.

Hoewel aandacht voor sociaal-culturele aspecten van het Boschstraatkwartier-Oost in haar ontwikkeling tussen 1829 en 1904 niet had misstaan en bovendien kwalitatieve en kwantitatieve bronnen ten aanzien van gedrag en houding in relatie tot maatschappelijke achterstand en normafwijkend optreden zeker niet in de archieven ontbreken, is de probleemstelling van deze studie niet vanuit deze invalshoek geformuleerd.⁶⁷ De invloed van de glas- en aardewerfabriek van De Sphinx op de ontwikkeling van de bevolking en de huisvesting in de wijk gedurende die driekwart eeuw wordt onderzocht met gebruikmaking van (voornamelijk) kwantitatieve gegevens. Op basis daarvan is het mogelijk enkele uitspraken te doen over de sociale, demografische en ruimtelijke ontwikkeling van het Boschstraatkwartier-Oost als achterstandswijk.

In een notitie voor het onderzoeksprogramma *Urbanisatie en stedelijke cultuur* van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, dat in 2004 van start ging, pleitten Harry Jansen, Joep Leerssen en Ed Taverne voor solide databestanden op micro- en macroniveau om betrouwbare uitspraken te kunnen doen over de ruimtelijke dynamiek van de Nederlandse steden.⁶⁸ Daarmee kan de totstandkoming van de stedelijke ruimte worden onderzocht als een effect van strategisch gedrag, dat mede wordt bepaald door de plek en de geografische situatie. Dat gebeurt in dit onderzoek aan de hand van de vraagstelling: op welke wijze werd de vestiging van Sphinx in Maastricht een sturend element in het grondplan en de vormgeving van het Boschstraatkwartier-Oost en voor maatschappelijke activiteiten en situaties?

Bovendien wezen zij op lacunes in het historisch onderzoek naar de materiële vorm van de stedelijke samenleving en naar de fysieke productie van de stad als gebouwde omgeving: er is ten aanzien van de woningbouw weinig inzicht in transacties van stedelijk onroerend goed en beheer van woningen, omdat gegevens met betrekking tot markt, eigendom en huur veelal ontbreken. Dit onderzoek bestudeert de totstandkoming van dat fysieke milieu in het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht in samenhang met sociaaleconomische gedragspatronen.

STAD EN WIJK ALS OBJECT VAN INTERNATIONAAL HISTORISCH ONDERZOEK

Steden en wijken zijn ook elders onderwerp van historisch onderzoek geweest. David Garrioch en Mark Peel gaven in 2006, in een themanummer van het *Journal of urban history*, een introductie in de sociale geschiedenis van stedelijke wijken.⁶⁹ In de *master narrative* over wij-

⁶⁷ Conform mijn in het voorwoord aangegeven onderwijsdoel om studenten duidelijk te maken dat bij de beantwoording van een goede onderzoeksvraag 't liefst meerdere methoden en invalshoeken gecombineerd moeten worden, zou die 'noblesse oblige' moeten leiden tot een meer op een sociaal-culturele benadering gebaseerde vervolgstudie naar dezelfde buurt in de negentiende eeuw.

⁶⁸ Jansen, Leerssen en Taverne, *Stadsruimte*, 14-15.

⁶⁹ Garrioch en Peel, 'Introduction', 663-676.

ken stond – in aansluiting bij de opvattingen van Gideon Sjöberg en Ferdinand Tönnies – de klassieke tweedeling tussen ‘traditionele’ gemeenschap en ‘modern’ individualisme centraal. De oude, vroegmoderne wijk zou als gevolg van de modernisering steeds verder onder druk zijn gekomen en uiteindelijk (in een romantisch perspectief) zijn verdwenen. Thema’s die passen in dit *master narrative* zijn volgens Garrioch en Peel onder andere: de teloorgang van de wijk als gemeenschap, de sociale segregatie van de arbeiders en van mannen en vrouwen, de invloed van de fysieke (infra)structuur van stad en wijk op de residentiële (in)stabiliteit door migratie en de toename van de mobiliteit binnen en buiten de stad.

De Belgische historici Catharina Lis en Hugo Soly hadden zich ruim een decennium eerder al verzet tegen zo’n *master narrative* voor de West-Europese steden van de zestiende tot de negentiende eeuw.⁷⁰ Het sociologisch onderzoek was in hun ogen vastgelopen in het ideaaltypische begrippenpaar ‘traditioneel’ versus ‘modern’ – voortvloeiend uit Tönnies’ theorie over *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* – en was verzand in een telkens weer terugkerende discussie over de teloorgang van het buurtleven. Zij willen daar een sociaalhistorische dimensie, het lange termijnperspectief, aan toevoegen. Hun begrip van actief nabuurschap verwijst naar ruimtelijke nabijheid, wederzijds hulpbetoon, lokale solidariteit en sociabiliteit.⁷¹ Het vertrek van de sociale bovenlaag leidde tot sociaal homogener wijken, waarin de minder welvarende buurtbewoners zich geenszins in individualisme, intimiteit en huiselijkheid terugtrokken, zoals de elite en de middengroepen elders deden. Deelname aan het buurtleven was een overlevingsstrategie, die wederzijds vertrouwen en openheid eiste, met zowel hulpvaardigheid als bemoeizucht. Zij schiep nieuwe collectieve en informele vormen van controle – het ‘tribunaal van de straat’ – en bleef de openbare ruimte in beslag nemen, waarbij de kroeg als een zenuwknooppunt fungeerde.⁷²

Sociaal- en economisch-historici hebben de grote stad aan het eind van de negentiende eeuw gekarakteriseerd als bestaande uit een aantal gevarieerde, in ruimte van elkaar gescheiden arbeidsmarkten. Vooral de losse arbeiders waren – ondanks de ontwikkeling van goedkoop massatransport – in arbeidersbuurten gehuisvest, op loopafstand van de fabrieken. Het was voor hen immers essentieel geen enkel risico te lopen om informatie over werk te missen vanuit het eigen ‘professionele’ milieu. De commerciële en burgerlijke wijken boden daarnaast een veelvoud aan kleine baantjes, zoals dienstpersoneel, bouwvakkers, prostituees en inbrekers, dat een polyactieve gezinsstrategie mogelijk maakte. De onregelmatige verdiensten van de man werden daarbij gecompenseerd door het werk van vrouw en kinderen, soms ook op half-rurale wijze door een moestuintje, een varken of wat kippen. De wijken of ‘dorpen’ vormden voor autochtonen en immigranten een sociaal vangnet via verwantschap, herkomst, beroep en/of endogamie, waardoor er sprake was van residentiële immobiliteit.⁷³

Deze opvatting vindt men onder meer in de invloedrijke studie van de sociologen Michael Young en Peter Wilmott uit 1957 over de bevolking van de wijk Bethnal Green in het Londense East End. Zij beschreven deze arbeiderswijk als een in zichzelf besloten gemeen-

70 Lis en Soly, ‘Beter een goede buur’ en idem, ‘Neighbourhood social change’.

71 Ibidem, 81-89 en 1-4.

72 Ibidem, 89-107 en 11.

73 Topalov, *Naissance du chômeur*, 50-56 en Mansfield, ‘Putting moral standards on the map’, 166-182. Ook contemporaine auteurs beschreven die situatie al: London, *The People of the Abyss*, 24-28 en 97-105 voor het Londense East-End. Voor dezelfde wijk ook Rule, *The worst street in London*.

schap, die kon vasthouden aan een overgeleverde arbeiderscultuur, omdat er weinig geografische en sociale mobiliteit bestond. Hun opvatting over laaggeschoolde, in arbeiderswijken 'opgesloten' arbeiders heeft een zekere verwantschap met die van Litjens over de Maastrichtse achterstandswijken. De conclusies van Wilmott en Young zijn echter bekritiseerd door Dudley Baines en Paul Johnson op basis van de grootschalige *New Survey of London Life and Labour* uit 1928-1932 bij bijna 27.000 huishoudens, met ruim 894.000 personen.⁷⁴ Zij stelden vast dat in de Britse hoofdstad in minder dan tien procent van de gevallen continuïteit in de beroepskeuze tussen vaders en zonen was en dat iets meer dan de helft van de toetreders tot de arbeidsmarkt in de jaren 1930 tot een andere – vaak hogere – sociaaleconomische klasse behoorde dan hun vaders. Dat was ook in 'traditionele' arbeiderswijken als Bethnal Green het geval. Studies als die van Wilmott en Young richtten zich in hun ogen te veel op de relaties tussen een beperkt aantal achterblijvende familieleden in de wijk zelf en te weinig op de geografische en beroepsmobiliteit van de 'vertrekkers'.⁷⁵

Het idee van een intergenerationele immobiliteit in arbeiders- of armenwijken werd ook bekritiseerd door de Italiaanse historicus Maurizio Gribaudi in een onderzoek naar Turijn in de eerste helft van de twintigste eeuw. De immigranten van het Piemonteese platteland doorliepen in de Italiaanse industriestad een variëteit aan integratieroutes in de stad. Het algemene beeld van de huisvesting toonde de overgang van armzalige zolderkamers en 'appartementen' in de oude, ambachtelijke, overbevolkte en ongezonde centrumwijken rond de eeuwwisseling voor de eerste en/of tweede generaties naar de nieuwe, nog ongeordende arbeidersbuurten buiten de stad in de jaren 1920 voor de tweede en/of derde generatie en daarna (eventueel) een terugkeer naar de kleinburgerlijke etages in het echte stadscentrum of (vooral) de nieuwe residentiële wijken in de jaren 1930. Het beeld van de langdurige concentratie van onwortelde migranten-arbeiders in tegen het centrum aangelegen arbeiderswijken was in zijn ogen een mythe.⁷⁶ De keuze van woning en buurt was onderdeel van het voortgaand integratieproces van het gezin in het stedelijk milieu als resultaat van eigen verwachting en houding, van sociale of beroepsmatige stijging.⁷⁷

In haar studie naar de sociale veranderingen in Antwerpen tussen 1770 en 1860 legde Rina Lis eveneens de nadruk op de dynamiek van de sociale ontwikkeling in die stad.⁷⁸ In het begin van de negentiende eeuw begon de transformatie van Antwerpen van textiel- naar havenstad. Daardoor veranderde de structuur van de vraag naar arbeid: in de textiel waren mannen en vrouwen van verschillende leeftijden werkzaam geweest, maar de havensector vroeg uitsluitend gezonde en grotendeels ongeschoolde arbeiders met veel spierkracht, die in een los dienstverband te werk werden gesteld. Dat waren in eerste instantie vooral migranten, die van het platteland naar de stad waren getrokken. De Antwerpse *labouring poor* uit de titel van dit werk vormden echter geen speciale onderklasse, maar maakten integraal deel uit van de arbeidende klasse. De permanent en tijdelijk bedeeden bleken een qua samenstelling zeer wisselende groep uit de laagste klassen die in hun levenscyclus ooit een beroep deden op ondersteuning.

⁷⁴ Baines en Johnson, 'In search of the 'traditional' working class', 692-713.

⁷⁵ Ibidem, 711 en Topalov, 'Traditional working-class neighborhoods', 231-233.

⁷⁶ Zie ook Faure, 'Local life in working-class Paris', 761-772 die de solidariteit in arbeidersbuurten als een mythe ziet.

⁷⁷ Gribaudi, *Itinéraires ouvriers*, 76-88, en idem, 'Espace ouvrier et parcours sociaux', 243-263.

⁷⁸ Lis, *Social change*, voorwoord, 1-4 en conclusie, 163-169.

Maastricht is qua omvang en structuur van de arbeidersbevolking natuurlijk niet te vergelijken met Turijn of Antwerpen. Maastricht was veel kleiner dan deze steden: het aantal inwoners groeide tussen 1880 en 1940 van 28.473 tot 68.840, mede door de annexatie van een aantal randgemeenten in 1920.⁷⁹ Een belangrijk onderscheid is ook dat immigranten in deze bevolkingstoename geen belangrijk aandeel hadden, anders dan in de meeste andere Europese industriesteden. De ontwikkeling van Maastricht tot industriestad leidde in veel mindere mate tot het definitief aantrekken van inwoners van elders.⁸⁰

In haar onderzoek naar de Maastrichtse migratie tussen 1850 en 1920 wees Constance van Es er in 1980 al op dat de mobiliteit van en naar Maastricht vooral plaats had tussen de stad en haar randgemeenten. Enerzijds bestond er aan het eind van de negentiende eeuw al suburbanisatie, een trek uit de stad naar de omliggende dorpen, maar anderzijds was er een aanzienlijke tegenstroom vanuit deze gemeenten naar Maastricht. Omdat het verblijf van immigranten in de stad doorgaans van korte duur was, kan echter niet van een echte 'trek naar de stad' gesproken worden. Vaak gingen dorpelingen, uit de omgeving naar Maastricht getrokken om er werk te zoeken, na verloop van tijd terug om als forens vanuit hun eigen geboorteplaats in de industrie van de stad aan de slag te gaan of te blijven, dan wel keerden zij onverrichterzake terug. Van Es constateerde ook al dat, ondanks het feit dat de industrie aantrekkingskracht had op de plattelandsbewoners, de fabrieksarbeiders niet de meest mobiele groep migranten vormde. Het waren meestal individuen, die nog geen gevestigde beroeps- en gezinsbelangen hadden.⁸¹

De situatie van de arbeidsreserve was voor de Maastrichtse industrie dus compleet anders dan voor Antwerpen en Turijn. Tussen 1820 en 1860 verdubbelde de eerstgenoemde stad haar inwonertal naar bijna 112.000, welke groei in de jaren 1840 voor 58 procent en in de jaren 1860 voor 71 procent bepaald werd door immigranten, die voor ongeveer de helft in de haven en aanverwante sectoren gingen werken.⁸² Turijn telde in 1881 ca. 300.000 inwoners. Bij het aanbreken van de Tweede Wereldoorlog was dit aantal gestegen tot ca. 630.000. De natuurlijke bevolkingsgroei, her resultaat van geboorte en sterfte, schommelde rondom 0 procent, terwijl er zo'n 400.000 immigranten en hun nakomelingen waren.⁸³

De Maastrichtse industriëlen vonden hun arbeiders in de plaats zelf. Omdat de betekenis van het garnizoen als bestaansbron was afgenomen, was er bij het begin van de industrialisatie in het tweede kwart van de negentiende eeuw voldoende aanbod van arbeid in de stad zelf aanwezig. Later kon de industrie putten uit het Maastrichtse geboorteoverschot. Alleen een beperkt aantal vaklieden werd van buiten Maastricht aangetrokken.⁸⁴

In die geheel andere schaal en context van Maastricht is de vraag naar de dynamiek van de bewoning, zoals geschetst door Gribaudi, niettemin relevant, en het begrip 'werkende armen' uit de studie van Lis karakteriseert de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 wellicht beter dan de 'onmaatschappelijken' van Litjens.

De resultaten van deze studie kunnen ook vergeleken worden met het onderzoek van Juliette Hontebeyrie naar de sociale en demografische ontwikkelingen in de Rue Wacquez-

79 Roemen, *Maastricht*, 305.

80 Van Es, *Migratie te Maastricht, 147-149*: de stad had een doorgangsfunctie, binnen een jaar trok men weer verder.

81 *Ibidem*, 133 en 140.

82 Lis, *Social change*, 39-42 en 56-60.

83 Gribaudi, *Itinéraires ouvriers*, 15-16.

84 Roemen, *Maastricht*, 302.

Lalo in de voorstad Loos bij Lille.⁸⁵ In de periode van urbanisatie en industrialisatie tussen 1866 en 1954 constateert zij een samenhang tussen drie variabelen: de intensiteit van de familierelaties, de duur van het verblijf in de straat en de mate van geografische mobiliteit. Bij tellingen in 1886 en 1906 blijkt circa één derde van de gezinnen ‘afwijkend’ te zijn ten opzichte van het klassieke beeld, waarin de arbeidersfamilies in de voorsteden weinig duurzame onderlinge contacten kenden, slechts kort op een bepaalde plaats verbleven en veel verhuisden, vooral op zoek naar nieuw en ander werk in de opkomende industrie van de metropool. Deze zogenaamde ‘verwantschapsbastions’ trokken intensief met elkaar op, woonden en werkten in ambacht en kleinhandel met meerdere generaties binnen een bijna waterdicht afgesloten ruimte, waar zij de huizen en werkplaatsen (in eigen bezit) aanpasten aan hun activiteiten. Zij werden amper beïnvloed door de ongekende veranderingen in hun directe omgeving, waartegen zij eigenlijk een dam opwierpen.⁸⁶ In hoeverre is dit patroon te herkennen in deze Maastrichtse wijk?

De confrontatie van mijn probleemstelling – de vraag naar de sociale en ruimtelijke effecten op het Maastrichtse Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 als gevolg van de industrialisatie door de nabijgelegen aardewerk- en glasfabrieken van Regout – met (een deel van) de sociologische, geografische en vooral historische literatuur uit binnen- en buitenland heeft geleid tot een nadere focus ervan. Er is sinds het midden van de jaren 1950 tussen deze wetenschappers een debat gaande over de aard van de bevolking in de stedelijke arbeidersbuurten en achterstandswijken. Aan de ene kant staan sociologen als Litjens, Haveman, Young en Wilmott, een geograaf als Burgess en een historicus als Maenen. In hun ogen was de bevolking van deze wijken – bijna uitsluitend bestaand uit ongeschoolde en verpauperde losse arbeiders – arm en homogeen, kende nagenoeg geen sociale en geografische mobiliteit, werd veelal gekarakteriseerd als een van de maatschappij geïsoleerd levende en qua normen en gedrag afwijkende ‘onderklasse’ en woonde in onvolwaardige sloppen en ellendige huurkazernes. Van generatie op generatie continueerde deze situatie zich. Tegen deze statische opvatting keerden zich tal van stadshistorische studies: de sociale samenstelling van stedelijke buurten is veel gemengder en de interne dynamiek blijkt ook in deze wijken veel groter dan door de eerstgenoemden wordt aangenomen. Er is geen sprake van een echt lompoproletariaat noch van een zogenaamde ‘onderklasse’. Het isolement is geringer en de beweeglijkheid naar buiten toe veel sterker. Exemplarisch zijn in dat opzicht de onderzoeken naar de sociale veranderingen door de ontwikkeling van de haven in Antwerpen tussen 1770 en 1860 (Lis) en als gevolg van de industrialisatie in Turijn in de eerste helft van de twintigste eeuw (Gribaudo). De meest recente studie van Hontebeyrie neemt een eigenaardige tussenpositie in dat debat in: ze heeft – weliswaar binnen eenzelfde context van economische modernisering – betrekking op een andere sociale groep (ambachtslui en kleinhandelaren), die zich tegen dat proces teweer stelt en bewust kiest voor een als defensief op te vatten immobiliteit. In zekere zin schuift zij dus (voor een andere, beperkte groep mensen) weer enigszins op naar de statische visie.

⁸⁵ Hontebeyrie, ‘La famille avant la ville’, 213-247.

⁸⁶ Hontebeyrie typeert deze families als ‘fronts de parenté’. Dit begrip is moeilijk letterlijk naar het Nederlands te vertalen. Ik heb gekozen voor ‘verwantschapsbastions’, omdat deze term de nadruk legt op het intensieve en uiteindelijk ook defensief bedoelde karakter van deze familierelaties.

Mijn probleemstelling wordt in de volgende vijf hoofdstukken uitgewerkt via onderzoeken naar de kenmerken van de arbeiderspopulatie binnen het bedrijf van Regout, de latere Sphinx, naar de bevolking van het Boschstraatkwartier-Oost als geheel, naar de bebouwde omgeving van de wijk, naar haar interne geleding en ten slotte naar de aspecten van werken en wonen in de levenslopen van twee families. Deze analyse zal uiteindelijk leiden tot een positionering van mijn conclusies in de hiervoor geschetste historiografische discussie.

Hoofdstuk 2

De fabriek 1834-1914

De sociale en ruimtelijke veranderingen van het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 werden in hoge mate bepaald door de ontwikkeling van de fabriek van de Regouts. Daarom komt in dit hoofdstuk als eerste het bedrijf aan de orde. De vestiging en de expansie van de glas- en aardewerfabriek tot de Eerste Wereldoorlog wordt vanuit meerdere invalshoeken geschetst. De aspecten van werkgelegenheid en personeelsopbouw staan daarbij centraal. Na een algemene schets van de economische ontwikkeling van het bedrijf tussen 1834 en 1914 wordt het personeelsbestand op twee tijdstippen – in 1880 en 1905 – geanalyseerd om de structuur van de arbeidsvraag van de Regouts te kunnen vaststellen. Die was immers van groot belang voor de sociaalruimtelijke ontwikkeling van de aangrenzende wijk(en).

DE VESTIGING VAN HET BEDRIJF DOOR PETRUS REGOUT IN DE JAREN 1830

De industrialisatie van Maastricht begon tijdens het isolement van de stad, van de Belgische opstand (vanaf augustus 1830) tot de erkenning van de Belgische onafhankelijkheid in het Verdrag van Londen (in april 1839). Aanvankelijk handelde Petrus Regout (1801-1878) in glas en aardewerk, dat hij uit Luik en omgeving betrok, maar die nering was onmogelijk geworden door het sluiten van de grenzen met het opstandige gebied. Nadat de in- en doorvoerrechten voor grondstoffen en halffabricaten en voor ter plaatse gefabriceerde eindproducten per juni 1834 waren geschrapt, moderniseerde Petrus Regout zijn al bestaande glas- en kristalslijperij aan de Boschstraat door de installatie van een stoommachine van Cockerill uit Seraing. Op hetzelfde terrein begon hij in 1836 een aardewerfabriek en drie jaar later een glasblazerij. Zo werd de koopman Petrus Regout industrieel.¹

Petrus Regout vestigde zijn bedrijf in de noordwestelijke hoek van de vesting, westelijk van de Boschstraat, direct tegenover de binnenhaven van het Bassin, dat in 1826 in gebruik was genomen als verbindingsroute tussen Maas en Zuid-Willemsvaart, het kanaal naar 's-Hertogenbosch (zie de kaart in het vorige hoofdstuk). De infrastructuur te water was één van de belangrijkste vestigingsfactoren: alle grond- en brandstoffen (vooral zand, klei en steenkool) konden goedkoop uit België aangevoerd worden en de eindproducten konden per schip naar het Hollandse afzetgebied en de Indische koloniën worden getransporteerd. In Maastricht was bovendien een ruim aanbod van goedkope ongeschoolde arbeiders beschikbaar, die voorheen werk hadden verricht voor de vesting en het garnizoen, die echter

1 Maenen, *Petrus Regout*, 8-25.

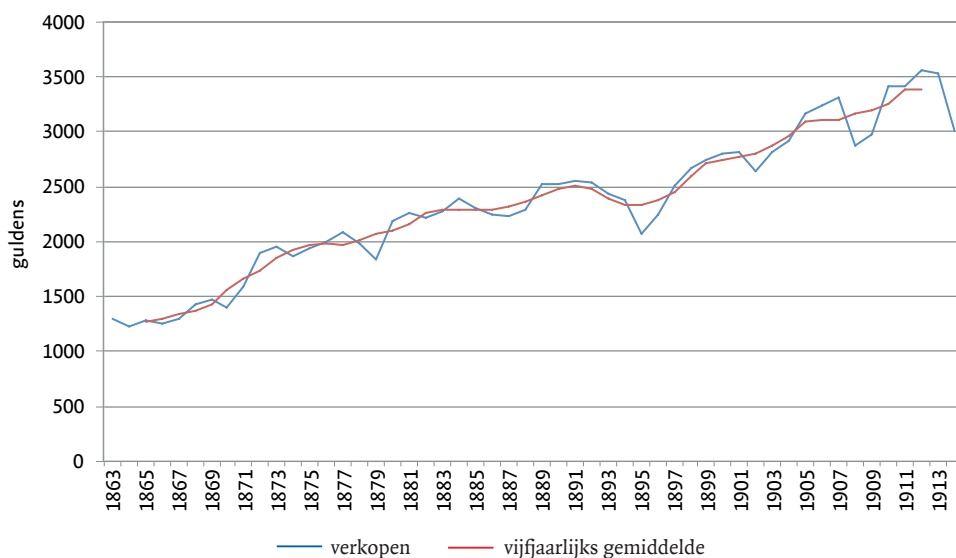
van steeds minder belang werden. Uit het nabijgelegen Wallonië haalde Regout geschoold en leidinggevend personeel.

In 1870 associeerden zijn vier zonen, Petrus Alexander (Pierre), Eugène, Louis en Eduard, zich met hun vader, die zich steeds meer terugtrok uit het bedrijf. Na diens dood in 1878 werd het bedrijf een commanditaire vennootschap met als naam Petrus Regout & Co. In 1899 werd deze omgezet in de N.V. Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken De Sphinx, v/h Petrus Regout & Co. Het logo met de liggende sphinx was al in 1883 officieel geregistreerd als fabrieksmerk.²

DE PRODUCTIE EN DE VERKOOP

Er bestaan geen complete reeksen cijfers over productie en verkoop van glas en aardewerk over de periode tot 1863.³ Het decennium tussen 1840 en 1850 was een periode van consolidatie en geleidelijke uitbreiding.⁴ De economische crisis van 1848 bracht Regout bijna aan de rand van de afgrond, maar door de aanleg van speculatieve voorraden overleefde hij. In de jaren 1850 kreeg het bedrijf een economisch gunstige wind in de rug en groeide enorm. Een belangrijke rol daarbij speelde de productie van luxueus Engels aardewerk naast de eenvoudige en goedkope Belgische fayence. Grafiek 2.1 toont een gestage groei van de verkoop tussen 1863 en 1913.

GRAFIEK 2.1 DE VERKOPEN VAN DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK VAN DE REGOUTS VAN 1863 TOT 1914 (IN DUIZENDEN GULDENS)

Bronnen: zie bijlage I-II.

² Ibidem, 232 en Regout, 125 Sphinx, 86-87.

³ Maenen, Petrus Regout, 247 en Hondius, e.a., Inventarissen, 124. Voor de bronnen zie bijlage I-1.

⁴ Maenen, Petrus Regout, 233-252 en De Groot, Fabricage van verschillen, 216-221.

Schildering door Caspar Kubatsch van een exportcatalogus van Sphinx op een electriciteitskastje in het huidige Boschstraatkwartier-Oost op de hoek van Boschstraat en Sint-Theunisstraat. Foto Truus van Vugt (mei 2014).

De totale omzet van glas- en aardewerk steeg van 1,2 naar 3,5 miljoen gulden (171 procent). De grafiek laat een terugval zien in de verkoop aan het eind van de jaren 1870 (20 procent in 1879 ten opzichte van twee jaar eerder), het eind van de jaren 1880 (63 procent tussen 1884 en 1889) en het begin van de jaren 1890 (37 procent tussen 1891 en 1896), daarna nog incidenteel in 1902, 1908 en 1911. In de halve eeuw tussen 1863 en 1914 waren er bij Sphinx 31 jaren van groei en 20 van krimp. In 1914 is het effect van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog duidelijk zichtbaar: de productie daalde met 44 procent.

Regout werkte oorspronkelijk voor de nationale markt: ruim 85 procent van de omzet kwam in Nederland en de Indische koloniën terecht. Na 1880 daalde het aandeel van de binnenlandse markt in betrekkelijk korte tijd van 74 procent in 1874 naar 41 procent in 1889 en dit percentage zou nog verder dalen tot de Eerste Wereldoorlog.⁵ De concurrentie dwong Sphinx tot productdifferentiatie: naast het fijne huishoudelijk aardewerk, zoals serviezen, keukenstellen, wasbekkens, paraplustaanders, wandborden en vazen, werden vanaf de eeuwwisseling nieuwe producten als sanitair en muurtegels geïntroduceerd.

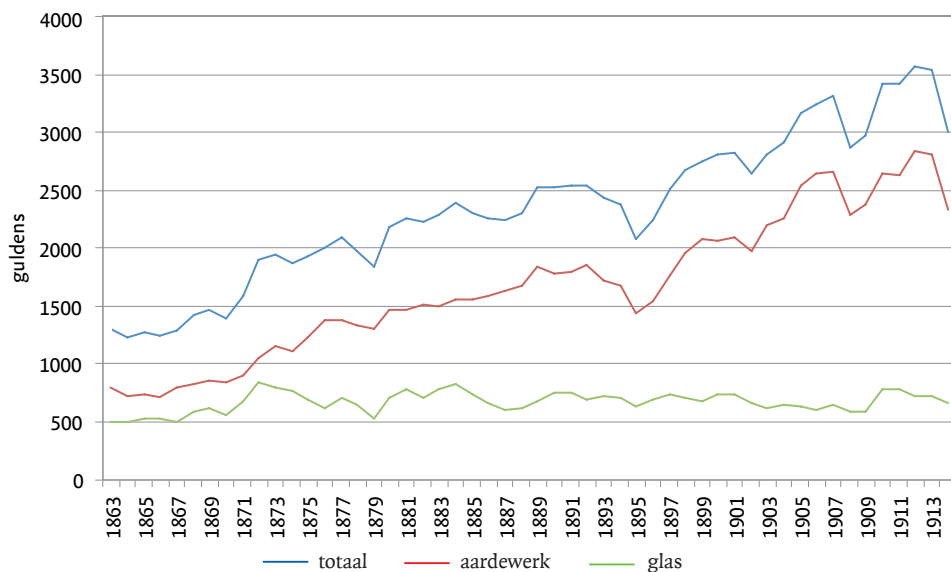
DE GLASBEWERKING EN DE AARDEWERKFABRICAGE

Petrus Regout startte in 1834 met een kristal- en glasslijperij en completeerde zijn activiteiten in de glasproductie vijf jaar later met een glasblazerij. De productie van aardewerk was aanvankelijk van ondergeschikte betekenis. In 1852 werkte 43,5 procent van de arbeiders in de glasafdeling en 38,6 procent in de aardewerfabriek; de anderen werkten in nevenbedrijven of bij de technische dienst. In 1870 waren de verhoudingen omgekeerd: 51,8 procent in de aardewerfabricage en 29,5 procent bij de glasbewerking. De conjunctuurgevoeligheid

⁵ De Groot, *Fabricage van verschillen*, 218-219.

van aardewerk bleek bij lange na niet zo sterk als die van het meer luxe kristal- en glaswerk. Aardewerk was voor de massa van het volk een artikel in opmars.⁶ Dat blijkt duidelijk uit grafiek 2.2, die een overzicht geeft van de verkopen, verdeeld naar glas en aardewerk, bij Petrus Regout & Co. en Sphinx tussen 1863 en 1914. De waarde van de afzet van aardewerk groeide in die periode van 0,8 naar 2,3 miljoen gulden (met 192 procent), die van glas en kristal van f 502.000 naar f 669.000 (met 33 procent). In 1863 nam het aardewerk 61,4 procent van de totale verkopen voor zijn rekening, in 1913 79,4 procent. De aardewerkverkopen overheersten duidelijk en de groei van de totale afzet verliep daarmee parallel. Het aandeel van kristal en glas nam af en rendeerde steeds minder. In 1925 werd de glasfabriek afgestoten.

GRAFIEK 2.2 DE TOTALE VERKOPEN VAN DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK VAN DE REGOUTS VAN 1863 TOT 1914 (IN DUIZENDEN GULDENS) EN DE BIJDRAGE DAARIN VAN GLAS EN AARDEWERK

Bronnen: zie bijlage I-II.

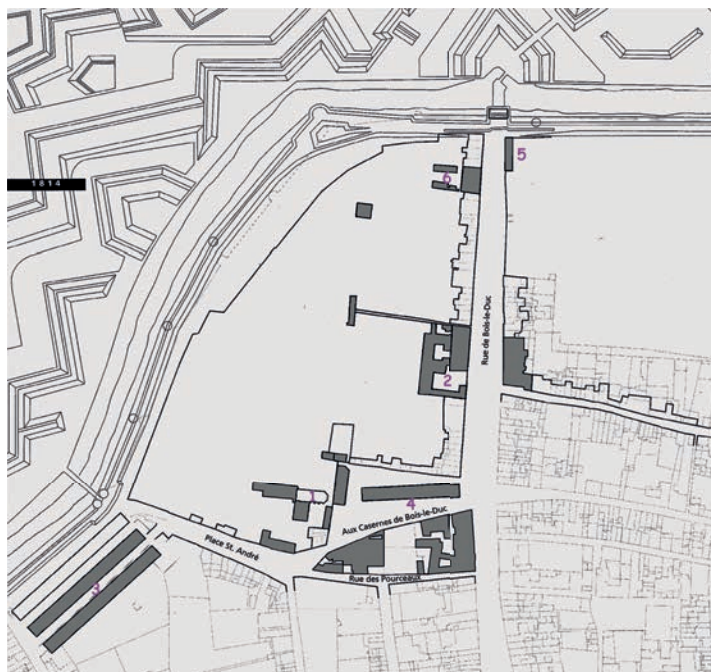
DE ORGANISATIE VAN HET WERK IN APARTE GEBOUWEN

De productie van glas en aardewerk vond in meerdere gebouwen op het fabrieksterrein plaats. Aanvankelijk lagen de afdelingen van de aardewerkfabriek verspreid tussen de ateliers van het glasbedrijf. Dat was het gevolg van de ligging van de stoommachines. Via hun assen moest alle apparatuur draaien. Later werd dat productieproces beter ingericht, kwamen er meer stoommachines, werden de omwentelingssnelheden van de assen aan elkaar gekoppeld en kwamen de aparte ateliers samen.⁷

⁶ Maenen in Regout, 125 Sphinx, 77. Volgens De Groot, *Fabricage van verschillen*, 226 lag het omslagpunt in 1853.

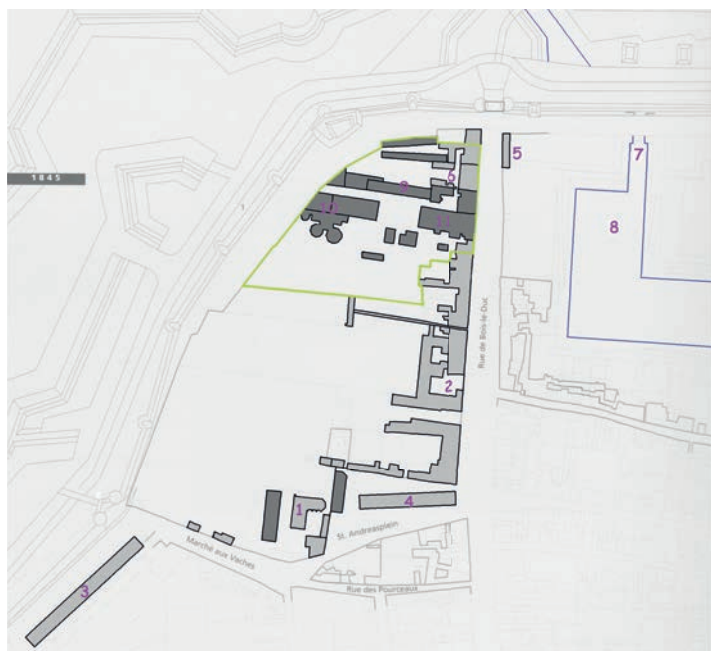
⁷ Olivier in Regout, 125 Sphinx, 204.

KAART 2.1A HET SPHINXTERREIN IN 1814

Bewerking van Kruisinga en Langeweg, Het Sphinxterrein, 14

KAART 2.1B HET SPHINXTERREIN IN 1845

Bewerking van Kruisinga en Langeweg, Het Sphinxterrein, 22

KAART 2.1C HET SPHINXTERREIN IN 1867

Bewerking van Kruisinga en Langeweg, Het Sphinxterrein, 38

KAART 2.1D HET SPHINXTERREIN IN 1899

Bewerking van Kruisinga en Langeweg, Het Sphinxterrein, 44

Legenda bij de kaarten 21a-d

1	Andriesklooster en -kapel	10	Aardewerkfabriek (inclusief rondovens)
2	Penitentenklooster	11	Glasblazerij
3	Lindenkrui skazerne	12	Aardewerkateliers
4	Boschbarakken	13	Gasfabriek en -houder
5	Wachthuis Boschpoort	14	Inpakruimten en timmerwerkplaatsen
6	(Latere) woonhuis Petrus Regout	15	Penitentenpoort
7	Zuid-Willemsvaart	16	Hooghuis
8	Bassin	17	Aardewerkateliers
9	Glasslijperij		

Begrenzing van het terrein van Regout/Sphinx in groen.

De gebouwen van een eerdere kaart zijn lichtgrijs, de nieuwe fabriek en donkergrijs ingekleurd.

Ten behoeve van de door hem op gang gebrachte industrialisatie kocht Regout grond in het Boschstraatkwartier en bouwde daar fabrieken op binnen de beperkte ruimte van de Maastrichtse omwalling. De kaarten 2.1a-d geven een overzicht van de steeds verder oprukkende fabrieksbebouwing in de noordwestelijke hoek van de Maastrichtse binnenstad in de loop van de negentiende eeuw.

De situatie van de buurt in 1814 (kaart 2.1a), geruime tijd vóór de industrialisatie, werd gekenmerkt door militaire activiteiten. De noordwestelijke ommuring maakte deel uit van de vestinggordel. Na de komst van de Fransen in 1794 deden het Andriesklooster en de bijbehorende kapel in het zuiden van het terrein (1) en het Penitentenklooster aan de Boschstraat (2) dienst voor de bevoorrading van cavalerie en infanterie. Al eerder waren de Lindenkrui skazerne (3) en de Boschbarakken (4) voor de huisvesting van militairen en de opslag van (verdedigings)materialen gebouwd en benut. Aan de Boschpoort lag een militair wachthuis (5). Het latere woonhuis van Regout (6) was al op de plattegrond te herkennen. Het werd door zijn moeder in 1827 gekocht en was ruim genoeg om de handslijperij voor ruw kristal uit het Luikerland te huisvesten.

De kaart van 1845 (kaart 2.1b) laat de eerste industriële activiteiten van Petrus Regout zien. De Zuid-Willemsvaart (7) en het Bassin (8) waren al aangelegd ten oosten van de Boschstraat en rondom zijn woonhuis had de fabrikant de 'kop' van de noordwestelijke hoek van de stad in gebruik voor zijn glasslijperij (9), aardewerkfabriek (10) en glasblazerij (11). Er stonden verspreid over het terrein ook nog een spijker- en geweerfabriek, een kalkbrande rij, een zandwasserij en werkplaatsen voor de productie van menie en potas. Veel van de geschoolde, veelal Belgische vaklieden uit de slijperij woonden in het 'colossale' gebouw, waar zij ook werkten.⁸ Het gebied ten zuiden van Regouts terrein behield zijn militaire functie.

In de periode tot 1867 (kaart 2.1c) werden de fabrieken en het grondbezit van Regout fors uitgebreid. Opvallend waren de toename van het aantal ateliers voor de productie en het decoreren van aardewerk (12); de gasfabriek uit 1848, die zorgde voor betere verlichting, waardoor er vooral 's winters langer gewerkt kon worden (13); de inpakruimten, magazijn-

⁸ Kruisinga en Langeweg, *Het Sphinxterrein*, 25-29.

Litho uit 1865 van de fabrieken van Regout aan de Boschstraat in Maastricht. Bron: SHCL, fotocollectie Sphinx. Let op de 'artistieke' interpretatie van de tekenaar die de cité ouvrière aan het Bassin en de Boschstraat (tegenover de fabriek) situeerde, en niet aan de (zuidoostelijk daarachter gelegen) St.-Antoniusstraat.

nen en timmerwerkplaatsen aan de overkant van de Boschstraat, bij het Bassin (14). Regout verwierf ook het oude Penitentenklooster, waar hij een grote – nu nog bestaande – fabriekspoort plaatste (15) en het zogenaamde Hooghuis (16) bouwde. Dat was een gebouw van vier verdiepingen met op de begane grond een viertal winkels, en op de etages daarboven zo'n twintig meerkamerwoningen, die bestemd waren voor de gezinnen van employés.⁹ Het gehele bedrijf telde in 1865 al zo'n 70 fabrieksgebouwen. Van belang was in deze periode ook nog de verbetering van de infrastructuur door de aanleg van het kanaal van Maastricht naar Luik in 1850, parallel aan de Maas.

Het besluit tot opheffing van de vesting Maastricht werd door koning Willem III ondertekend in mei 1867. Direct daarna werd gestart met de ontmanteling van het bolwerk, waardoor de stad en de industrie uit hun keurslijf werden bevrijd. De omwalling werd omgezet in een ringboulevard van singels. Regout verwierf binnen enkele jaren delen van de vroegere vestinggronden en tegen het einde van de negentiende eeuw was het terrein aan de Boschstraat volledig volgebouwd (kaart 2.1d), onder andere met de typisch negentiende-eeuwse fabrieksgebouwen voor de productie van aardewerk aan de kop van de Boschstraat en de Statensingel (17). Deze waren, net zoals in het grensgebied van Aken, Luik, Hasselt en Maastricht in baksteen opgetrokken, hadden drie of vier verdiepingen en een grote hoeveelheid gietijzeren rechthoekige ramen met een afgeronde bovenkant en een vensterbank van

⁹ Ibidem, 41-42.

Naamse steen.¹⁰ Het gehele terrein werd een lappendeken van grote en kleinere gebouwen, die al dan niet in elkaar doorliepen, als ruimtelijk resultaat van de organisatie van het werk in de glas- en aardewerfabrieken.

HET PRODUCTIEPROCES VAN AARDEWERK EN GLAS IN DE ATELIEREN

Het assortiment van de fijnkeramische industrie had en heeft een breed scala aan kleiprodukten: aardewerk, porselein en siergoed, keramische wand- en vloertegels en sanitair. Regout legde zich vanaf het begin toe op het vervaardigen van het zogenaamde fijn-wit hardaardewerk, zoals dat in Engeland werd ontwikkeld in Staffordshire tussen 1740 en 1800, maar het bedrijf heeft later alle producten vervaardigd.¹¹

In het productieproces werd klei – vooral de zuivere kaolien – als basisgrondstof gebruikt, maar per producent werden daarvan verschillende soorten gebruikt met andere kenmerken. Aan de klei werden tijdens de productie minerale delfstoffen (kwarts, flint, zand, veldspaat) en chemicaliën (zoals gips, lood, soda, zout en verven) toegevoegd, vooral om de hardheid en de zuiverheid van kleur te vergroten, de vochtdoorlatendheid te beperken en verglazing en doorzichtigheid te realiseren.

Aardewerk en porselein zijn keramische materialen, die ontstaan door verschillende soorten klei met water te vermengen, te vormen, te bakken en te bewerken. Aardewerk is grover, porselein fijner van samenstelling. Bij porselein ligt de baktemperatuur hoger, waardoor het product harder, niet poreus en zelfs een beetje doorschijnend wordt. De glazuurlaag is bij porselein louter decoratief, terwijl die bij aardewerk moet voorkomen dat het artikel vocht opneemt.

Het productieproces van kristal, glas en aardewerk was arbeidsintensief en brandstofgeïntendeerd. De personeelskosten bedroegen bij Petrus Regout & Co. / Sphinx tussen 1868 en 1904 gemiddeld 40,7 procent van de kostprijs. De uitgaven voor steenkool bedroegen tussen 1871 en 1903 gemiddeld 9,5 procent.¹² Slechts twee van de vele elementen uit de kostprijs waren dus in feite bepalend voor minimaal de helft ervan.

De stadia in het productieproces van aardewerk (zie figuur 2.1) en glas werden in de dagelijkse praktijk van Regouts bedrijf uitgevoerd in min of meer autonome eenheden als weerslag van de organisatie van het werk.¹³ Bij de molens en de aardpersen werd de kleimassa voorbereid op de verwerking tot aardewerk. De grondstoffen werden gemalen, gemengd, gezeefd en ontijzerd. Dit gebeurde meestal op natte wijze, omdat die massa direct kon worden toegepast in de vormgevingsafdeling. De molen- en aardersploeg kromp – ondanks de grotere productie – tussen 1880 en 1905 van 74 naar 51 personeelsleden als gevolg van de toepassing van arbeidsbesparende machines. De plaatsing van stoommachi-

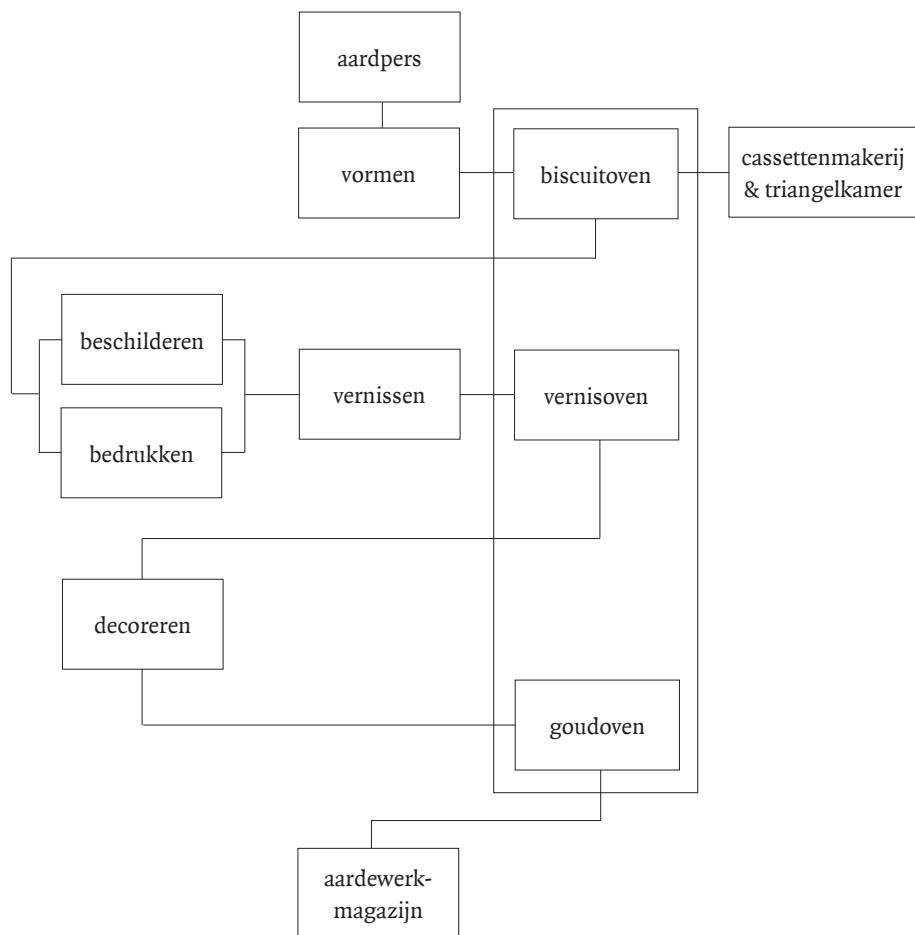
¹⁰ *Ibidem*, 54.

¹¹ Zie voor de beschrijving van het productieproces Olivier, 'De techniek van het aardewerk in zijn historische ontwikkeling', in: Regout, 125 Sphinx, 181-232 (uitgebreid, veel technische details), De Groot, *Fabricage van verschillen*, 226-265, de website van de Vereniging Koninklijke Nederlandse Bouwkeramiek: http://www.vko-keramiek.nl/page.asp?menu_id=19 (geraadpleegd op 1 maart 2012) en Langeweg, 'De techniek van het versieren'.

¹² SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 1768, *Vergelijkende staten van verkoop, fabricatie, enz. 1868-1904*.

¹³ De Groot, *Fabricage van verschillen*, 228 verwijst in dit verband naar het verhoor van de meester-vormer Gustave Altmann door de parlementaire enquêtecommissie op 21 januari 1887, die zei dat toegang tot de ovens voor de faïenceurs verboden was en dat bij een overtreding straffen werden opgelegd (zie *Arbeidsenquête 1887*, 144-148, hier op 146).

FIGUUR 2.1 DE PRODUCTIEGANG VAN AARDEWERK

Bron: De Groot, *Fabricage van verschillen*, 227.

nes voor het malen, persen, vermengen en bewerken van grondstoffen zorgde voor minder arbeiders en meer productiviteit.¹⁴

De faïencerie – in de volksmond bekend als ‘de pottenfabriek’ – was het hart van de aardewerkproductie. De klei werd daar gedraaid, met de hand gevormd, (in gipsen vormen) gegoten, geperst en / of gesneden. In 1880 en 1905 was het de grootste afdeling, met ongeveer een derde van alle personeel. Aanvankelijk was het vormen van aardewerk geheel geschoold handwerk en werd er uitsluitend gewerkt met een draaischijf, die eerst met de voet en later mechanisch werd aangedreven. De introductie van de jigger bij de platvormers en de jolly bij de holvormers, respectievelijk in de jaren 1850 en 1860, had tot gevolg dat er minder arbeiders nodig waren en de behoefte aan jarenlange scholing nam af. Toen vanaf 1900

¹⁴ In bijlage 2-III is de personeelsomvang van de afdelingen in de aardewerkfabricage en de ateliers van de glasbewerking in 1880 en 1905 opgenomen als tabel en grafiek.

De activiteiten in enkele ateliers (faïencerie, oven, vernisafdeling en magazijn) van de aardewerkfabriek van de Regouts circa 1930. Bron: SHCL, fotocollectie Sphinx, 274-277.

het gieten van zowel kleine als grote voorwerpen de overhand kreeg, ging dat proces van afstoting van arbeid door. Dat verklaart waarom de gestegen omzet tussen 1880 en 1905 wel leidde tot meer werkgelegenheid in de faïencerie, maar dat het aandeel van deze afdeling in het gehele personeelsbestand achteruitging van 33,7 naar 32,8 procent.

Na het drogen werd het aardewerk voor de eerste keer gebakken in de biscuitoven. In de cassetterie en de triangelkamer werden daarvoor hulpmiddelen gemaakt, die dienst deden tijdens het bakproces: de cassette was een aardewerken verzamel'doos' waarin de gevormde, nog ongebakken voorwerpen met driehoekige vuurvaste steuntjes werden vastgezet voordat ze in de oven gingen. Het werk in deze beide ateliers veranderde in deze periode inhoudelijk en technisch niet veel. Het bleef met 9,8 en 7,5 procent van de personeelsleden één van de kleinere eenheden in de aardewerkfabriek.

Na de eerste bakbeurt (op een lage temperatuur van 1.080 tot 1.150° C) werden op het

aardewerk figuren of motieven aangebracht. De oudste methode was het beschilderen met penseel, het bedrukken dateerde van later. Daarna werd het product vrijwel altijd ge-glazuurd – de glazuurvoorbereiding gebeurde door het nat malen van de grondstoffen tot glazuurslib – of voorzien van een glasachtige laag om het ondoordringbaar te maken voor vloeistoffen. Het kreeg hierdoor tevens een glad en gaaf uiterlijk. Bij aardewerk en porselein gebeurde dat door middel van dompelen, bij sanitair steeds meer via verspuiten of vernevelen. In een tweede brand werd het product in de vernisoven op hogere temperatuur (tot 1.430°C) afgebakken. Eventueel vond daarna nog een derde bakproces plaats: de decoratiebrand in de goudoven, waarbij aangebrachte schilderingen en/of decoraties in het glazuur van het een- of tweemaal gebrande product gebakken werden. In 1918 slaagde Sphinx er in de twee bakprocessen van biscuit- en glazuurbrand tot één – enorm kostenbesparend – bakproces te reduceren.

De fabrieken van Regout kenden aanvankelijk vierkante – na 1841 ook ronde – ovens. In 1899 stonden er twaalf biscuit- en dertien vernisovens aan de Boschstraat. De te bakken producten werden in de oven geplatst, waarna een bakprogramma werd afgewerkt. In de biscuitovens bedroeg de brandtijd aan het eind van de jaren 1850 60 tot 72 uur; de vernisoven vereiste 40 tot 50 uur. Voor het inzetten, stoken, koelen en uitpakken waren in totaal respectievelijk zes en tien dagen nodig. In de continue tunnelovens, bij Sphinx geïntroduceerd in 1933, werden de producten op vuurvaste blokken of rekjes en daarna in ovenwagens gezet. In de tunneloven doorliepen deze wagens achtereenvolgens een opwarmgedeelte, een feitelijke stookzone en een afkoelingstraject. Voor het bakproces werd aanvankelijk gebruikgemaakt van hout, na 1840 van steenkool, later – vanaf het eind van de jaren 1920 – van mijn-gas en elektriciteit. De gebakken eindproducten werden uit de ovens gehaald, gesorteerd naar kwaliteit en opgeslagen in verschillende magazijnen, gereed voor de verkoop.

Het productieproces rond en in de ovens – de biscuit-, vernis- en goudoven – onderging tot halverwege de jaren 1930 amper wijzigingen. Het bleef met de rondovens even arbeidsintensief als voorheen. Het volplaatsen en leeghalen van de vernisovens gebeurde tot 1911 met vier ploegen, die elk bestonden uit 18 mannelijke en 26 vrouwelijke arbeidskrachten. Het personeel bij de ovens nam daardoor tussen 1880 en 1905 zowel absoluut (van 334 naar 743) als verhoudingsgewijs fors toe: van 22,6 naar 30,3 procent.

Het schilderen van nog ongevernist en het decoreren van reeds gevernist aardewerk nam qua personeel zowel absoluut als relatief af, dat laatste met de helft (van 12,3 naar 6,3 procent). De drukkerij, waar tot 1910 op grote schaal met de hand en nog niet machinaal gedrukt werd, vertoonde het tegenovergestelde beeld. Er waren pieken en dalen in de bezetting als gevolg van de sterk wisselende vraag naar dat soort aardewerk. Daar lag de oorzaak van de redelijke groei van deze afdeling (van 8,1 naar 11,9 procent), waarschijnlijk tevens in wisselwerking met het schilderen en het decoreren. Deze twee ateliers voor het afwerken van het aardewerk vroegen toch op beide peildata circa een vijfde van alle personeel in de aardewerksector.

De situatie in de laatste afdeling, het aardewerkmagazijn, waar de producten werden gecontroleerd, gesorteerd, opgeslagen, verpakt en getransporteerd, veranderde nauwelijks, tot de introductie van de tunnelovens en de transportbanden in de jaren 1930. Door de vergroting van de afzet nam het werk natuurlijk wel toe en daardoor de lichte stijging van de werkgelegenheid van 8,5 naar 9,2 procent (ofwel van 126 naar 225 arbeidskrachten).

Regouts bedrijf had tot 1925 ook een glas- en kristalfabriek. De verwerking van glas vond tot circa 1900 nog overwegend met de hand plaats. In een smeltoven werd de glasmassa bij een temperatuur van ongeveer 1.130°C roodgloeiend en dik vloeibaar gemaakt. Met behulp van een holle metalen pijp (een riet) haalde de glasblazer dat glas uit die oven. Door de riet telkens rond te draaien en te vormen met een natte houten vorm (de klots) centreerde hij het glas op de pijp. Hij blies lucht in de riet om het glas te laten uitzetten en een bepaalde vorm te laten krijgen. Daarna werd de vorm losgemaakt en het glas in een koeloven gedurende een etmaal langzaam gekoeld, zodat het materiaal spanningsvrij was en niet meer spontaan kapot kon springen. In afgekoelde vorm werd het product daarna geslepen, gedecoreerd of gebrandschilderd.¹⁵

¹⁵ Wijnen, 'Onbekende foto's', 161-174.

De glasfabriek kende drie ateliers: de blazerij, de slijperij en het magazijn. In tegenstelling tot bij het aardewerk bleef de groei van de productie van kristal en glas – en dus de werkgelegenheid daar – beperkt. De blazerij en slijperij waren in 1880 ongeveer even groot: 305 tegenover 293 arbeiders, dat wil zeggen 45,3 en 43,5 procent van de fabriekspopulatie voor glas. Een kwart eeuw later was de glasblazerij 4,5 procent gegroeid en de glasslijperij 1,2 procent gedaald. Het magazijn was qua personeelsbezetting in beide jaren even groot gebleven en had relatief 3,4 procent verloren (exact datgene wat de verkoop van glas tussen 1863 en 1914 was toegenomen).

DE PERSONEELSOMVANG

Over de periode tot 1871 zijn verspreide data over het aantal personeelsleden (arbeiders en employés) in de fabrieken van Regout bekend; vanaf dat jaar staan alle gegevens ter beschikking (zie bijlage 2-IV en grafiek 2.3).

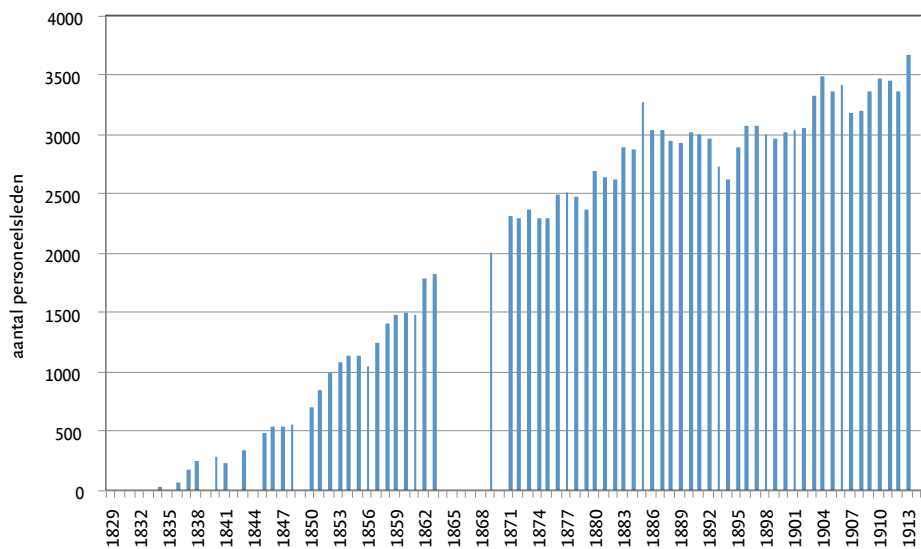
Het aantal arbeiders nam in de jaren 1830 toe van 16 in 1834 naar 311 in 1839 en van 340 in 1841 tot 614 in 1849. Daarna nam het – parallel aan de productie en de verkoop – sterk toe van 1.535 in 1860 tot een top van 3.743 arbeiders in 1914. Qua personeelsomvang stond de Maastrichtse fabriek op gelijke hoogte met de tien grootste aardewerkfabrieken uit de Engelse potteries rondom Stoke-on-Trent, waaronder de bekende producent van luxe porselein Wedgwood.¹⁶

De groei van de personeelsomvang ging in een afwisseling van pieken en dalen. De stagnatie dan wel achteruitgang in de personeelsomvang vond plaats in de jaren 1875/1876, 1879/1880, 1882/1883, 1885, 1887/1890, 1892/1895, 1899/1900, 1906/1908 en 1912/1913, dus in 23 jaren. In grafiek 2.4 is daarom (via de berekening van indexcijfers) de relatie gelegd met de omzet (grafiek 2.1) en de personeelsomvang (grafiek 2.3). Voor de periode tussen 1868 en 1904 konden de gegevens verder worden aangevuld met het bedrag dat er aan lonen en salarissen in het bedrijf werd uitbetaald (zie bijlage I-V).

Er was lang niet altijd sprake van overeenkomstige ontwikkelingen in omzet en personeelsomvang: in twaalf jaren ging een negatieve ontwikkeling ten aanzien van verkoop en personeel samen (vooral tussen 1885 en 1889, tussen 1892 en 1895 en in 1913), maar in de andere elf jaar ging de omzet omhoog en het aantal personeelsleden omlaag. Er was dus duidelijk een andere ontwikkeling aan de gang, die in de grafiek zichtbaar wordt gemaakt. De verkoop – en de productie – groeide tussen 1863 en 1914 sterker dan de omvang van het personeel en de loonsom. Ten opzichte van 1863 (de basis van het indexcijfer, dus 100 procent) was de afzet in 1872 gegroeid tot 146 en het personeel tot 128, met andere woorden een verschil van 18 procent. In 1913 was dat verschil opgelopen tot 86 procent (respectievelijk 271 en 185). Een soortgelijk beeld bood de loonsom: in 1868 een verschil van 9 procent ten opzichte van de verkoop, maar in 1904 44 procent. Blijkbaar was in die halve eeuw de arbeidsproductiviteit onder andere als gevolg van mechanisatie gestegen, waardoor de behoefte aan personeel op langere termijn verminderde. Bij de beschrijving van de diverse fasen in het productieproces – eerder in dit hoofdstuk – werd dit aspect concreter uitgewerkt.

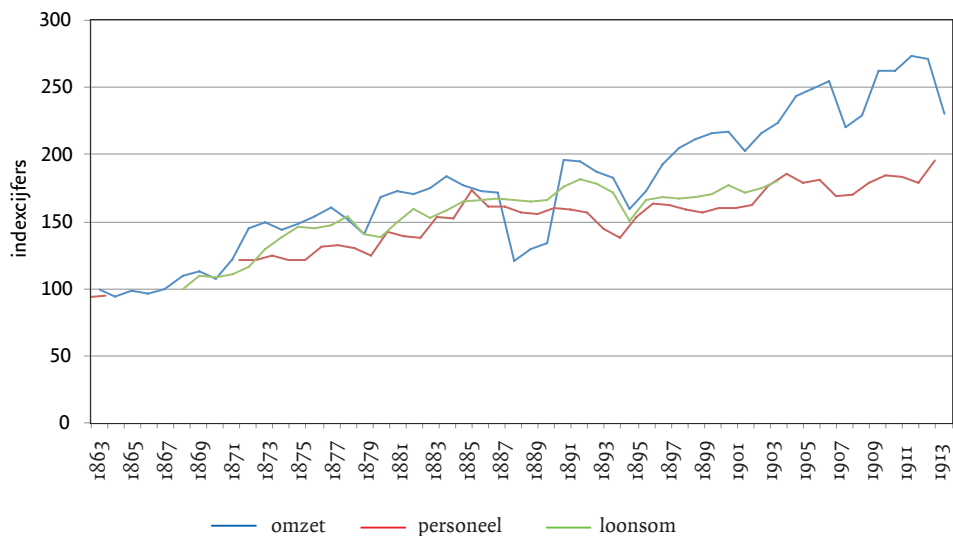
¹⁶ Whipp, *Patterns of labour*, 26.

GRAFIEK 2.3 DE PERSONEELSONMANG VAN DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK VAN DE REGOUTS VAN 1829 TOT 1914

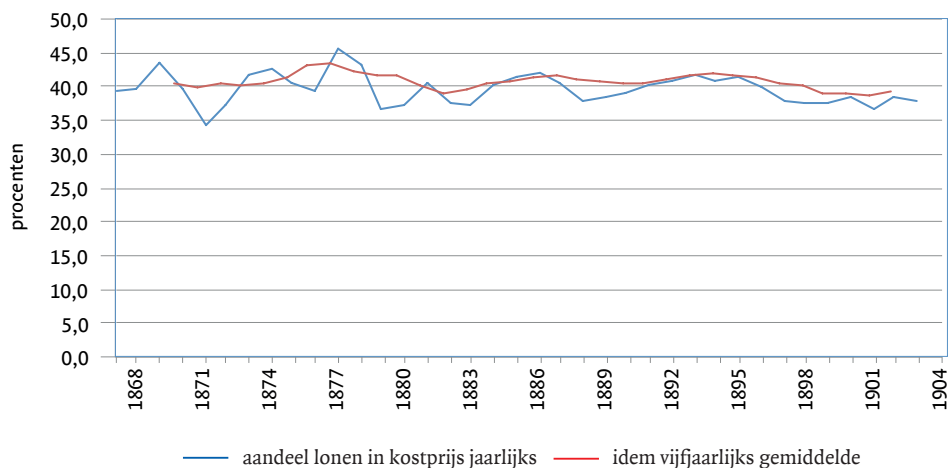
Bronnen: zie bijlage I-IV.

GRAFIEK 2.4 DE ONTWIKKELING VAN OMZET, PERSONEELSONMANG EN LOONSON VAN DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK VAN DE REGOUTS VAN 1863 TOT 1914 (IN INDEXCIJFERS)

Bronnen: zie bijlagen I-II, I-IV en I-V.

GRAFIEK 2.5 DE ONTWIKKELING VAN HET AANDEEL VAN DE LONEN IN DE KOSTPRIJS BIJ DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK VAN DE REGOUTS VAN 1868 TOT 1904 (JAARLIJKS EN ALS VIJFJAARLIJKS GEMIDDELDE)

Bronnen: zie bijlage I-V.

Grafiek 2.5 bevestigt deze tendens vanuit een andere gezichtshoek: het vijfjaarlijkse gemiddelde aandeel van de lonen in de kostprijs daalde van 40,4 procent in 1870 naar 38,6 procent in 1901.

De ontwikkeling van het personeelsbestand tussen 1880 en 1905 – de beide peildata – sloot vanzelfsprekend aan bij de tendens in de productie van glas en aardewerk (zie tabel 2.1).

TABEL 2.1 HET PERSONEELSBESTAND VAN PETRUS REGOUT & CO. OP 1 JANUARI 1880 EN VAN SPHINX OP 1 JANUARI 1905 NAAR AARDEWERK, GLAS & KRISTAL EN ALGEMENE DIENST

afdeling	1880		1905	
	totaal	% totaal	totaal	% totaal
aardewerk	1.479	57,6%	2.452	70,5%
glas en kristal	674	26,2%	955	27,5%
algemene dienst	415	16,2%	71	2,0%
totaal	2.568	100,0%	3.478	100,0%

Bronnen: zie bijlage I-III.

In 1880 werkte 57,6 procent van alle personeel in de keramiek en 26,2 procent in de kristal- en glasafdelingen; 25 jaar later was het overwicht van het aardewerk nog duidelijker: 70,5 versus 27,5 procent. De algemene dienst omvatte een scala aan beroepen van laaggeschoolde en dito betaalde courveegsters, grondwerkers en kolenlossers via in beter aanzien staande metselaars, portiers en schrijnwerkers, hoger geschoolde en meer verdienende opzichters en employés, tot aan de goed betaalde directieleden toe. Het grote verschil tussen de omvang van de algemene dienst in 1880 en 1905 is te herleiden tot een duidelijkere om-

schrijving van de functies in de personeelsadministratie op het laatste tijdstip: de dagloners en de employés werden toen expliciet toegerekend aan afdelingen en niet meer meegeteld in de algemene dienst.¹⁷

HET ARBEIDSVERLOOP

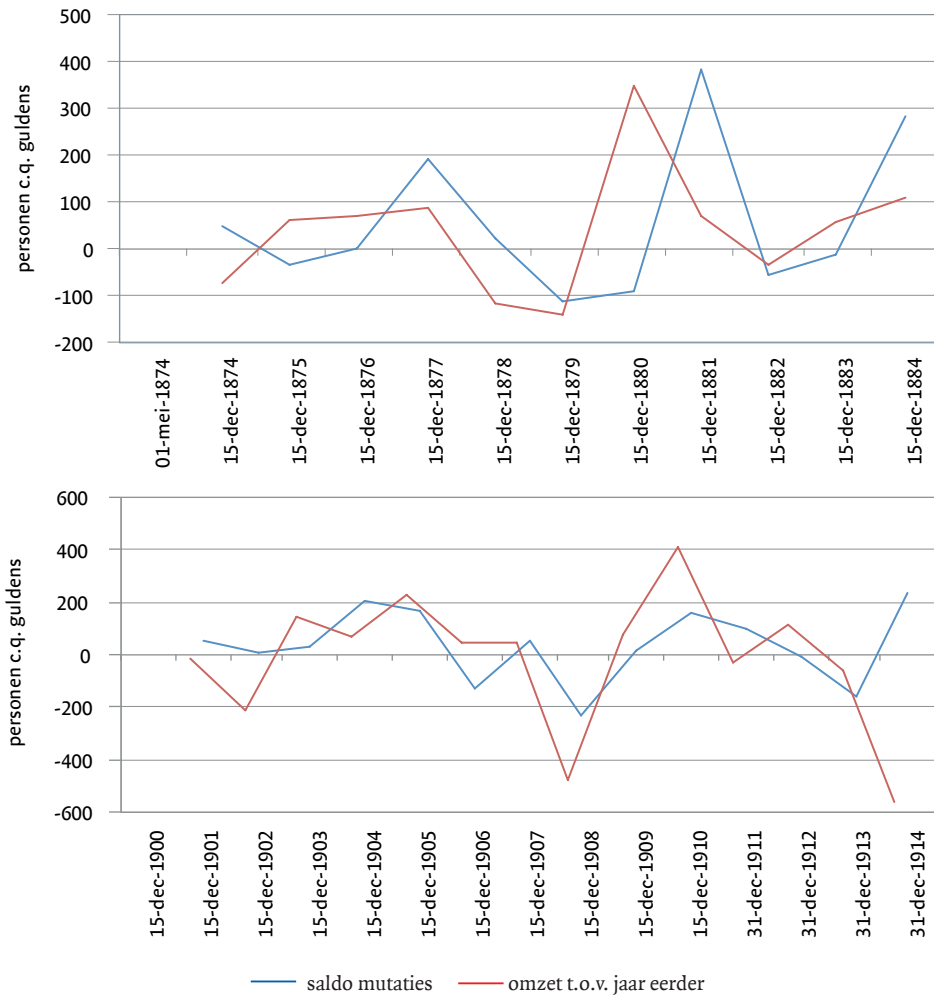
De bewaard gebleven delen van de personeelsboekhouding van Petrus Regout & Co. / Sphinx geven ook cijfers over de vertrokken en nieuw binnengekomen personeelsleden. Op basis daarvan konden de personeelsmutaties voor de jaren tussen 1874/1884 en 1900/1915 worden berekend, uitgesplitst naar in- en uitgaand personeel (bijlage 1-v1). In de twee tijdvakken van respectievelijk tien en vijftien jaar – onderbroken door zestien jaren waarover geen data beschikbaar zijn – vertrokken 25.722 personen en daarvoor kwamen 26.599 nieuwe in de plaats of werden eerder ontslagen werknemers opnieuw in dienst genomen. Er was dus sprake van een groot verloop in het personeel.

In grafiek 2.6 worden de wijzingen in het saldo van de personeelsmutaties vergeleken met de veranderingen in de omzet ten opzichte van het voorafgaande jaar. Dan blijkt dat eind jaren 1870 en begin jaren 1880 de verschuivingen qua personeel heftiger waren en zich iets later voordeden dan in de verkoop. Het patroon van expansie en contractie is evenwel goed te herkennen: de groei tussen 1875 en 1877 leidde tot een overschot aan binnenkomend personeel, de teruggang in de verkoop in 1878 en 1879 werd gevolgd door een uitstoot van arbeiders, de sterke verbetering in de verkoop van glas en aardewerk van 1880 ging een jaar later gepaard met een piek aan nieuwe werklieden, terwijl in 1881 de afzet sterk daalde, wat op zijn beurt in 1882 leidde tot een dieptepunt voor beide aspecten. De eerste vijftien jaar van de twintigste eeuw boden een iets ander beeld: de schommelingen in de omzet waren groter dan in de zojuist geanalyseerde periode, zowel positief (1910) als negatief (1902, 1908 en 1914), de overeenkomstige beweging in de personeelsbezetting was weliswaar aanwezig maar verliep minder onmiddellijk en parallel – met als opvallende uitzondering de situatie in 1914. Een verklaring van het verschil tussen beide perioden zou nader, meer bedrijfseconomisch onderzoek vergen.

De fluctuaties in het personeel (en in de loonsom) waren dus grotendeels het gevolg van de ontwikkeling van verkoop en productie, die op hun beurt invloed ondergingen van de wisselingen in de economische (inter)nationale conjunctuur. Zeker in een arbeidsintensieve bedrijfstak als de productie van glas en aardewerk – het aandeel van de loon- en salariskosten in de kostprijs bedroeg tussen 1868 en 1904 gemiddeld 40,7 procent – betekende expansie het aantrekken van personeel en contractie het afstoten daarvan. In vijf van de geanalyseerde jaren werd méér dan de helft van het personeel (op)nieuw aangesteld, in tien jaar werd meer dan de helft ontslagen; in 1876 waren beide verschijnselen exact in evenwicht. Een bedrijf als Sphinx deed een groot beroep op de flexibele inzet van daglo(n)-st(ers). De fabrieksbevolking veranderde bij de Regouts dus constant, maar het bedrijf was daarin geen uitzondering. Integendeel, de aanbodzijde van de arbeidsmarkt had gedurende

¹⁷ Als alle (dus ook de aan diverse afdelingen toegeschreven) employés in 1905 bij de algemene dienst waren geteld, leverde dit een totaal van 192 personen op, dus 5,5 procent van het personeel, was aardewerk 68,0 procent en glas/kristal 26,4 procent. Voor de conclusie ten aanzien van de verhouding tussen aardewerk en glas/kristal biedt dit geen ander resultaat.

GRAFIEK 2.6 HET SALDO VAN IN- EN UITGAAND PERSONEEL EN DE OMZET BIJ PETRUS REGOUT & CO. VAN 1874 TOT 1884 (BOVEN) EN BIJ SPHINX VAN 1900 TOT 1914 (ONDER)

Bronnen: zie bijlagen I-II en I-VI.

een groot gedeelte van de negentiende eeuw een dubbel karakter: naast een vaste kern van geprivilegieerde werklui met specialistische scholing, een persoonlijke relatie met de patroon en een regelmatig inkomen, bestond er een vlottende schil van tijdelijke, losse banen en als gevolg daarvan onregelmatige inkomsten.¹⁸

In de moderne organisatie van fabriekswerk is een belangrijke rol weggelegd voor de chef, de opzichter of de employé. Dat zijn cruciale personen in de arbeidsorganisatie, die op de werkvloer organiseren, controleren, (bij)sturen en het productieproces (proberen te) beheersen. Zij geven leiding aan personeel dat rechtstreeks bij de fabriek in dienst is. In de

¹⁸ Knotter, 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt', 573.

glas- en aardewerkfabriek van de Regouts nam het aantal chefs en employés – volgens de gegevens van de bijlage – tussen 1874/1884 en 1900/1915 eigenlijk amper toe en was het opvallend stabiel tegen de achtergrond van de forse toename van de personeelsomvang. Een verklaring voor de blijkbaar minder op de voorgrond tredende rol van opzichters zou bij Petrus Regout & Co. / Sphinx kunnen liggen in het fenomeen van de meester-aardewerker of -glasblazer als een soort onderaannemer in de afdelingen. De verhoren van enkele werknemers van Regouts fabriek door de parlementaire enquêtecommissie in 1887 wezen al op het verschijnsel dat faïenceurs, glasblazers en aardewerkdrukkers zelf hulpkrachten aannamen, deze langdurig schoolden en zich lieten bijstaan door hun kinderen. Tot vóór 1887 betaalden zij ook het loon aan de ‘gamins’ uit, maar vanwege misstanden was dat destijds in onbruik geraakt.¹⁹ Die interne organisatie, hier in de vorm van een systeem met helpers voor de geschoolde meesterarbeider, paste bij het gespecialiseerde karakter van sommige onderdelen van fabrieksarbeid en de herkomst daarvan uit het zelfstandige ambacht.²⁰

DE VARIATIES IN DE DIENSTVERBANDEN

De analyse van het personeelsbestand op 1 januari 1880 en op dezelfde datum in 1905 maakt het mogelijk zicht te verkrijgen op de grote diversiteit in het dienstverband van het personeel van het Maastrichtse glas- en aardewerkbedrijf van de Regouts. Van alle personen die op de twee peildata in dienst waren van Petrus Regout & Co. / Sphinx is in de drie fabrieksbevolkingsregisters van 1874 tot 1915 geïnventariseerd hoeveel dienstverbanden zij in die periode hadden (tabel 2.2 en bijlage I-VII) en hoe lang die duurden (tabel 3 op basis van de cijfers in bijlage I-VIII).

Tussen 40 en 50 procent van het personeel had één dienstverband, circa 25 procent van alle personeelsleden twee, zo’n 15 procent telde er drie. Een identiek percentage (14,3 procent in 1880, 15,5 procent in 1905) was echter gedurende de periode van 40 jaar (veel) meer – vier tot maximaal twintig – keer in dienst van Sphinx.

Belangrijker dan het aantal dienstverbanden was de duur ervan (zie tabel 2.3). De verschillen in de cijfers tussen de beide peildata zijn minimaal, maar de duur van de dienstverbanden was in 1905 over de gehele linie duidelijk iets korter. Gemiddeld waren alle personeelsleden (met iets meer dan twee dienstverbanden) ruim twintig jaar in dienst. De onderlinge verschillen tussen alle 6.046 personeelsleden waren enorm groot. De kortste arbeidsrelatie duurde enkele dagen of weken: Jean Paul Moers was van 26 december 1904 tot 2 januari 1905 eenmalig als twaalfjarige in dienst bij de glasblazerij en Barbara Grandjean was glasslijpster van 15 december 1879 tot 3 maart 1880. Lange carrières kwamen eveneens voor: bij de mannen spande de glasblazer Jean Baden volgens de personeelsadministratie de kroon. Hij kwam op 10-jarige leeftijd in 1862 in dienst en overleed na vier dienstverban-

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de verhoren van de vormer Gustave Altmann, de aardbewerker Lambertus Dreesen, de porseleindrukker Johannes Godding en de porseleinschilder Johan Roukens in *Arbeidsenquête 1887*, 144-157. Ook Maenen in Regout, 125 Sphinx, 82 (over ‘gamins’ of leerjongens in de glasblazerij) en Maenen, Petrus Regout, 273 (een ‘glasblazersplaats’ van zeven: de maître-ouvrier, de souffleur, de carreur en een eerste, tweede, derde en vierde gamin) en 288 (beloning van de gamins).

²⁰ Knotter, ‘De Amerikaanse en Belgische vensterglasindustrie’, 5-37.

TABEL 2.2 HET PERSONEELSBESTAND VAN PETRUS REGOUT & CO. OP 1 JANUARI 1880 EN VAN SPHINX OP 1 JANUARI 1905 NAAR GELANG HET AANTAL DIENSTVERBANDEN TUSSEN 1874 EN 1915

aantal dienst- verbanden 1874-1915	1880				1905			
	totaal	%	man	% man	totaal	%	man	% man
één	1.180	46,0%	879	48,4%	1.506	43,3%	1.083	46,9%
twee	633	24,6%	422	23,2%	879	25,3%	593	25,7%
drie	389	15,1%	261	14,4%	525	15,1%	313	13,5%
vier	182	7,1%	120	6,6%	257	7,4%	137	5,9%
vijf	97	3,8%	70	3,9%	128	3,7%	67	2,9%
zes	45	1,8%	32	1,8%	67	1,9%	33	1,4%
zeven	18	0,7%	12	0,7%	43	1,2%	23	1,0%
acht	9	0,4%	6	0,3%	15	0,4%	9	0,4%
negen	8	0,3%	7	0,4%	11	0,3%	10	0,4%
tien of meer	6	0,2%	6	0,3%	22	0,6%	19	0,8%
onbekend	1	0,0%	1	0,1%	25	0,7%	23	1,0%
totalen	2.568	100,0%	1.816	100,0%	3.478	100,0%	2.310	100,0%

Bronnen: zie bijlage I-VII.

TABEL 2.3 HET PERSONEELSBESTAND VAN PETRUS REGOUT & CO. OP 1 JANUARI 1880 EN VAN SPHINX OP 1 JANUARI 1905 NAAR DE LENGTE VAN HUN DIENSTVERBANDEN TUSSEN 1874 EN 1915

lengte dienstverband	1880		1905	
	totaal	% totaal	totaal	% totaal
minimaal (< 1,0 jaar)	21	0,8%	91	2,6%
kort (1,0-4,9 jaar)	262	10,2%	470	13,5%
middel (5,0-9,9 jaar)	511	19,9%	598	17,2%
lang (10,0-24,9 jaar)	892	34,7%	1211	34,8%
erg lang (> 25,0 jaar)	882	34,4%	1108	31,9%
totalen	2.568	100,0%	3.478	100,0%
gemiddelde lengte (in jaren)	21,1		20,1	
gemiddeld aantal	2,1		2,2	

Bronnen: zie bijlage I-VIII.

den op 30 oktober 1945, na 83 jaar.²¹ Bij de vrouwen was de eer weggelegd voor Maria Catharina Moers, die éénmalig werkzaam was als schoonmaakster van 16 december 1850 tot na 31 december 1915 en dus meer dan 65 jaar aan één stuk door werkte. Van het gehele personeel op 1 januari 1880 waren 59 mannen en 3 vrouwen meer dan 60 jaar in dienst, op 1 januari 1905 waren dat er respectievelijk 79 en 3. Deze data bevestigen het eerder vermelde

²¹ Op zijn oranje personeelskaart (nummer 6, later handmatig gewijzigd in 10) staat wel de start van zijn vierde 'contract' in 1896 aangegeven, maar niet het einde daarvan. Op die plaats wordt de datum van zijn overlijden vermeld.

dubbele karakter van de arbeidsmarkt gedurende de negentiende eeuw. Enerzijds bestond er een vaste kern van arbeiders met langjarige dienstverbanden, en dus regelmatig werk en inkomen: twee derde van alle personeelsleden werkte tien jaar of langer bij het bedrijf, circa één derde meer dan 25 jaar. Uit de personeelslijst van 1880 keerden 429 arbeiders (16,7 procent) een kwart eeuw later ook weer terug in het fabrieksbevolkingsregister van 1905 (dan 12,4 procent). De continuïteit was het sterkst aanwezig in de grootste ateliers: 103 (24,0 procent) werkten nog steeds in de faïencerie, 99 (23,1 procent) waren glasblazer of -slijper, 43 (10,0 procent) bleven ovenwerk(st)er. Tot op zekere hoogte was mobiliteit op de werkplek een dagelijks gegeven bij de fabrieken van Regout: 23,1 procent van deze 'vaste' groep personeel verrichtte werk op een andere afdeling dan in 1880. Anderzijds functioneerden de dienstverbanden tot tien jaar in feite als een flexibele schil van min of meer losse banen.

MANNEN EN VROUWEN

Gertjan de Groot trok eerder al de conclusie dat het percentage vrouwen in de aardewerkfabriek tussen 1840 en 1893 geleidelijk toenam van 22 naar 46, tussen 1893 en 1920 ongeveer gelijk bleef en na 1920 weer afnam tot 27 in 1935.²² Zijn uitsplitsing van de personeelsgegevens van de fabrieken van de Regouts naar mannen en vrouwen is dankzij de in 2006 verworven aanvulling op het archief van de N.V. Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken De Sphinx vollediger te maken (zie grafiek 2.7). Het algemene beeld wordt daardoor niet aangetast. Terwijl de aantallen mannen en vrouwen tussen 1874 en 1905 beide in absolute zin stegen, nam het aandeel vrouwelijke werknemers toe van 25,6 tot 34,3 procent, en werkten er in diezelfde mate van 8,7 procent dus relatief minder mannen.

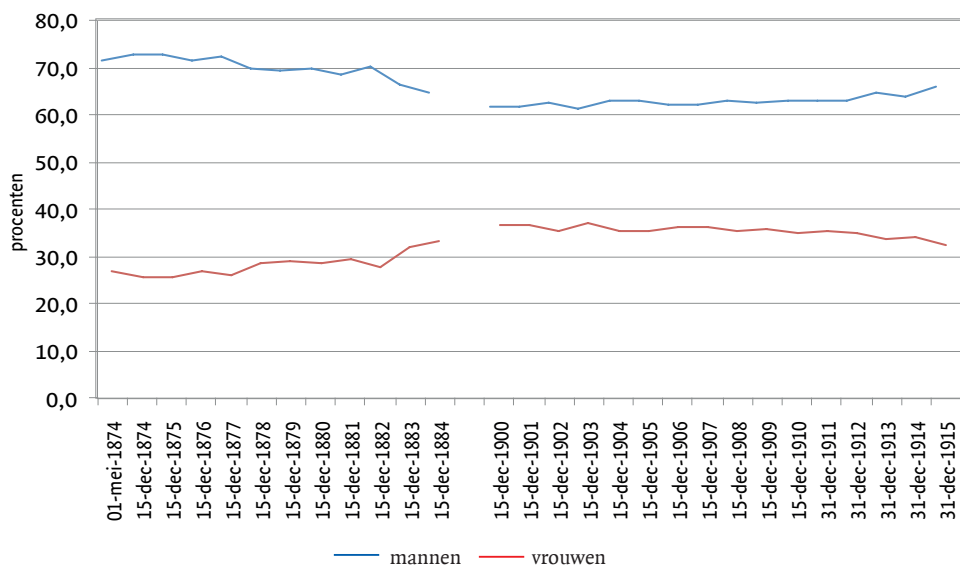
Vergelijking van het personeelsbestand per 1 januari 1880 en 1 januari 1905 laat echter duidelijk zien dat de verhouding tussen mannen en vrouwen in de aardewerk- en de glasafdelingen tegengesteld verliep. Er werkten in 1880 ruim 10 procent meer vrouwen in de aardewerkfabriek (36,6) dan in de glasfabriek (26,1); in 1905 groeide hun arbeidsparticipatie bij het aardewerk naar 40,9 en daalde bij kristal en glas tot 17,1 procent. In de glasfabriek werden de verschillen qua inzet tussen de beide geslachten dus groter, bij het aardewerk daarentegen kleiner.

Deze schommelingen waren volgens De Groot het gevolg van veranderingen in het productieproces en/of een gewijzigd bedrijfsbeleid.²³ De arbeidsdeling naar sekse in de fabricage van aardewerk was rond 1860 uitgekristalliseerd. Directie en arbeiders beschouwden dit als vanzelfsprekend. Daarbij waren twee segregatiemechanismen actief: enerzijds uitsluiting, waardoor vrouwen niet of hoogstens incidenteel werkten bij de molens en de aardpersen, in de faïencerie en in de cassetterie, en anderzijds hiërarchisering in de andere afdelingen, zoals de ovens, de vernisserij en de drukkerij, waarbij de hoofdfuncties aan mannen waren voorbehouden en de vrouwen in aanmerking kwamen voor hulpfuncties. De triangelkamer werd alleen door meisjes en vrouwen bevolkt, het decorateliër veranderde van een mannen- in een vrouwenwerkplaats vanwege de grotere vaardigheid van

²² De Groot, *Fabricage van verschillen*, 226.

²³ *Ibidem*, 230-265 en *idem*, 'Pielemannen en cassetendraagsters', 94-114.

GRAFIEK 2.7 HET AANDEEL VAN DE SEKSEN IN HET PERSONEELSBESTAND BIJ PETRUS REGOUT & CO. VAN 1874 TOT 1884 EN BIJ SPHINX VAN 1900 TOT 1915

Bronnen: zie bijlage I-VI.

de decoreersters (zonder dat dit werk overigens als geschoold werd gezien).²⁴ De eenmaal gegroeide scheiding tussen de seksen werd in de periode daarna niet echt aangetast door gewijzigd bedrijfsbeleid, ondanks het feit dat voor de directie de veel lagere vrouwenlonen een aantrekkelijk perspectief moeten zijn geweest. In 1893 verdienden de vrouwen gemiddeld 47 procent van het loon van de mannen, zij het met forse verschillen tussen en binnen de afdelingen.²⁵

Uit de analyse van de fabrieksbevolkingsregisters in 1880 en 1905 kwam vrijwel hetzelfde beeld naar voren. Bij de molens en in de aardperserij werkte inderdaad geen enkele vrouw. In de faïencerie waren toch wel enkele vrouwen werkzaam (7 in 1880 en 52 in 1905, zonder dat hun functies overigens bekend zijn). In de cassettemakerij en de triangelkamer was in beide jaren 34,5 en 38,6 procent vrouw. Bij de aardewerkovens was het aandeel van de arbeidsters met respectievelijk 44,9 en 47,8 procent aanzienlijk hoger, maar hun werkzaamheden waren duidelijk gescheiden van die van de mannen: de vrouwen incassetteerden, droegen het materiaal naar de enfourneur bij de oven en pakten de cassetten uit na het bakproces; de mannen stookten, vulden de ovens en haalden die leeg. In de schilder- en decorateliers overheerste het vrouwelijk geslacht met 74,7 en 85,1 procent, de opzichters waren echter mannen. Datzelfde gold in de drukkerij met 81,7 en 80,4 procent. In het aardewerkmagazijn waren sorteren en verpakken typisch vrouwelijke werkzaamheden (79,4 en 71,1 procent), de mannen haalden manden en kisten, wogen en vervoerden.

In de glasfabriek hadden de vrouwen een redelijk groot, maar teruglopend aandeel in de werkgelegenheid in de glasslijperij (met respectievelijk 40,6 en 33,2 procent). Zij werkten

²⁴ De Groot, *Fabricage van verschillen*, 285-286.

²⁵ *Ibidem*, 267.

nauwelijks in de glasblazerij: drie vrouwen in 1880 en twee in 1905. Opmerkelijk is de halvering van het aantal vrouwen in de glasmagazijnen: van 54 (71,1 procent) naar 27 (36,0 procent) op een qua personeelsomvang gelijkblijvende afdeling.

In beide jaren was er geen enkele vrouwelijke chef of employee. Van de 25 vrouwen in algemene dienst in 1880 werkten er vijftien als (cour)veegster of poetsster, negen als magazijnwerkster en één als administratieve kracht. In 1905 werkten twee vrouwen bij de schoonmaak en de verzorging.

Uit de gegevens over het aantal dienstverbanden per werknemer tussen 1874 en 1915 kan afgeleid worden dat vrouwen in het algemeen een voorkeur leken te hebben voor meer 'baantjes': mannen waren op beide meetmomenten gemiddeld 2,1 keer in dienst geweest, vrouwen 2,2 en 2,4 maal. Daarnaast was de lengte van hun contracten (15,4 jaar in 1880 en 13,2 jaar in 1905) veel korter dan die van de mannen (op beide data 23,5 jaar). Een dergelijk patroon met veel kortlopende contracten in de arbeidscarrière sloot beter aan bij de gezinsactiviteiten van de (getrouwde) vrouw, met name zwangerschap, geboorte en moederschap.

Ten opzichte van de mannen hadden vrouwen veel meer dienstverbanden met een minimale, kleine of middellange termijn (tot tien jaar). In 1880 trokken mannen en vrouwen nog gelijk op in deze drie categorieën met respectievelijk 28,1 en 27,9 procent, maar 25 jaar later waren die aantallen 28,5 – nagenoeg gelijk gebleven voor de arbeiders – en 42,9 bij de arbeidsters. Zij namen dus een groter deel van de flexibele schil van het personeel van het bedrijf voor hun rekening. Vanzelfsprekend weerspiegelde zich dat ook bij de vaste kern: méér dan 70 procent van de mannen, die in 1905 op de loonlijst stond, werkte tien jaar of langer bij de Regouts en minder dan 60 procent van de vrouwen. Van de mannen hadden in dat jaar 971 een dienstverband van ten minste 25 jaar (42,0 procent), van de vrouwen gold dat voor slechts 137 (11,7 procent).

Datzelfde beeld herhaalt zich bij de vergelijking van de personeelslijsten van 1880 en 1905. Van de 429 arbeiders die een kwart eeuw later weer in het fabrieksbevolkingsregister genoemd werden, waren 373 (van 1.816 ofwel 20,5 procent) mannen en 56 (van 752 ofwel 7,4 procent) vrouwen. Het feit dat dit opmerkelijk meer mannen dan vrouwen betrof, bevestigt de eerder beschreven conclusie dat vrouwen in het algemeen kortere dienstverbanden bij het bedrijf hadden. De vormgevers, de glasblazers en -slijpers en de ovenwerkers werkten vooral bij dezelfde afdelingen. De andere ateliers waren bij die vaste kern van arbeiders slechts met kleine aantallen aanwezig. Het is niet toevallig dat daar – in het schilder- en decoratelier, bij de drukkerij en in de magazijnen – dan ook relatief veel vrouwen werkten.

De mogelijkheid voor vrouwen om in het bedrijf een goed beloonde carrière op te bouwen, werd sterk beperkt door de bestaande seksesegregatie. Voor de geschoolde beroepen, zoals bijvoorbeeld vormgever en glasblazer, was een langdurige opleiding noodzakelijk. Jongens werkten eerst vijf jaar als hulpjongen bij een meester: zij moesten vormen dragen, gereedschappen aangeven en vervaardigde voorwerpen naar de droogkasten brengen. Daarna waren zij nog zes jaar als leerling bij hun meester in de leer. Na die elfjarige periode waren zij volleerd faïenceur of glasblazer en werden zij zelf weer meester. Het opleidingsstelsel functioneerde als een soort zeef. De selectie was streng; weinigen haalden de eindstreep. Vrouwen waren echter bij voorbaat van deze opleidingsweg uitgesloten. Bovendien stond – zoals De Groot heeft laten zien – slechts een gering aantal functies voor vrouwen open. Ondanks het min of meer geschoolde karakter van het schilderen en sorteren van aar-

dewerk, was amper sprake van een formele leerweg en veeleer van het overdragen van ervaring van oud naar jong.²⁶

DE HERKOMST VAN DE ARBEIDERS

De conclusies van de paragrafen over de variatie in de dienstverbanden en de verhouding tussen mannen en vrouwen in de fabrieksbevolking maken duidelijk dat de arbeid(st)ers dicht bij de glas- en aardewerkfabriek moesten en wilden wonen. De overgrote meerderheid van hen was in Maastricht geboren: in 1880 73,9 en een kwart eeuw later 73,7 procent. De aangrenzende plaatsen (Amby, Borgharen, Bunde, Cadier en Keer, Eijsden, Geulle, Gronsveld, Heer, Heugem, Itteren, Limmel, Meerssen, Oud-Vroenhoven, Schin op Geul, Sint-Pieter, Ulestraten binnen Nederland en Gellick, Kanne, Lanaken, Mopertingen, Rekem, Uikhoven, Veldwezelt en Vroenhoven aan de Belgische kant van de grens) lagen op relatief geringe afstand van Maastricht en kunnen in die zin ook nog tot de stad gerekend worden.²⁷ Daarmee komt het aantal autochtone arbeid(st)ers in 1880 op 84,7 procent en in 1905 op 88,9 procent. Met andere woorden: bijna negen op elke tien arbeiders werkte in of in de onmiddellijke nabijheid van hun geboorteplaats en het aantal immigranten was dus beperkt tot iets meer dan één op elke tien.

TABEL 2.4 HET PERSONEELSBESTAND VAN PETRUS REGOUT & CO. OP 1 JANUARI 1880 EN VAN SPHINX OP 1 JANUARI 1905 NAAR DE GEBOORTEPLAATS VAN DE ARBEIDERS

geboorteplaats	1880		1905	
Maastricht	1.897	73,9	2.563	73,7
aangrenzend	278	10,8	528	15,2
Zuid-Limburg	76	3,0	97	2,8
overig Limburg	26	1,0	24	0,6
overig Nederland	151	5,9	68	2,0
overig België	100	3,9	159	4,6
Duitsland	28	1,1	35	1,0
elders	12	0,4	4	0,1
totalen	2.568	100,0	3.478	100,0

Bronnen: zie bijlage 1-1.

OUDEREN EN JONGEREN

Gertjan de Groot concludeerde dat de leeftijdsopbouw van het personeel bij de fabriek van Regout in 1849 bij mannen en vrouwen redelijk overeenkwam. Het leeftijdscohort tussen 15 en 20 jaar was bij beide seksen het grootst. Bij de vrouwen werd dat qua grootte gevolgd

26 Voor een uitgebreide beschrijving van de leerwegen van mannen en vrouwen zie De Groot, *Fabricage van verschillen*, 274-278.

27 Van Es, *Migratie in Maastricht*, 104-107.

door twee (even omvangrijke) categorieën van de twintigers, bij de mannen door het cohort van 30- tot 40-jarigen. De leeftijdscohorten van vrouwen boven de 30 bleven sterk achter bij die van de mannen.²⁸

In grafiek 2.8 en 2.9 zijn de leeftijden van het mannelijk en vrouwelijk personeel van het bedrijf van de Regouts weergegeven op de peildata van 15 december 1879 en op dezelfde datum in 1904 (volgens de categorieën die door het bedrijf zelf in de fabrieksbevolkingsregisters werden aangehouden). Deze laten ten opzichte van 1849 (in vergelijking met de gegevens van Gertjan de Groot over de leeftijdsverdeling van ruim 30 jaar eerder) enkele verschuivingen zien.²⁹ Het leeftijdscohort tussen 15 en 20 jaar was in beide jaren in de totale fabrieksbevolking met respectievelijk 24,8 en 23,8 procent nog steeds het grootst, behalve in 1905 bij de mannen. Daar was de groep van dertigers het beste vertegenwoordigd. In 1880 en 1905 was 75,3 en 75,2 procent van de vrouwen 12 tot 25 jaar oud en 44,0 en 43,7 procent van de mannen. Bijna drie op elke vijf mannen was dus ouder dan 25 jaar, tegenover bijna één op de vier vrouwen. De leeftijdsopbouw van mannen en vrouwen liep dus steeds verder uit elkaar. Met andere woorden, het personeel van Petrus Regout & Co. / Sphinx bestond steeds meer uit jongere vrouwen en oudere mannen. Op beide peildata waren de mannen dan ook gemiddeld bijna acht jaar ouder dan de vrouwen: in 1880 30,3 tegenover 22,4 en in 1905 30,2 en 22,0 jaar.

Sinds de parlementaire enquête naar de arbeidsomstandigheden in het Nederlandse bedrijfsleven in 1887 wordt het bedrijf Petrus Regout & Co. geassocieerd met kinderarbeid.³⁰ Zo worden Nederlandse scholieren via de Canon van Nederland bij het negentiende-eeuwse thema *Verzet tegen kinderarbeid. De werkplaats uit, de school in* als enige voorbeeld geconfronteerd met de werkomstandigheden van kinderen van acht tot tien jaar in de Maastrichtse glasfabriek.³¹ Op welke leeftijd begon het personeel bij het bedrijf te werken? Was er in 1880 en 1905 nog sprake van kinderarbeid?

Uit de inventarisatie in bijlage 1-x kan de conclusie getrokken worden dat alle personeel dat op 1 januari 1880 bij Petrus Regout & Co. werkte, gemiddeld op de leeftijd van 19,8 jaar was begonnen. De jongens kregen hun eerste dienstverband als zij gemiddeld 21,3 jaar oud waren, de meisjes – veel jonger – bij 16,2 jaar. Dit verschil is volledig in overeenstemming met de resultaten van het onderzoek naar de verschillen tussen mannen en vrouwen op de werkvloer. Van het totale personeel van 2.568 mensen in 1880 startte 48,6 procent op een leeftijd onder de 15 jaar met werken bij Regout, bij de jongens iets minder (42,5 procent) en bij de meisjes veel meer (63,4 procent). Bijna de helft van alle vrouwen (49,9 procent) begon te werken tussen het twaalfde en vijftiende jaar. Er startte amper nog een vrouw ouder dan 25 jaar (8,4 procent), terwijl zich dat bij de mannen drie maal zoveel voordeed (24,7 procent).

Ruim één op de zes starters was jonger dan 12 jaar (15,3 procent). Het waren bijna drie keer meer jongens (292) dan meisjes (102). Het jongste kind was Hubert Knapen, die op 21 december 1859 op 6,5-jarige leeftijd begon te werken in de glasblazerij, het jongste meisje was de op 22 maart 1863 geboren Maria Catharina Leers, die vanaf 5 mei 1872 (ruim 9 jaar) werd ingezet bij de aardewerkovens. In 1874 werden nog vier jongens voor het eerst

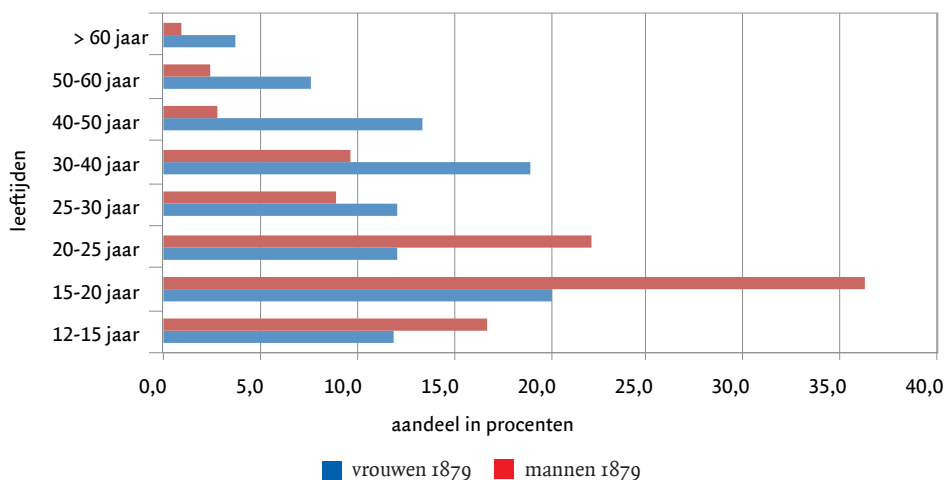
²⁸ De Groot, *Fabricage van verschillen*, 270-271.

²⁹ *Ibidem*, 271-272 geeft ook een korte analyse van de leeftijdsopbouw in 1888, die overeenkomt met mijn onderzoeksresultaten.

³⁰ Zie vooral de verhoren van kapelaan Wijnen en dokter Van Kleef in *Arbeidsenquête 1887*, 68-88 en 23-30.

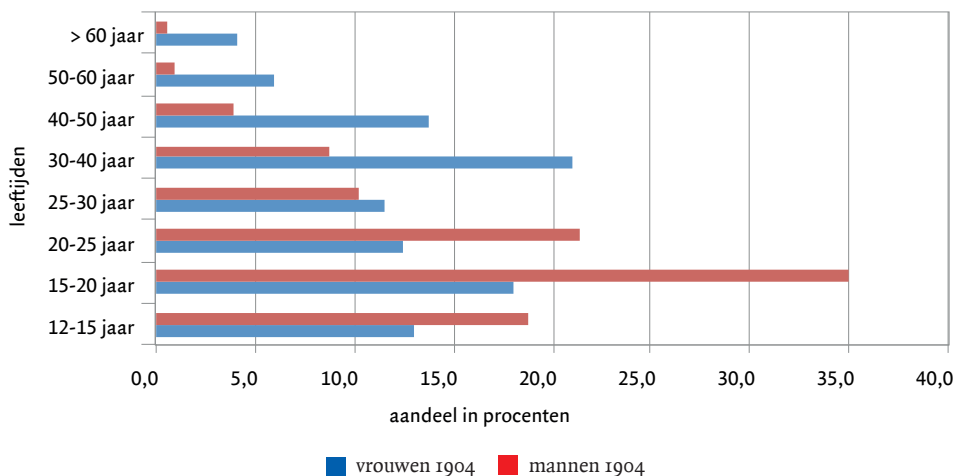
³¹ Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, *Entoen.nu*, deel B, 72-73. Ook via <http://www.entoen.nu/kinderarbeid>.

GRAFIEK 2.8 DE LEEFTIJDOPBOUW VAN HET PERSONEELSBESTAND NAAR SEKSE BIJ PETRUS REGOUT & CO. OP 15 DECEMBER 1879

Bronnen: zie bijlage I-IX.

GRAFIEK 2.9 DE LEEFTIJDOPBOUW VAN HET PERSONEELSBESTAND NAAR SEKSE BIJ SPHINX OP 15 DECEMBER 1904

Bronnen: zie bijlage I-IX.

in dienst genomen in de glasfabriek, terwijl zij 9 jaar oud waren: Leonard Maessen (van 26 juli 1864), diens naamgenoot Leonard Maessen (van 23 augustus 1864), Wilhelmus Scharis (van 16 juli 1864) en Henri Schijlen (van 6 februari 1865).³²

In datzelfde jaar – op 19 september 1874 – nam de Tweede Kamer de initiatiefwet van Samuel van Houten aan, die – om overmatige arbeid en verwaarlozing van kinderen tegen te

³² In het personeelsregister wordt enkel het jaar van in dienst treden (1874) genoemd en niet een exacte datum. Voor de diverse berekeningen is dan altijd uitgegaan van 1 juli van dat jaar.

gaan – arbeid van kinderen tot 12 jaar verbod, behalve op het veld en in huishoudelijke en persoonlijke diensten. De parlementaire enquête moest in 1887 onder andere de naleving van die wet controleren. Dat bleek in Maastricht geen overbodige luxe te zijn. Er werden inderdaad vanaf (1 juli) 1874 géén kinderen onder de 10 jaar meer aangenomen door de Regouts. In het personeelsbestand van 1 januari 1880 waren echter wél 317 kinderen in de categorie van 10- tot 12-jarigen in dienst gekomen: 263 (83,0 procent) vóór 1 september 1874, de datum van het Kinderwetje, en nog 54 (17,0 procent) daarna. 33 Jongens en 21 meisjes van 10 of 11 jaar werden aan het werk gezet, als laatste op 11 juli 1879 – bijna vijf jaar na het in werking treden van de wet – Wilhelmus Antonius van Dooren, geboren op 19 juli 1867, dus een week voor zijn twaalfde verjaardag, in het atelier van de glasslijpers. De personeelsstaat achter in het fabrieksbevolkingsregister van 1874 tot 1885 gaf aan dat er na 15 december 1875 géén kinderen beneden de leeftijd van 12 jaar in de fabriek werkten. Een eenvoudige blik op deze éne tabel door een inspecteur of ambtenaar deed vermoeden dat de firma Petrus Regout & Co. zich keurig aan de wetgeving hield, maar een nauwgezette controle van de 2.568 dienstverbanden van het personeel op 1 januari 1880 in de gehele personeelsadministratie toont onweerlegbaar aan dat deze Maastrichtse aardewerk- en glasfabrikanten ertoe neigden met de wetgeving ten aanzien van kinderarbeid een loopje te nemen.

Vanuit het fabrieksbevolkingsregister van 1900 tot 1915 is ook de situatie bij Sphinx in 1905 in dezelfde bijlage 1-X opgenomen en geanalyseerd, ten einde te bekijken in hoeverre de firmanten nu wél loyaal de wetgeving ten aanzien van kinderarbeid naleefden. Gemiddeld begon het personeel (nu 3.478 personen) een kwart eeuw later 3,4 jaar eerder te werken dan in 1880, op de leeftijd van 16,4 jaar. Opnieuw is er het opmerkelijke verschil tussen de jongens en de meisjes: de eerste startten toen ze gemiddeld 17,3 jaar oud waren (4,9 jaar vroeger dan in 1880), de laatste al op 14,6-jarige leeftijd (1,6 jaar eerder). Van de meisjes startte 76,7 procent in de leeftijdscategorie van 12 tot 15 jaar en 60,0 procent van de jongens. Na hun twintigste gingen vrouwen al amper meer voor de eerste keer bij Sphinx aan de slag (5,4 procent), bij de mannen waren dat er bijna vijf maal zo veel (24,8 procent). Die resultaten zijn volledig in overeenstemming met de eerder getrokken conclusies over mannen- en vrouwenarbeid bij Sphinx. Mannen van 40 plus werden nauwelijks meer aangenomen (1,3 procent), terwijl dat in 1880 relatief veel vaker voorkwam (8,8 procent). Maar hoe zat het inmiddels met de kinderarbeid?

Van alle 141 kinderen, die begonnen te werken op de leeftijd tot 12 jaar (122 jongens en 19 meisjes) startten er 44 ofwel 31,2 procent met werken bij de Regouts na het in werking treden van de wet van Van Houten in september 1874. Twaalf van hen werden reeds opgenomen in de analyse van de kinderarbeid in 1880. Dat wil zeggen dat zich tussen medio 1874 en 1905 nog 32 nieuwe gevallen van onwettige tewerkstelling hebben voorgedaan: twee in de jaren 1870, elf in de jaren 1880, zeven in de jaren 1890 en nog eens twaalf in de eerste vijf jaar van de twintigste eeuw. In 1904 werd op 1 maart Bernardus Baade (geboren op 26 september 1892) aangenomen in de glasblazerij, op 5 juni Martinus Peek (van 18 september 1892) voor de faiencerie, op 22 september Henricus Habets (van 26 september 1892) in de drukkerij en op 24 oktober 1904 Johannes Hubertus Snel (van 26 oktober 1892) in de glasblazerij. Bij de laatste twee was het weliswaar een kwestie van enkele dagen vóór hun 12-jarige leeftijd, maar bij de eerste twee was al sprake van een verschil van enkele maanden tot een half jaar. Kortom; nog steeds schoot de naleving van het verbod op kinderarbeid – der-

tig jaar na de uitvaardiging daarvan – bij de aardewerk- en glasfabriek Sphinx ernstig tekort. Dit was des te triester omdat, als uitvloeisel van de parlementaire enquête van 1887 naar de uitvoering van het Kinderwetje, in 1889 de Arbeidswet werd aangenomen en afgekondigd. De grenzen werden daarin nog scherper aangetrokken. Er werd immers een verbod op kinder-, nacht- en zondagsarbeid voor vrouwen en jongeren onder de 16 jaar ingevoerd.³³

Bij de verklaring van dit verschijnsel speelde een samenspel van factoren vanuit meerdere invalshoeken c.q. personen een rol: de overheid moest jonge kinderen beschermen tegen de sociale uitwassen van de industrialisatie, de werkgever wilde jonge leerlingen een karig loon kunnen geven in ruil voor hun bijdrage aan de productie, de geschoolde arbeider wenste zijn goed betaalde functie af te schermen tegen nieuwelingen, het gezin (shoofd) wilde het inkomen van het gezin zo hoog mogelijk laten zijn, het kind probeerde via een langdurige opleiding met perspectief op een redelijke baan zijn toekomst veilig te stellen.

DE HUISVESTING VAN ARBEIDERS

De relatie van de Regouts met hun arbeiders heeft veel aandacht getrokken. Tijdens en na de Maastrichtse verhoren van de parlementaire enquêtecommissie van 1887 schokten vooral de reacties van de zonen van Regout Nederland en kreeg het bedrijf een inktzwarte reputatie, die nog eens herhaald werd in het portret van Michael Ubachs uit 1934. Bij het 125-jarig jubileum van Sphinx in 1959 deden twee – door het bedrijf gefinancierde – publicaties een poging het op dat moment gangbare geschiedbeeld, waarin Sphinx een uiterst asociaal imago had, op te krikken.³⁴ Het gedenkboek en het proefschrift van Frans Maenen probeerden de oude Regout in een gunstiger daglicht te stellen. Petrus Regout streefde lopsverbetering van zijn arbeiders na, onder andere door huisvesting te verzorgen voor (een deel van) zijn arbeiders, terwijl de Maastrichtse overheid tegenwerkte.³⁵ In dit kader is de visie van Ad van Iterson van belang.³⁶ Huisvesting was volgens hem een belangrijk middel om arbeiders te werven – via een lagere huurprijs en/of met meer comfort dan elders – of te behouden; het beëindigen van de arbeidsrelatie betekende tevens het ontruimen van de huurwoning. Bij Regout stond paternalistische beheersing van zijn arbeiders, dus geen commercieel of liberaal motief, centraal: hij wilde de attitudes van zijn arbeiders verbeteren. Ze moesten vreedzamer, kuiser en gematigder worden. Hierin toonde hij zich tweeslachtig, zowel zorgzaam als streng, een combinatie van enige filantropie en welbegrepen eigenbelang.³⁷ Zijn bekendste (en beruchtste) initiatief was de *groëte bôw in de Sint Theunisstraat*, waarvan al eerder een impressie is gegeven. Ten opzichte van de gewone huurkazernes in de buurt boden sommige elementen onmiskenbaar vooruitgang (grootte, waterpomp en huurprijs), maar waren er ook nadelen (veelvuldige burenruzies, stinkende privaten en koppeling aan het werk). Regout nam – in tegenstelling tot lokale en nationale collega's – inderdaad het initiatief om de Maastrichtse woningnood voor zijn arbeiders te bestrijden, maar dit was een

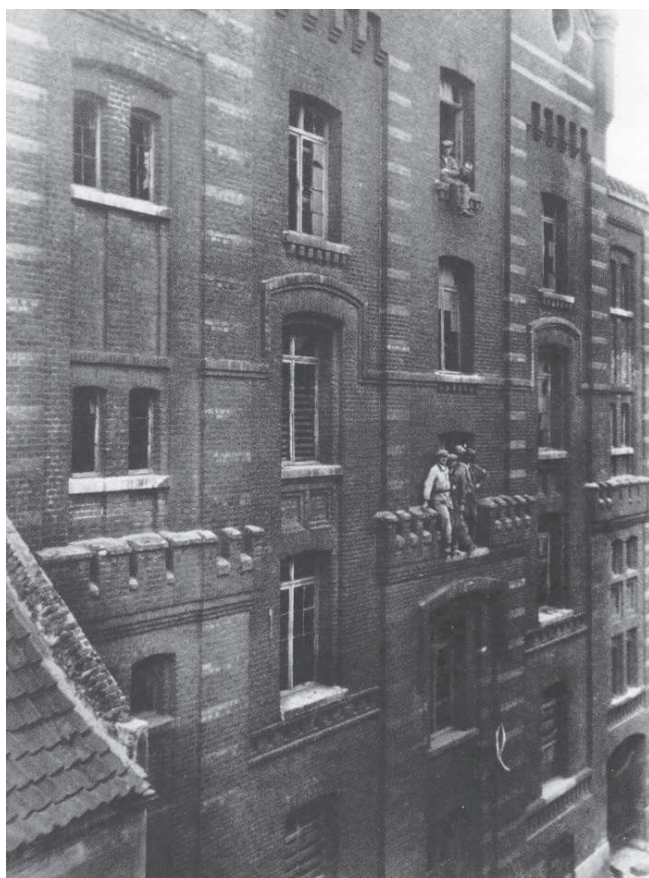
³³ Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt*, 82-85.

³⁴ Knotter, 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis', *passim*.

³⁵ Soeters in Regout, 125 Sphinx, 101-176.

³⁶ Van Iterson, *Petrus Regout en zijn arbeiders*, 175-176.

³⁷ *Ibidem*, 138-155.

De cité ouvrière van Regout, vlak voor de sloop van het pand in 1938. Bron: SHCL, fotocollectie Sphinx.

incident, passend in zijn stijl. In tegenstelling tot de eerdere bouw van Waalse arbeiderscomplexen bij de kolenmijnen van Bois-du-Luc, Mariemont, Grand-Hornu en bij de glas- en aardewerkfabrieken van zijn concurrent in Val St.-Lambert bood Regout echter een benedengemiddeld wooncomfort tegen een bovengemiddelde huurprijs. In navolging van de kunsthistoricus Aart Mekking³⁸ ging Van Iterson nog uitgebreid in op de vraag in hoeverre die *cité ouvrière* voor de Maastrichtse ondernemer een geslaagd symbool was van ondernemerstrots en paternalisme, de gewenste uitdrukking van het beschermheerschap tegenover zijn arbeiders?³⁹

De socialistische voorman Michael Ubachs dacht daar vanzelfsprekend heel anders over. In zijn boek – wellicht liever zijn politieke evangelie of geloofsbelijdenis – over het leed en de strijd van het Maastrichts proletariaat uit 1934 schreef hij dat de *groëte bôw* was ingericht volgens de toenmalige efficiëncy van Regout, namelijk om met een zo klein mogelijk kapitaal een zo hoog mogelijk ‘rendement’ te behalen: 400 mensen op zeven verdiepingen, met zeer veel te wensen overlatende hygiëne, zoals latrines zonder deuren en closets en onvol-

³⁸ Mekking, ‘Petrus Regout, een ondernemer als bouwheer’, 8-28.

³⁹ Van Iterson, *Petrus Regout en zijn arbeiders*, 155-167.

Muurschildering door Caspar Kubatsch van een boerenbontmotief op een aardewerkervies uit de Sphinxfabriek in het huidige Boschstraatkwartier-Oost op de hoek van Boschstraat en Sint-Theunisstraat. Foto Truus van Vugt (mei 2014).

doende luchttoevoer, maar wel op elke verdieping een groot Christusbeeld en een dodenkamer. Zijn conclusie was scherp: de dood was zowel in de fabriek als in dit ‘huis’ de trouwste bondgenoot van deze beroepsuitbouter.⁴⁰

De discussie over en de waardering van Regouts sociale politiek in het algemeen en de huisvesting van de arbeiders in het bijzonder bleef in de twintigste eeuw doorgaan. Het regionale en katholieke *Limburgsch Dagblad* nam Poels’ beeld van de *cité ouvrière* als het mensenpakhuis van Regout over: de St. Theunisbouw was een afschrikwekkend voorbeeld van een kazernewoning.⁴¹ Datzelfde gebeurde in het veertiendaagse Maastrichtse blad *Veritas*: de *groëte b  w* was een historisch wanproduct van de negentiende eeuw, een verkeerde manier van denken over wat een woning voor een arbeidersgezin moest zijn.⁴² Vanuit een andere ideologische achtergrond vatte *Het vrije volk*, van democratisch-socialistische signatuur, in een reactie op de rehabilitatie van het beeld van Regout door Maenen de publieke beeldvorming samen onder de veelzeggende titel ‘Was Petrus Regout de oude geliefde of verguisd?’.⁴³ Het landelijk verspreide, katholieke dagblad *De Tijd* stond anders, positiever in de discussie: de *cité* was het beste wat er in een stad van dit type bestond en de arbeidershuisvesting kon

⁴⁰ Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme*, 40.

⁴¹ <http://kranten.delpher.nl> bij zoekwoord ‘cité ouvrière Maastricht’ in *Limburgsch Dagblad* van 1 maart 1952 (geraadpleegd op 30 juni 2014).

⁴² <http://kranten.delpher.nl> bij zoekwoord ‘cité ouvrière Maastricht’ in *Veritas* van 27 augustus 1938 (geraadpleegd op 30 juni 2014).

⁴³ <http://kranten.delpher.nl> bij zoekwoord ‘cité ouvrière Maastricht’ in *Het vrije volk* van 25 september 1959 (geraadpleegd op 30 juni 2014).

er minstens concurreren met wat er elders van dien aard tot stand was gekomen. Als industrieel was Regout immers een kind van zijn tijd.⁴⁴ In 1978 verwees het *Limburgs Dagblad* nog eens naar de discussie over Regout senior. Ubachs schilderde hem als een verdrukker van de arbeidersklasse en een uitbouter van het proletariaat, maar de waarheid zal waarschijnlijk in het midden liggen. Het getuigt van meer objectiviteit om te stellen dat hij slachtoffer van zijn tijd was, van zijn karakter en van toevallige omstandigheden.⁴⁵ Het blijkt inderdaad een discussie zonder einde!

CONCLUSIE: DE ARBEIDSVRAAG VAN DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK

De productie en werkgelegenheid van het bedrijf groeiden sterk tussen 1880 en 1905. Het personeel nam met 35,4 procent toe van 2.568 naar 3.478. De aardewerf fabriek overheerste steeds meer ten opzichte van de fabricage van glas en kristal: van 67,5 naar 80,0 procent van de omzet en van 57,6 naar 70,5 procent van het totale personeel. De arbeid(st)ers waren vooral Maastrichtenaren en amper migranten van elders. De vaste kern van de arbeiders – met dienstverbanden van tien jaar of langer – bedroeg ongeveer twee derde, het vlottende personeel één derde. Er kwamen in die periode van 25 jaar steeds meer vrouwen in dienst (van 29,3 naar 33,6 procent op het geheel), van gemiddeld jongere leeftijd (van 22,4 naar 22,0 jaar), met meer en kortere dienstverbanden dan de mannen (van 2,2 met een looptijd van begin tot einde van 15,4 jaar naar 2,4 over 13,2 jaar). Ze werkten grotendeels op door activiteiten en sekse bepaalde afdelingen, zoals het schilder- en decorateliër plus de drukkerij van het aardewerk en bij het sorteren en inpakken van de eindproducten in de magazijnen. De mannen waren in 1905 verhoudingsgewijs iets minder aan de slag (van 70,7 naar 66,4 procent), maar vormden nog altijd twee derde van de fabrieksbevolking. In het aantal en de duur van hun dienstverbanden was er geen verschil met een kwart eeuw eerder (2,1 en 23,5 jaar). Hun gemiddelde leeftijd was op beide peildata iets boven 30 jaar, maar de leeftijd waarop zij begonnen te werken was met vier jaar fors gedaald naar 17,3. Dat was overigens nog 2,4 jaar ouder dan de meisjes, die startten met 14,6 jaar. De grootste leeftijdsgroep in het personeel – iets minder dan een kwart van het totaal – bestond uit 15- tot 20-jarigen.

⁴⁴ <http://kranten.delpher.nl> bij zoekwoord 'cité ouvrière Maastricht' in *De Tijd* van 27 februari 1932 (geraadpleegd op 30 juni 2014).

⁴⁵ <http://kranten.delpher.nl> bij zoekwoord 'cité ouvrière Maastricht' in *Limburgs Dagblad* van 18 februari 1978 (geraadpleegd op 30 juni 2014).

Hoofdstuk 3

De bewoners 1829-1904

Tijdens de Eerste Algemene Volkestelling van 1829 woonden in Maastricht in wijk C aan de Raamstraat 1508 drie huishoudens, samen acht personen, zes volwassenen en twee kinderen. De hoofdhuurder was de 48-jarige dagloner Andreas Viegen, die getrouwd was met de even oude Helena Pletters, beide in Maastricht geboren. Hun kinderen woonden niet meer thuis. Het tweede gezin bestond uit de 71-jarige Herman Herben, een uit Itteren afkomstige dagloner, gehuwd met de 48 jaar oude, ook in Itteren geboren Catharina Homberg. Zij hadden op het moment van de volkstelling een 12-jarige zoon, Christianus, en een 5-jarige dochter, Maria Anna, die beide in Maastricht ter wereld waren gekomen. Het jongste hoofd van een huishouden was de ongehuwde kleermaker Ferdinand Goulard (31 jaar) uit Leiden. Bij hem woonde de niet verwante, 25-jarige Maastrichtse dagloner Martinus Louers in. De gemiddelde leeftijd van de acht bewoners bedroeg 41,3 jaar. Vijf van hen waren Maastrichtenaren, de drie anderen kwamen van buiten de stad. Drie volwassenen mannen waren dagloner, één kleermaker. De beroepen van de echtgenotes waren onbekend.

In het kader van het systematische woningonderzoek volgens de Woningwet van 1901 kreeg het pand – nu met huisnummer 34 – op 3 november 1904 bezoek van een gemeentelijke ambtenaar. Daar verbleven toen twee gezinnen: dat van Jan Simons (39 jaar) telde tien leden, een even groot aantal als dat van Hubert Vriezelaar (41 jaar). Iedereen was geboren en getogen in de Limburgse hoofdstad. Simons heeft 41 jaar in de glasblazerij, Vriezelaar 37 jaar in de faïencerie van Sphinx gewerkt. Volgens de personeelsadministratie van het bedrijf hadden hun beide vrouwen, respectievelijk Elisabeth Kerstel (geboren in 1864) en Catharina Magdelijns (uit datzelfde jaar) daar eveneens gewerkt, in de glasslijperij en bij de drukkerij. Zes van hun kinderen konden eveneens in het personeelsregister van Sphinx worden getraceerd. In het bevolkingsregister werd zelfs bij dertien kinderen een beroep in de glas- en aardewerksector vermeld. Mevrouw Vriezelaar was enkele huizen verderop in de Raamstraat geboren en haar opa had zich in de Franse tijd vanuit Hasselt als dagloner in de wijk gevestigd.

In hetzelfde pand¹ woonden dus in 1904 veel meer en jongere mensen dan in 1829. In 1904 waren alle bewoners oorspronkelijke Maastrichtenaren, meestal uit de buurt zelf afkomstig. De gezinsleden waren steeds arbeiders met een lage sociale status. In het begin van de twintigste eeuw was het werk in de glas- en aardewerkfabriek van Sphinx dominant gewor-

¹ Het pand aan de Raamstraat is ingekleurd op kaart 7.1 in bijlage 3-11.

den. Deze verschillen zijn illustratief voor de sociale veranderingen in het Boschstraatkwartier-Oost in deze periode.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal welke invloed de vestiging en de uitbreiding van de glas- en aardewerkfabriek heeft gehad op de bewoning en de bewoners van deze wijk. Heeft het Boschstraatkwartier-Oost zich in de 75 jaar tussen 1829 en 1904 door de activiteiten van de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts ontwikkeld tot een arbeiderswijk met kenmerken, zoals die door sociologen en historici in het eerste hoofdstuk werden beschreven? In de opvattingen van Litjens en Haveman leidde de opeenhoping van ongeschoolde, verpauperde en ‘onmaatschappelijke’ arbeiders en hun huisvesting in bouwvallige krotten tot desintegratie van hun huishoudens en families, en tot een min of meer zelfgekozen isolement tegenover de buitenwereld. Volgens de historicus Maenen was dat in het Boschstraatkwartier-Oost echter niet zozeer een gevolg van de vestiging van de glas- en aardewerkfabrieken, maar bestond er een continuïteit in de sociale status en de leefwijze van de bewoners voor en na de opkomst van Regout. De reconstructie van de bevolking van de wijk op drie tijdstippen maakt het mogelijk om deze uitspraken – die veelal waren gebaseerd op algemene indrukken of theoretische noties – kritisch te beoordelen aan de hand van concrete data over de bewoners.

Om de effecten van de industrievestiging te onderzoeken worden in dit hoofdstuk alle bewoners van de wijk onder de loep genomen op drie meetmomenten. Op basis van de bevolkingsregisters en aanvullende bronnen wordt de sociale samenstelling van de buurt geanalyseerd in 1829, dus vóór de industrialisatie door Regout, in (1879-)1880 en in 1904 (-1905).² Voor zover mogelijk zal de situatie van het Boschstraatkwartier-Oost in elk peiljaar worden vergeleken met die van de stad als geheel. In de volgende paragrafen zullen achtereenvolgens aan de orde komen: de bewoningsdichtheid, de demografische verhoudingen (jong versus oud, man en vrouw), de samenlevingsverbanden, de herkomst van de bewoners, hun beroepen, sociale status en inkomenspositie.

In de onderzochte periode kwamen er steeds meer mensen in de wijk wonen. Er ontstond een druk op de beperkte ruimte en de wijk werd steeds voller. De bedrijfsvestiging leidde tot een concentratie van bewoners, die bovendien steeds jonger werden, ook ten opzichte van de stad als geheel. Het aantal mannen nam naar verhouding toe. Er kwamen meer eenoudergezinnen, veelal met een weduwe aan het hoofd van wie de echtgenoot in de glas- en aardewerkfabrieken had gewerkt. De mobiliteit verdween: in tegenstelling tot de eerste helft van de negentiende eeuw was men in de latere jaren in het algemeen in de wijk geboren en bleef er wonen. Het effect van de groeiende werkgelegenheid in de fabrieken is vooral te zien aan de beroepssamenstelling in de wijk. De heterogeniteit van de beroepsuitoefening verminderde. Dagloners, naaisters en wasvrouwen maakten plaats voor fabrieksarbeiders en -arbeidsters, vooral glas- en aardewerk(st)ers. Men kan de overgang naar deels vaste arbeidsrelaties in de fabrieken als een verbetering van de sociale status beschouwen, maar die bleef overwegend laag. Gemiddeld droegen de bewoners in deze periode steeds

² Voor de bronnen zie bijlage 2-1. De data waren bij de tweede inventarisatie steeds uit twee jaren afkomstig, namelijk 1879 en 1880. Het accent lag vooral op het bevolkingsregister per 1 januari 1880. In het vervolg wordt daarom – mede vanwege de eenvoud – 1880 vermeld. Datzelfde geldt voor het derde meetmoment, waar 1904 en 1905 genoemd worden, maar het woningonderzoek in de wijk zijn beslag kreeg in 1904. Dat leverde veruit de meeste gegevens op en dus wordt steeds dat jaartal aangegeven.

minder bij aan de lokale belasting, werd er meer bedeed en nam het aandeel van de laagste inkomensgroepen toe. De uitbreiding van de fabrieken leidde dus tot een concentratie van een min of meer homogene, immobiele en – gemiddeld genomen – arme arbeidersbevolking. In de volgende paragrafen worden deze uitkomsten onderbouwd en toegelicht.

DE DRUK OP DE RUIMTE

Het gebied tussen Maas en Van Hasseltkade in het oosten, Kleine Gracht en Markt in het zuiden, Boschstraat in het westen en Bassin in het noorden, het Boschstraatkwartier-Oost, zoals zwart omlijnd in kaart 1 van hoofdstuk 1, had een oppervlakte van circa 7,5 hectare. Op die beperkte oppervlakte verdubbelde in driekwart eeuw de bevolking bijna, nam het aantal panden slechts toe met 11,6 procent en groeide het woningbestand met 58,3 procent (grafiek 3.1). De bevolkingsdichtheid van de buurt steeg met 88,3 procent, per pand (+ 67,5 procent) veel meer dan per woning (+ 18,4 procent). Er waren dus meer woningen per pand gekomen om de groeiende bevolking te huisvesten. De cijfers van 1880 lagen over het algemeen veel dichter in de buurt van het derde dan van het eerste meetpunt; de afwijkingen tussen deze jaren in aantal woningen en gemiddeld aantal bewoners per woning waren minimaal.

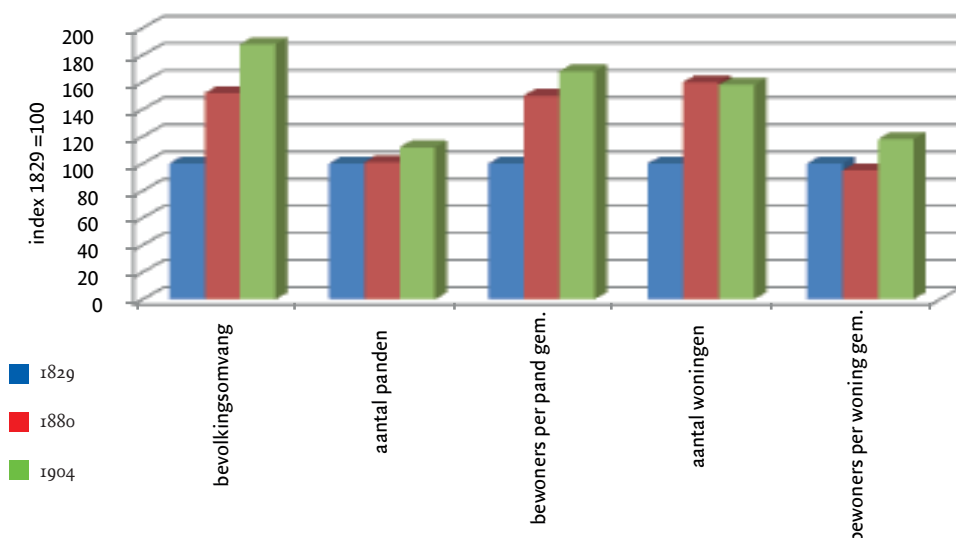
In 1829 telde de wijk 2.398 inwoners. Per 10.000 m² woonden er dus 319,7 personen. Het Boschstraatkwartier-Oost was op dat moment ruim vijf maal dichter bevolkt dan de hele stad. Maastricht had in datzelfde jaar volgens de volkstelling 24.444 inwoners op een grondgebied van 415,1 hectare, dus een gemiddelde van 58,9 bewoners per 10.000 m². Bij qua inwonertal vergelijkbare Nederlandse gemeenten van 20.000 tot 100.000 inwoners bedroeg de bevolkingsdichtheid 4,5 personen per hectare. De druk van de bevolking op de geringe ruimte van het Boschstraatkwartier-Oost was in dat perspectief gezien in 1829 al enorm groot. De buurt had 301 percelen met panden, dat wil zeggen 40,1 per hectare, met gemiddeld 8,0 inwoners per pand. In alle panden samen waren 630 woningen, dus 84,0 gemiddeld per hectare, 2,1 woning per pand met 3,8 bewoners per woning.

In 1904 telde de buurt 4.515 bewoners in 336 panden en 997 woningen. Ook toen was ze vele malen dichter bevolkt dan Maastricht als geheel. Volgens het gemeenteverslag had de stad per 31 december 1904 36.146 inwoners, hetgeen een dichtheid inhield van 87,1 inwoners per hectare.³ De wijk was inmiddels dus niet ruim vijf keer zo dicht bevolkt als de stad maar bijna zeven maal. Er waren aan het begin van de twintigste eeuw in het Boschstraatkwartier-Oost vijf keer zoveel panden per hectare als in de stad (namelijk 8,8) en zeven maal meer woningen (17,9). Het aantal inwoners per pand was bijna de helft groter dan in Maastricht (9,4), het aantal bewoners per woning verschilde amper (4,6).⁴ De druk van de bevolking op de enkele hectaren van de buurt was vanuit deze perspectieven dus nog sterker geworden.

³ Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1905, 3.

⁴ Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme*, 38 overdrijft nogal als hij schrijft 'daar leven ze in hun eenkamerkrot, waarop ze met tien hokken...'.

GRAFIEK 3.1 DE BEVOLKINGS-, PAND- EN WONINGDICHTHEID IN HET BOSCH-STRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN INDEXCIJFERS)

Bronnen: zie bijlage 2-11, tabel A.

DE LEEFTIJDOPBOUW EN DE SEKSEVERDELING

De buurtbewoners waren op de verschillende meetmomenten alsmaar jonger geworden. De gemiddelde leeftijd van de hoofdbewoners was gedaald van 47,9 in 1829 naar 45,4 in 1880 en 44,3 in 1904, die van hun nog levende vrouwelijke partners van 43,0 naar 40,0 en 38,1 in diezelfde jaren. De lagere gemiddelde leeftijd van met name de vrouwelijke partners geeft een indicatie van een mogelijke verdere verjonging: bij een lage gemiddelde leeftijd van de vrouw was de (huwelijks)vruchtbaarheid immers nog niet compleet benut en konden er nog kinderen geboren worden, terwijl daarvan bij een hoge ouderdom van de echtelieden geen sprake meer was. De gemiddelde leeftijd van alle gehuwde Maastrichtse vrouwen was bij de volkstelling van 1899 40,7 jaar. Doordat zij dus 2,6 jaar ouder waren dan die in de wijk was de kans op een groter reproductief vermogen daar iets kleiner.

Er waren in 1904 naar verhouding meer kinderen dan in 1880 en in 1829 (tabel 3.1). Ook in vergelijking met de stad als geheel waren de buurtbewoners in 1880 en 1904 jong: volgens de volkstelling van 1899 was het aandeel van kinderen (beneden 10 jaar) in Maastricht 6,2 procent lager dan in de buurt, terwijl dat in 1879 slechts 3,0 procent was geweest. Er waren in de periode voor 1904 naar verhouding steeds meer kinderen geboren.

De verjonging van de wijk blijkt ook uit de ontwikkeling van de bevolkingspiramide (tabel 3.2). De groei van de bevolking had geleid tot een sterke uitbreiding van de leeftijds-groep tot 20 jaar, ook in verhouding tot de stad Maastricht. Het aandeel van de groep tussen 20 en 40 jaar oud was niet veel veranderd, ook niet ten opzichte van de stad. De oudste groep (van 60 +) was vooral na 1880 procentueel afgenomen.

De uitsplitsing naar sekse laat zien dat er naar verhouding steeds meer mannen in de wijk waren komen wonen. In alle jaren was er weliswaar een overschot van vrouwen, maar dat

TABEL 3.1 HET AANDEEL VAN KINDEREN (< 10 JAAR) IN HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 EN IN MAASTRICHT IN 1879 EN 1899 (IN PROCENTEN)

	Boschstraatkwartier-Oost			Maastricht*	
	1829	1880	1904	1879	1899
kinderen (< 10 jaar)	24,5 %	26,4 %	30,5 %	23,4 %	24,3 %
N =	2.398	3.646	4.515	28.557	34.220

* Het was niet mogelijk de leeftijdsopbouw van Maastricht in 1829 te reconstrueren, omdat de volkstelling van 1830 slechts de leeftijden van mannen en vrouwen op provinciaal niveau weergeeft.

Bronnen: zie bijlage 2-1.

TABEL 3.2 DE LEEFTIJDOPBOUW IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 EN IN MAASTRICHT IN 1879 EN 1899 (IN PROCENTEN)

leeftijdsgroepen	Boschstraatkwartier-Oost			Maastricht	
	1829	1880	1904	1879	1899
< 20 jaar	41,8 %	46,3 %	50,5 %	43,5 %	45,1 %
20-39 jaar	29,8 %	27,2 %	28,8 %	28,3 %	29,6 %
40-59 jaar	19,2 %	19,3 %	14,7 %	19,4 %	17,0 %
> 60 jaar	9,2 %	7,2 %	6,0 %	8,8 %	8,3 %
N =	2.398	3.646	4.515	28.557	34.220

Bronnen: zie bijlage 2-1.

TABEL 3.3 DE SEKSEVERDELING IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 EN IN MAASTRICHT IN 1829, 1879 EN 1899 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

Boschstraatkwartier-Oost						Maastricht					
1829		1880		1904		1829		1879		1899	
man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw
1.091	1.307	1.818	1.828	2.104	2.307	12.102	12.342	13.390	15.167	15.767	18.458
45,5	54,4	49,8	50,2	47,4	52,2	49,5	50,5	46,9	53,1	46,1	53,9

Bronnen: zie bijlage 2-1.

was in 1880 en 1904 aanzienlijk lager dan in 1829. Ook ten opzichte van de stad als geheel was het aandeel van mannen in de wijk in 1880 en 1904 relatief groot (tabel 3.3). Het ligt voor de hand zowel de afwijkende leeftijdsopbouw als het relatieve aandeel van mannen in de wijk in verband te brengen met de groei van de werkgelegenheid in de fabrieken in deze periode. Aangezien door het economisch perspectief van werkgelegenheid, vooral bij Sphinx, vestigden zich steeds meer mannelijke arbeidskrachten in de buurt van de fabriek. De steekproef van Constance van Es onder de Maastrichtse (im)migranten tussen 1850 en 1920 bevestigt deze pull-factor, maar geeft tegelijkertijd aan dat slechts één op de vijf bij de vestiging in de stad tot de sociale groep van de fabrieksarbeiders behoorde.⁵

⁵ Van Es, *Migratie te Maastricht*, 140.

DE SAMENLEVINGSVERBANDEN

Het kerngezin van één of twee ouders met hun kinderen overheerste op alle drie de teldata (tabel 3.4), maar in 1829 bestond 18,1 procent van de huishoudens uit alleenstaanden en 26,0 procent had een uitgebreidere samenstelling met niet-gezinsleden, waarvan 70,6 procent vrouwen waren. In 1880 en 1904 was in die groep bijna uitsluitend sprake van familiebanden (het waren opa's en oma's, ooms en tantes, eventueel stiefkinderen), terwijl in 1829 58,0 procent bestond uit dienstpersoneel (115) en kostgangers (41). Het aantal eenoudergezinnen groeide licht van 21,9 naar 23,2 procent, dus bijna één op de vier gezinnen werd bestierd door slechts één ouder. Bij de 231 gezinnen in deze categorie was de overblijvende ouder 190 keer een vrouw (82,3 procent). Voor Maastricht als geheel lagen de cijfers met 28,4 procent eenoudergezinnen iets hoger, waarvan 'slechts' 74,9 procent met weduwen, voor het gehele land op respectievelijk 31,9 en 66,6 procent.⁶ Het aantal gezinnen met één ouder was in het Boschstraatkwartier-Oost derhalve niet zo groot in vergelijking met stad en land, maar wel het aandeel van de vrouwen daarin. De echtgenoten van veel van die weduwen hadden gewerkt in de glas- en aardewerkindustrie, waar de slijpers- en aardewerkersziekte en bedrijfsongevallen een vertrouwd verschijnsel waren.⁷ De invloed was zelfs dusdanig groot dat de parlementaire enquêtecommissie daar in haar verhoren uitgebreid bij stilstond, bijvoorbeeld in de vragen aan de arts Nijst.⁸ Diezelfde ervaring lag opgeslagen in de zwartgallig bedoelde raad aan toekomstige Maastrichtse bruiden: 'Num dich e pottemenneke, daan hōbsters twie'.⁹

TABEL 3.4 DE SAMENLEVINGSVERBANDEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALEN EN PROCENTEN)

demografische kenmerken	1829		1880		1904	
	absoluut	relatief	absoluut	relatief	absoluut	relatief
gemiddelde omvang huishouden (in personen)	3,8		3,6		4,5	
aantal alleenstaanden	114	18,1 %	109	10,8 %	43	4,3 %
aantal gezinnen met één ouder (zonder/met kinderen)	138	21,9 %	198	19,7 %	231	23,2 %
aantal gezinnen met twee ouders (zonder/met kinderen)	378	60,0 %	700	69,5 %	723	72,5 %
aantal huishoudens met niet-gezinsleden	164	26,0 %	101	10,0 %	148	14,8 %
aandeel niet-gezinsleden in wijkbevolking	269	11,2 %	171	4,7 %	218	4,8 %
aandeel vrouwen bij niet-gezinsleden	190	70,6 %	89	52,0 %	112	51,4 %

Bronnen: zie bijlage 2-1.

6 Publicatie volkstellingen, data van 1899 over Maastricht deel 11, derde gedeelte en voor Nederland deel 12, vierde gedeelte.

7 Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts*, 49-51 en Rutten, 'Bevolking', 21.

8 Arbeidsenquête 1887, 54. Eveneens bij diens collega's Van Kleef en Fouquet en bij kapelaan Wijnen. Ook Maenen, *Petrus Regout*, 380-383.

9 Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 107. De interpretatie daarvan zou kunnen luiden: 'trouw met een aardewerker of potteman, dan word je vroeg weduwe, kun je hertrouwen en dus twee keer genieten'.

Het aantal alleenstaanden in het Boschstraatkwartier-Oost daalde van 18,1 procent in 1829 naar 4,3 procent in 1904. Daarmee was het in vergelijking met de provinciale cijfers erg beperkt: Rutten vermeldt voor Limburg tot het einde van de negentiende eeuw een vijfde deel ongehuwden binnen elke generatie, en voor Nederland circa 15 procent.¹⁰ Ook Lis verklaarde voor met name het verpauperde vierde district in Antwerpen het groeiende aandeel ongehuwden tussen 1796 en 1830 – van 24,0 naar 39,2 procent – als een overlevingsstrategie in de strijd om zelfbehoud.¹¹ Bood de beginnende industrialisatie c.q. het perspectief op werk bij Regout meer zicht op bestaanszekerheid, zodat een huwelijk eerder gesloten kon worden?

De omvang van de huishoudens groeide van 3,8 via 3,6 naar 4,5 personen en was in 1904 bijna één persoon groter dan 25 jaar eerder. Het aandeel van de niet-gezinsleden was in 1829 nog 11,2 procent, maar was op de daaropvolgende twee tijdstippen meer dan gehalveerd, tot 4,7 en 4,8 procent. Een verklaring daarvan lag in de wijziging van de sociale structuur van de wijk, die na de volgende paragraaf aan de orde komt.

DE HERKOMST VAN DE BEVOLKING

In grafiek 3.2 wordt de herkomst van de gezinshoofden van het Boschstraatkwartier-Oost in kaart gebracht. In 1904 waren bijna drie op elke vier hoofdbewoners geboren en getogen in de Limburgse hoofdstad (73,5 procent), terwijl dat in 1829 slechts voor de helft van hen gold (52,7 procent). Datzelfde was overigens voor de hele stad het geval, zoals bleek uit de volkstelling van 1899: 72,7 procent van alle inwoners was er toen ook geboren (24.880 van 34.130 stedelingen).¹²

Uit grafiek 3.3 blijkt dat hetzelfde verschijnsel zich nog in iets sterkere mate voordeed bij hun partners: in 1829 was 46,5 procent uit de stad afkomstig, in 1904 73,9 procent. De mobiliteit was in de loop van driekwart eeuw duidelijk afgenomen: terwijl in 1829 nog 27,1 procent van hen afkomstig was uit een gebied verder dan zo'n 25 tot 30 kilometer van Maastricht verwijderd (dus van buiten Zuid-Limburg), was dat percentage na 75 jaar beperkt tot iets meer dan 11,5 procent. Het was blijkbaar attractief om in de buurt te blijven wonen. De oorzaak moet opnieuw worden gezocht in de arbeidskansen bij Sphinx.

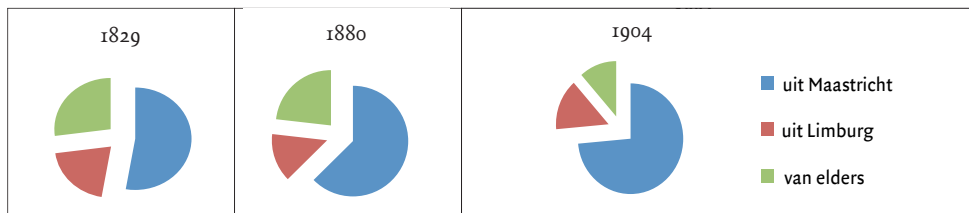
Hetzelfde patroon herhaalde zich bij de inwonende niet-gezinsleden (grafiek 3.4). In 1829 kwamen deze 269 personen – grotendeels niet verwant en veelal in huishoudelijke dienst – voor 55,0 procent van buiten de stad. De latere, aanmerkelijk kleinere groep, nu bijna geheel bestaande uit familieleden (197 op 218, waarvan ruim één derde stiefkinderen), was juist voor 80,7 procent uit Maastricht afkomstig. Voor hen gold dat niet zozeer het economische perspectief een rol speelde, zoals in 1829, maar eerder sociale argumenten, bijvoorbeeld de opvoeding van kinderen door één van de grootouders of de verzorging van ouden van dagen.

¹⁰ Rutten, 'Bevolking', 10.

¹¹ Lis, *Social change*, 141-142.

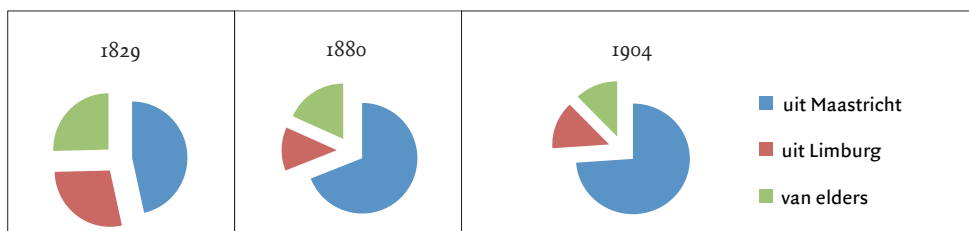
¹² Publicatie volkstellingen, data over Maastricht 1899, deel 11, 78079. De volkstellingen van 1829 en 1839 gaven uitsluitend het geslacht, de leeftijd, de burgerlijke staat en de godsdienst van de inwoners. Voor de eerste keer kwam in 1849 de geboorteplaats in beeld: van de 25.140 Maastrichtenaren waren er toen 15.893 (63,2 procent) in de gemeente geboren en 9.247 (36,8 procent) daarbuiten. Dit cijfer ligt keurig tussen de andere observaties en ondersteunt daarmee de conclusie.

GRAFIEK 3.2 DE HERKOMST VAN DE GEZINSHOOFDEN IN HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

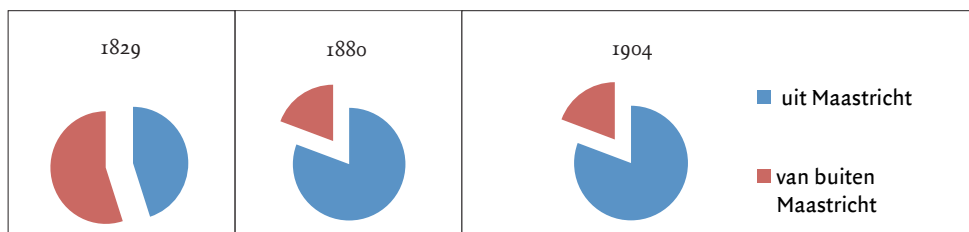
Bronnen: bijlage 2-I en 2-II, tabel B.

GRAFIEK 3.3 DE HERKOMST VAN DE PARTNERS VAN DE GEZINSHOOFDEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

Bronnen: zie bijlagen 2-I en 2-II, tabel B.

GRAFIEK 3.4 DE HERKOMST VAN DE NIET-GEZINSLEDEN IN HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

Bronnen: zie bijlagen 2-I en 2-II, tabel B.

Het beeld van de wijk is met deze conclusies over de herkomst van de bewoners van de wijk volledig in overeenstemming met dat van de stad. Tussen 1850 en 1920 was volgens de studie van Van Es de mobiliteit gering, waarbij vestiging en vertrek ongeveer even groot waren, de eerste vrijwel voortdurend iets achter bleef en de tweede vooral stond voor uitgroei van Maastricht op het grondgebied van de aangrenzende gemeenten.¹³ De stad heeft voor migranten meer een doorgangsfunctie gehad: er was noch een constante vestigingsstroom, noch een nimmer aflatende trek uit de stad. De migratie werd veroorzaakt door de pull van de hoop op een broodwinning in de stad, terwijl de push bestond uit teleurstelling over de mislukte verbetering in Maastricht of de afkeer van de abominabele woonomstandigheden

¹³ Van Es, *Migratie te Maastricht*, 50-55.

aldaar. De meeste migranten verbleven hoogstens een jaar in Maastricht.¹⁴ Ze waren jong, tussen 15 en 34 jaar oud, en stonden voor het merendeel op zichzelf, dat wil zeggen dat zij noch een beroep noch een gezin hadden. De vrouwen – over het algemeen jonger dan de mannen – richtten zich op ongeschoold werk als dienstbode, winkelbediende of thuiswerkster; ze kwamen nauwelijks in de fabrieken maar meestal wel in een huwelijk terecht. De mannen waren vooral ambtenaar of ambachtsman.¹⁵

Het steeds meer op zichzelf gerichte karakter van het Boschstraatkwartier-Oost kwam ook tot uiting in de cijfers over het vertrek van kinderen uit het gezin bij hun eerste verhuizing. Deze berekening kon alleen worden uitgevoerd voor het begin van de twintigste eeuw. Weliswaar verliet 59,3 procent de buurt en bleef 40,7 procent na het verlaten van de ouderlijke woning in de wijk wonen, maar de grootste groep van de eerstgenoemden – 41,7 procent – woonde elders in de stad. De nieuwe woonplaats kon dichtbij liggen, bijvoorbeeld in het Boschstraatkwartier-West tussen Boschstraat en Statensingel, of verder weg, zoals in de Stokstraat of in Wijk. De optelsom van de vertrekkers binnen de wijk en naar de stad (82,4 procent) duidde op een zekere honkvastheid van de bevolking.

DE BEROEPEN

Voor zover hun beroepen in de bevolkingsregistratie werden vermeld, kunnen de inwoners in de wijk op de drie meetmomenten worden ingedeeld naar de aard van hun beroepsactiviteit. Voor de mannelijke hoofdbewoners was dat vrijwel altijd het geval, voor de inwonende niet-gezinsleden heel vaak, maar voor vrouwen en kinderen veel minder. De onderregistratie van beroepen van vrouwen in het bevolkingsregister blijkt uit een vergelijking met het personeelsregister van Petrus Regout & Co.: van 417 van de 455 vrouwelijke arbeidskrachten die daarin per 1 januari 1880 stonden ingeschreven, werd in het bevolkingsregister geen beroep vermeld (91,6 procent); 25 jaar later was dit nog het geval bij 186 van de 253 bij Sphinx werkzame vrouwen (73,5 procent).¹⁶

De Maastrichtse economie werd omstreeks 1829 gekenmerkt door gebrek aan (stabiele) werkgelegenheid. Veel van deze werkgelegenheid had direct of indirect te maken met de aanwezigheid van het garnizoen. In 1825 schreef gouverneur De Brouckère: 'Het is toch een waarheid, die geen betoog behoeft, dat deze stad vanouds een garnizoensplaats is geweest, aan de voorziening van alle welkers behoeften de inwoners voor een aanzienlijk gedeelte hun bestaan verschuldigd zijn'.¹⁷ Het onderhoud van de vestingwerken en de leveranties aan het garnizoen leverden werk op voor grondwerkers, sjouwers en metselaars, klee- en schoenmakers, (uniform)naaisters en borduursters. Daarnaast hadden de officieren en hun gezinnen behoefte aan dienstpersoneel. In de jaren tot 1830 was de omvang van het garnizoen echter gedaald. Daardoor, en door de vermindering van de werkgelegenheid in andere sectoren sinds de Franse tijd, was er een overaanbod van arbeid ontstaan. Het gevolg was

¹⁴ *Ibidem*, 97-99.

¹⁵ *Ibidem*, 124-147.

¹⁶ Zie voor de onderregistratie van vrouwen ook Mandemakers, 'De sociale structuur in Nederland rond 1900', 186-187 en Van de Putte en Buijst, 'Occupational titles?', 9-10 en 22.

¹⁷ Geciteerd door Jansen, 'Maastricht tussen 1830 en 1850', 548.

TABEL 3.5 DE MEEST VOORKOMENDE BEROEPSGROEPEN VAN DE HOOFDBEWONERS EN HUN PARTNERS IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 VOOR MANNEN EN VROUWEN (IN PROCENTEN)

beroepsgroep	1829		1880		1904	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
glas- en aardewerk	0,2%	–	19,2%	54,1%	45,4%	71,9%
bouw en openbare werken	6,5%	–	2,5%	0,7%	4,1%	0,3%
hout, kurk en stro	2,6%	–	2,8%	–	0,8%	1,2%
kleding en reiniging	3,1%	35,8%	2,6%	11,6%	1,7%	6,5%
leder, wasdoek en rubber	6,3%	0,6%	2,3%	–	1,9%	–
metaalbewerking	2,9%	0,6%	4,0%	–	3,2%	–
(stoom)werktuigen	1,0%	–	3,5%	–	1,0%	–
papier en karton	–	–	0,6%	2,6%	2,6%	1,5%
textiel	2,6%	1,1%	0,9%	–	0,5%	–
voedings- en genotmiddelen	4,3%	0,6%	3,9%	0,7%	4,7%	1,0%
landbouw	5,5%	–	2,0%	–	2,3%	0,3%
warenhandel	7,7%	9,1%	3,4%	10,8%	2,8%	7,9%
verkeerswezen	10,1%	3,4%	5,5%	4,9%	5,4%	2,8%
huiselijke diensten	–	–	0,1%	0,7%	0,1%	0,8%
losse werklieden	33,7%	42,0%	35,7%	10,8%	13,5%	3,0%
in dienst van staat	4,1%	–	1,6%	–	0,9%	–
renteniers	2,9%	6,3%	0,3%	0,7%	0,4%	0,8%
onduidelijk in te delen beroepen	0,2%	–	5,7%	2,2%	6,6%	1,7%
N =	416	176	795	268	784	598
in tabel opgenomen (procenten)	93,7%	99,5%	96,6%	99,8%	97,9%	99,7%

N.B. Slechts de beroepsgroepen met een aandeel voor mannen en /of vrouwen van minstens 3 procent op één van de peildata in één van de tabellen ten aanzien van het beroep werden opgenomen (het totaal hoeft dus geen 100,0 procent te zijn).

Bronnen: zie bijlagen 2-I en 2-II, tabel C. De beroepsindeling is die van de beroepstelling van 1899.

een onevenredige groei ('het opblazen', aldus Jansen¹⁸) van de dienstensector. De Maas-trichtse arbeidsmarkt had een typisch pre-industrieel karakter met een grote 'informele sector', bestaande uit losse werklieden en kleine zelfstandigen, zowel in het ambacht als in de dienstverlening, die hun producten en diensten op bestelling, dus per klus, leverden in rechtstreeks contact met de opdrachtgevers.¹⁹

Dit is ook zichtbaar in de aanwezige beroepen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829

¹⁸ *Ibidem*, 533.

¹⁹ Onder informele sector wordt verstaan het geheel aan veelal kleinschalige en marginale activiteiten en diensten die niet formeel – dat wil zeggen binnen een welomschreven beroep, een langdurig dienstverband of in een wettelijk geregistreerd kader – plaatsvinden. De deelnemers scharrelen in feite hun verdiensten op alle mogelijke manieren bij elkaar.

(tabel 3.5). Opvallend zijn het hoge percentage ‘losse werklieden’²⁰ – bij de mannen met 33,7 procent van het totaal de grootste categorie, evenals bij de vrouwen, die met 42,0 procent nog hoger scoorden – en het grote aandeel van naaisters, breisters, borduursters, wasvrouwen en strijksters in de beroepsgroep ‘kleding en reiniging’ (35,8 procent bij de vrouwen). In dit soort beroepen was geen sprake van vaste arbeidsrelaties of van regelmatige inkomsten.

Tabel 3.5 betreft alleen de hoofdbewoners en hun partners. Bij het bekijken van de beroepsindeling van alle bewoners (bijlage 2-II, tabel C) valt de grote omvang van de ‘huishelijke diensten’ op met 21,7 procent. Het waren vrijwel uitsluitend inwonende vrouwen, die als dienst-, keuken-, kamer- of kindermeid werkten voor de rijke, kleine elite in de wijk. In 1829 was de spreiding over de verschillende beroepsgroepen groot, vooral bij de mannen in de beroepsgroepen ‘bouw en openbare werken’, ‘hout, kurk en stro’, ‘leder, wasdoek en rubber’, ‘metaalbewerking’, ‘(stoom)werktuigen’, ‘voedings- en genotmiddelen’ en ‘landbouw’. Vrouwen waren voornamelijk in de handel werkzaam als winkelierster, groenten- of fruitverkoopster of ventster en in de horeca als logementhoudster, herbergierster of slijtster (in tabel 3.5 onderdeel van de beroepsgroep ‘verkeerswezen’).

Door de industrialisatie trad er in de loop van de negentiende eeuw een homogenisering in de beroepsmatige werkzaamheden op, vooral door de vestiging van de glas- en aardewerkfabrieken van Regout aan de rand van de buurt. Die komt tot uiting in de groei van de beroepsgroep ‘glas- en aardewerk’: was die bij de hoofdbewoners en hun partners in 1829 nog vrijwel afwezig, in 1880 nam deze groep met 19,2 procent bij de mannen de tweede plaats in na de ‘losse werklieden’ met 35,7 procent. Deze dagloners kunnen werkzaam zijn geweest in de fabrieken van Regout, maar even goed in andere bedrijven en sectoren. In dat jaar was de beroepsgroep ‘glas- en aardewerk’ bij de vrouwen met 54,1 procent al de grootste. In 1904 was dit nog duidelijker met respectievelijk 45,4 procent bij de mannen en 71,9 procent bij de vrouwen. De dominantie van deze beroepsgroep blijkt nog sterker bij alle wijkbewoners: in 1880 50,3 procent van de mannen en 79,6 van de vrouwen, in 1904 respectievelijk 64,6 en 80,9 procent.

TABEL 3.6 DE GROEI VAN DE BEROEPSGROEP ‘GLAS- EN AARDEWERK’ BIJ DE HOOFDBEWONERS EN HUN PARTNERS EN BIJ ALLE BEWONERS VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST TUSSEN 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE CIJFERS EN PROCENTEN)

	1880		1904		groei (in procenten)	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
hoofdbewoners en hun partners	153	145	356	430	+ 136,7 %	+ 196,6 %
alle bewoners van de wijk	748	613	994	961	+ 32,9 %	+ 56,8 %

Bronnen: zie bijlagen 2-I en 2-II, tabel C.

De vrouwen leverden dus naar verhouding veel meer glas- en aardewerksters dan de mannen. Tussen 1880 en 1904 was ook de groei in absolute cijfers bij de vrouwen groter (zie ta-

²⁰ In de categorie van ‘losse werklieden’ (conform de beroepstelling van 1899) werden in de bevolkingsregisters uit 1829, 1880 en 1904 opgenomen de ‘daglo(o)n(st)ers’, de ‘arbeid(st)ers’ en de ‘werkmannen’ en ‘-vrouwen’.

bel 3.6). In diezelfde periode nam de personeelsomvang bij de fabrieken van Sphinx toe van 2.442 naar 3.401 personen, dus met 39,3 procent. De werkgelegenheid van de mannen aldaar groeide in die kwart eeuw van 1.679 naar 2.147 (met 27,9 procent) en die van vrouwen van 675 naar 1.177 (met 74,4 procent).²¹ De in deze beroepsgroep werkzame bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost vertoonden dezelfde tendens, maar in veel grotere mate dan het bedrijf als geheel. Naar verhouding benutten de vrouwen in de buurt de kansen op de wijkgebonden arbeidsmarkt blijkbaar meer dan de mannen. In het vorige hoofdstuk bleek immers ook al dat zij tussen 1874 en 1915 gemiddeld 0,3 contract meer hadden dan de mannen, maar wel van kortere duur (acht tot tien jaar minder) bij de Regouts.

De invloed van de industrialisatie was zeker groter, aangezien gerust mag worden aangenomen dat veel losse werklieden en anderen met niet in de bedrijfsgroep 'glas- en aardewerk' ingedeelde beroepen, zoals machinisten, kantoorbedienden, magazijnpersoneel, bouwvakkers, hout- en metaalbewerkers en voerlieden in 1880 en 1904 eveneens werk vonden in de glas- en aardewerfabrieken. Maenen vermeldde voor 1849 algemene betrekkingen in de Regoutfabrieken als boodschappers, inpakkers, kuipers, leidekkers en timmerlieden.²² De personeelsadministratie van Petrus Regout & Co. / Sphinx tussen 1874 en 1915 laat zien dat van de 174 mannen en vrouwen die in de bevolkingsregisters stonden ingeschreven als daglo(o)n-(st)ers er 111 minimaal één maal bij dat bedrijf hadden gewerkt. Zij behoorden weliswaar niet tot de beroepsgroep 'glas- en aardewerk' maar werkten wel in die economische sector.

Dezelfde personeelsadministratie toont dat in 1880 in 398 van de 1.007 huishoudens (39,5 procent) niemand ooit bij het bedrijf van de Regouts in dienst was geweest. In 1904 bedroeg datzelfde cijfer 244 op 997, dus nog maar 24,5 procent. Met andere woorden: in driekwart van alle gezinnen was de familie in ieder geval op enig moment gedeeltelijk van de fabriek afhankelijk geweest. Andersom was in 1880 in 462 huishoudens (45,9 procent) iedereen ooit in dienst van Petrus Regout & Co. geweest; in 1904 gold dat in 158 gevallen bij Sphinx (15,8 procent). Ook uit deze gegevens blijkt de homogenisering in de beroepsuitoefening in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904.

Het gezicht van het Boschstraatkwartier-Oost werd dus meer en meer bepaald door arbeiders die bij Sphinx werkten of daar gewerkt hadden en door huishoudens die daarvan voor hun inkomen geheel of gedeeltelijk afhankelijk waren. Van alle 8.161 wijkbewoners die de wijk in de jaren 1880 en 1904 bevolkten, waren er 3.459 (42,4 procent) ooit voor een korte of langere periode bij het bedrijf in dienst (geweest). In 1880 waren in 60,5 procent van de huishoudens één of meer leden bij de productie van glas- en aardewerk in de Regout-fabrieken betrokken, in 1904 zelfs 75,5 procent. Daaronder waren wel grote verschillen naar gelang het soort werk en de aard van de arbeidsrelatie. Naast arbeiders met langdurige arbeidscontracten was er – zie het tweede hoofdstuk – immers ook een grote groep met korte en wisselende dienstverbanden. Verondersteld kan worden dat alleen al de kans op het verkrijgen van werk een motief was om in de buurt van de glas- en aardewerfabriek te gaan of te blijven wonen. Het was voor deze groep essentieel geen enkel risico te lopen om informatie over voorhanden zijnde werk te missen. Als de directeurs van Regout ineens arbeiders nodig hadden, moesten zij wel ter plekke aanwezig zijn om meteen van die vraag te kunnen profiteren.

²¹ Zie bijlagen I-III, I-IV en I-V bij het tweede hoofdstuk.

²² Maenen, *Petrus Regout*, 340.

**TABEL 3.7 DE LENGTE VAN DE DIENSTVERBANDEN BIJ SPHINX VAN DE FABRIEKS-
BEVOLKING IN 1880 EN 1905 EN VAN DE WIJKBEWONERS TUSSEN 1880 EN 1905
(IN PERCENTAGES)**

lengte dienstverbanden	fabriek 1880		fabriek 1905		wijk 1880 en 1905	
	mannen (N = 1.815)	vrouwen (N = 753)	mannen (N = 2.310)	vrouwen (N = 1.168)	mannen (N = 1.980)	vrouwen (N = 1.479)
minimaal (< 1,0 jaar)	0,9%	0,7%	2,9%	2,0%	9,4%	10,1%
kort (1,0 – 4,9 jaar)	9,4%	12,2%	13,2%	14,2%	22,6%	22,1%
middel (5,0 – 9,9 jaar)	17,8%	25,0%	12,4%	26,7%	20,3%	26,7%
lang (10,0 – 24,9 jaar)	29,7%	46,8%	29,5%	45,4%	24,0%	34,0%
erg lang (> 25,0 jaar)	42,2%	15,3%	42,0%	11,7%	23,4%	6,9%
onbekend					0,3%	0,3%
gemiddelde lengte	23,5	15,4	23,5	13,2	15,4	10,1
gemiddeld aantal dienstverbanden	2,1	2,2	2,1	2,4	2,3	2,4

Bronnen: zie bijlagen I-VI en I-VIII.

**TABEL 3.8 EEN INDELING VAN BEROEPEN NAAR ECONOMISCHE SECTOREN IN
MAASTRICHT IN 1899 EN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904
(IN PROCENTEN)**

economische sector	stad 1899	wijk 1904
landbouw	1,7%	0,8%
industrie	59,0%	91,6%
diensten	38,2%	7,2%
niet in te delen bij andere sectoren	1,1%	0,4%
N =	13.566	2.726

Bronnen: zie bijlage 2-II, tabel D.

Het verschijnsel van de niet-permanente werkgelegenheid komt vooral tot uiting in de gemiddelde lengte van de dienstverbanden bij Sphinx: die was bij wijkbewoners veel korter dan bij Sphinxarbeiders in het algemeen (tabel 3.7). Alle op de peildata van 1 januari 1880 en 1905 bij Sphinx werkzame mannen waren daar tussen het begin van hun eerste en het einde van hun laatste aanstelling gemiddeld 23,5 jaar in dienst, maar bij Sphinxarbeiders uit het Boschstraatkwartier-Oost in 1880 en 1905 was dat slechts 15,4 jaar.²³ Voor alle vrouwen bij Sphinx was dat 15,4 jaar in 1880 en 13,2 jaar in 1905, maar voor de vrouwen uit Boschstraat-Oost slechts 10,1 jaar. Bovendien hadden de wijkbewoners meer afzonderlijke en onderbroken dienstverbanden met een kortere looptijd. Het aandeel van werknemers uit de buurt

²³ De lengte van het dienstverband is hier gemeten tussen de datum van ingang van de eerste en de einddatum van de laatste aanstelling. Omdat tussenliggende perioden zonder dienstverband vanwege de grote bewerkelijkheid niet zijn verdisconteerd, worden de lengtes van de feitelijke dienstverbanden dus overschat. Voor een vergelijking tussen categorieën is dit waarschijnlijk minder relevant.

(mannen en vrouwen) met een dienstverband van minder dan vijf jaar was onder wijkbewoners twee tot drie keer zo groot, namelijk 32,0 procent (1.108 op 3.459), tegen 11,0 procent in 1880 (283 op 2.568) en 16,1 procent van alle Sphinxarbeiders in 1905 (561 op 3.478). Van het totale personeel in 1880 (1.774 personen) had 69,0 procent een dienstverband van tien jaar of langer en in 1905 (2.319 personen) 66,7 procent, maar voor Sphinx-werknemers uit het Boschstraatkwartier-Oost was dat voor slechts 44,5 procent (1.546 personen) het geval. De wijkbewoners hadden dus in verhouding meer en korter lopende dienstverbanden bij de glas- en aardewerkfabriek.

Een vergelijking van de situatie in 1904 in de wijk met die in de stad als geheel, via de beroepstelling van 1899, bevestigt het beeld van het Boschstraatkwartier-Oost als een arbeidersbuurt onder de rook van Sphinx (tabel 3.8). De industrie domineerde zowel in de stad als in de buurt, maar was in de wijk allesoverheersend met 91,6 procent – waarbinnen als belangrijkste beroepsgroep ‘glas- en aardewerk’, goed voor 71,7 procent – en veel minder in de stad als geheel met 59,0 procent, met ook daar als grootste categorie de glas- en aardewerk(st)ers met 22,8 procent, dus minder dan een derde van het aandeel in de wijk. De dienstverlening reikte in de stad tot 38,2 procent, maar kwam in de buurt slechts tot 14,9 procent.

DE BEROEPSSTRATIFICATIE

De beroepsaanduidingen in de bevolkingsadministratie kunnen ook worden gebruikt om de sociale status van de bewoners te bepalen. Een sociale stratificatie op basis van de beroepstitels is niet zonder problemen en heeft tot uitgebreide debatten geleid onder historici en sociologen.²⁴ Hier is gekozen voor een vereenvoudigde toepassing van de zogenaamde HISCO- en HISCLASS-indeling, die specifiek gebaseerd is op bronnen uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw en waarmee beroepstitels c.q. -groepen kunnen worden gekoppeld aan een sociale classificatie.²⁵ De volgens de richtlijnen van HISCO ingedeelde beroepen zijn gegroepeerd in een hiërarchie van vier statusgroepen: I elite en gegoede burgerij, II middenkader en -stand, III ambachtslieden en geschoolde arbeiders, IV laag- en ongeschoolde arbeiders. Deze indeling is toegepast op de mannelijke hoofdbewoners in de wijk op de drie meetmomenten (tabel 3.9).²⁶

Het blijkt dat de groepen I en II (elite en middenstand) in de loop van de eeuw een steeds kleiner aandeel hadden: 30,3 procent in 1829 via 15,1 in 1880 tot 10,7 in 1904. Het aandeel van de elite en gegoede burgerij was tussen 1829 en 1904 gedaald van 8,4 tot 1,9 procent. Het aandeel van de arbeidersbevolking – geschoold en ongeschoold, dus de groepen III en IV – was daarentegen gegroeid van 69,7 procent in 1829 via 84,9 in 1880 naar 89,2 in 1904. Ook qua status werd het Boschstraatkwartier-Oost dus steeds meer een arbeidersbuurt. De grootste groei van de arbeidersbevolking had zich al vóór 1880 voorgedaan, vooral in de groep ‘geschoolde arbeiders’ (groep III). Deze tendens zette zich tussen 1880 en 1904 voort. Hun sterke groei was een gevolg van de vestiging van de glas- en aardewerkfabrieken.

²⁴ Zie het overzicht uit 2010 bij Van de Putte en Buijst, ‘Occupational titles?’, 7-31.

²⁵ Van Leeuwen, Maas en Miles, *HISCO* (2002) en Van Leeuwen en Maas, *HISCLASS* (2011). De toepassing van deze aanpak is verantwoord in bijlage 2-III.

²⁶ Dezelfde exercitie toegepast op alle mannen in de wijk leverde geen grote afwijkingen op.

Beroepen als aardewerker, porseleinschilder, glasblazer en -slijper zijn in deze indeling als ‘geschoold’ geclassificeerd, terwijl de in 1829 overheersende ‘losse werklieden’ als ongeschoold worden beschouwd.

TABEL 3.9 EEN BEROEPSSTRATIFICATIE VAN DE MANNELIJKE HOOFDBEWONERS VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

mannelijke hoofdbewoners in ...	1829	1880	1904
I elite en gegoede burgerij	8,4 %	2,5 %	1,9 %
II middenkader en -stand	21,9 %	12,6 %	8,8 %
III ambachtslieden en geschoolde arbeiders	16,8 %	30,8 %	50,1 %
IV laag- en ongeschoolde arbeiders	52,9 %	54,1 %	39,1 %
N =	416	795	792
in procenten van totaal	94,8 %	98,4 %	99,7 %

Bronnen: zie bijlage 2-1.

De vrouwelijke hoofdbewoners, waarvan het beroep bekend was – qua omvang nog niet het vijfde deel van hun mannelijke collega’s – toonden een ietwat ander beeld: weliswaar overheersten ook bij hen altijd in ruime mate de beide arbeidersgroepen, maar hun aandeel nam langzaam af van 86,6 procent in 1829 via 81,5 in 1880 naar 70,3 na driekwart eeuw (tabel 3.10). Dat proces was vooral in het voordeel van de ‘middenstand’ (groep II): er waren in 1904 nogal wat winkeliersters, café-, koffiehuis- en logementhoudsters. De vooruitgang in sociaal aanzien van de vrouwen vond dus niet zozeer plaats via het werk in de glas- en aardewerkindustrie als wel door het uitoefenen van dienstverlenende beroepen.

TABEL 3.10 EEN BEROEPSSTRATIFICATIE VAN DE VROUWELIJKE HOOFDBEWONERS VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

vrouwelijke hoofdbewoners in ...	1829	1880	1904
I elite en gegoede burgerij	6,4 %	1,2 %	3,9 %
II middenkader en -stand	7,0 %	17,3 %	25,8 %
III ambachtslieden en geschoolde arbeiders	3,8 %	13,6 %	20,3 %
IV laag- en ongeschoolde arbeiders	82,8 %	67,9 %	50,0 %
N =	157	81	128
in procenten van totaal	82,2 %	40,7 %	63,1 %

Bronnen: zie bijlage 2-1.

Het is goed mogelijk dat zich in de wijk een, zij het beperkte, opwaartse mobiliteit binnen de arbeidersgroepen had voorgedaan. Onderzoek van Marleen Theunissen naar de intergenerationele beroepsmobiliteit van bedeeden en hun kinderen in Maastricht sinds ca. 1850 bracht een behoorlijke verbetering in de tweede generatie aan het licht.²⁷ De kinderen van de in 1850 bedeelde vaders bleken zich ontworsteld te hebben aan het pauperisme en oefenden

27 Theunissen, *Armoede en armenzorg*, 88/89 en 101.

TABEL 3.11 EEN BEROEPSSTRATIFICATIE VAN ALLE MANNEN IN MAASTRICHT IN 1899 EN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904 (IN PROCENTEN)

mannen in ...	stad 1899*	wijk 1904
I elite en goeode burgerij	19,2 %	1,6 %
II middenkader en -stand	17,2 %	7,7 %
III ambachtslieden en geschoolde arbeiders	37,2 %	48,2 %
IV laag- en ongeschoolde arbeiders	26,4 %	42,5 %
N =	8.450	1.120

* De cijfers van de stad kunnen enigszins in opwaartse richting zijn geduwd doordat de beroepstelling alle beroepen classificeert met de letters A tot en met D. Het waren dan ondernemers voor eigen rekening (A), hoofden van bedrijven in eigendom van anderen (B), personen met betrekking tot directie, opzicht en controle (C) en arbeiders of werkmannen (D). Zie *Publicatie Volkstellingen*, algemene inleiding bij beroepstelling van 1899, 195-196. De categorieën A en B kwamen op basis van HISCO / HISCLASS terecht bij de elite en de goeode burgerij, groep C bij het middenkader. De mannelijke bevolking van het Boschstraatkwartier-Oost kon wegens gebrek aan bronnen voor 1904 niet op soortgelijke wijze ingedeeld worden.

Bronnen: zie bijlage 2-1.

beroepen uit met een hogere status. Terwijl de Maastrichtse bededen omstreeks 1850 nog grotendeels onregelmatig werkten – meestal als los werkman – en daarmee weinig verdienen, hadden hun zoons veel meer regelmatige en betere betaalde beroepen, met name in de aardewerkfabrieken. Ook het analfabetisme was sterk afgenomen. Blijkbaar had de vestiging en groei van de aardewerkindustrie in Maastricht voor deze generatie nieuwe kansen geboden. Aangezien in het Boschstraatkwartier-Oost veel bededen woonden (zie hierna), ligt de veronderstelling voor de hand dat dit ook voor deze wijk gold. Dat blijkt ook uit het feit dat in 1904 de statusgroep van geschoolde arbeiders 50,1 procent van alle mannelijke hoofdbewoners in het Boschstraatkwartier-Oost omvatte.

Een vergelijking van de situatie van de wijk met de stad kon gemaakt worden voor alle mannen in de wijk in 1904 en bij de beroepstelling in Maastricht in 1899 (tabel 3.11).²⁸ Zoals te verwachten, waren de arbeiders en ambachtslui met een lage status (groepen III en IV) in het Boschstraatkwartier-Oost sterk oververtegenwoordigd. De twee hoogst geklasseerde groepen reikten in Maastricht samen tot 36,4 procent, de twee laagste tot 63,6 procent, terwijl de wijk respectievelijk 9,3 en 90,7 procent scoorde. Dat was volledig in overeenstemming met het veel grotere aandeel van de industriearbeiders in de buurt.

DE INKOMENSVERHOUDINGEN

De inkomensverhoudingen in het Boschstraatkwartier-Oost kunnen worden geschat aan de hand van fiscale gegevens. Voor 1829 stond het kohier van de omslag van de personele en mobiele belasting uit 1821 ter beschikking (dus een opgave van de belasting van acht jaar eerder); voor 1880 zijn de lijsten van de hoofdelijke omslag beschikbaar, voor 1904 moest worden teruggevallen op de fiscale data van 1906 (voor een toelichting zie bijlage 2-IV). Uit de belastinggegevens blijkt een verandering in de sociale structuur van de wijk, zoals die ook al in de verschuivingen in de beroepsstratificatie tot uiting kwam. Na de opheffing van

²⁸ Vanwege de onderadministratie van de vrouwelijke beroepen was een dergelijke berekening voor de vrouwen niet zinvol.

TABEL 3.12 EEN VERDELING VAN DE BELASTINGAANSLAGEN VAN DE HOOFD-BEWONERS NAAR SOCIALE KLASSE IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1821, 1880 EN 1906 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

	1821		1880		1906	
	absoluut	relatief	absoluut	relatief	absoluut	relatief
I rijk en gegoed	74	11,7 %	9	0,9 %	6	0,6 %
II grote en kleine middenstand	13	2,1 %	33	3,3 %	27	2,7 %
III gewone volk	2	0,3 %	84	8,3 %	85	8,5 %
IV on- en minvermogend	541	85,9 %	881	87,5 %	879	88,2 %
N =	630	100,0 %	1.007	100,0 %	997	100,0 %
aangeslagen hoofdbewoners	89	14,1 %	126	12,5 %	118	11,8 %

Bronnen: zie bijlagen 2-I en 2-IV.

de vesting in 1867 werden de meeste stadswallen gesloopt. De elite, de gegoede burgerij en de middenklasse trokken weg uit de binnenstad en gingen buiten de voormalige muren wonen, vooral in het villapark aan de zuidkant van de stad of aan de overkant van de Maas, in Wijk. De arbeiders bleven achter in de binnenstad. Door het grotendeels verdwijnen van de eerstgenoemde groepen uit het Boschstraatkwartier-Oost verminderde de bijdrage van de wijk aan de gemeentelijke schatkist aanzienlijk.

Tussen 1821 en 1906 groeide het percentage on- en minvermogenden, dat geen belasting betaalde, van 85,9 naar 88,2 procent (tabel 3.12). Het aandeel van de betalers van de lokale belasting (de groepen I tot en met III) nam tegelijkertijd af van 14,1 naar 11,8 procent. Kortom, het verschil in de opeenvolgende meetjaren werd alleen maar groter. In de wijk betaalden in 1821 89 van 630 hoofdbewoners (14,1 procent) personele en mobiele belasting aan de gemeente; 85 jaar later waren er dat veel minder, namelijk 118 van 997, dus 11,8 procent. Het verschil met het veel lagere aantal aanslagen in de wijk in 1906 hing waarschijnlijk samen met het feit dat vanaf het begin van de twintigste eeuw – zie de gemeentelijke verordeningen van 1901 en 1905 in bijlage 2-IV – het belastbare inkomen werd verminderd door de aftrek vanwege de aanwezigheid van vrouw en kinderen.

De toename van het percentage on- en minvermogenden was vooral het gevolg van de sterke afname van het aandeel van de rijke en gegoede burgers. In overeenstemming met de classificatie qua beroepsstatus daalde het aandeel van groep I in driekwart eeuw fors van 11,7 naar 0,6 procent, terwijl klasse III – de ambachtslui en geschoolde arbeiders volgens het beroepsprestige, het gewone volk naar de fiscale benadering – het tegenovergestelde beeld vertoonde met een groei van 0,3 naar 8,5 procent. Per saldo werd het verlies van de opbrengsten voor de wijk als geheel door het nagenoeg verdwijnen van de rijke en gegoede burgers echter allerm minst volledig gecompenseerd door de opkomst van het gewone volk, dat wél belasting betaalde, maar dan in de lagere categorieën van de aanslag.

Aan de hand van het kohier van de hoofdelijke omslag uit 1906 was het mogelijk de vergelijking tussen de stad en de wijk te maken (tabel 3.13). Uit deze cijfers komt het Boschstraatkwartier-Oost tevoorschijn als een arme buurt. Er zijn relatief weinig aanslagen. Na 1900 werd bij inkomsten beneden f 450,00 per jaar geen hoofdelijke omslag opgelegd. Dat

TABEL 3.13 EEN VERDELING VAN DE BELASTINGAANSLAGEN VAN DE HOOFDBEWONERS NAAR SOCIALE KLASSE IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST EN MAASTRICHT IN 1906 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

	wijk		stad	
	absoluut	relatief	absoluut	relatief
I rijk en gegoed	6	0,6 %	139	3,6 %
II grote en kleine middenstand	27	2,7 %	392	10,1 %
III gewone volk	85	8,5 %	843	21,7 %
IV on- en minvermogend	879	88,2 %	2.510	64,6 %
N =	997	100,0 %	3.884	100,0 %
aantal aangeslagen hoofdbewoners	118	11,8 %	1.374	35,4 %
totaal lokale belasting (in f)*	3.106,80		49.429,49	
lokale belasting per betaler (in f)	26,33		35,97	
lokale belasting per hoofdbewoner (in f)	3,12		12,73	
gemiddeld belastbaar inkomen (in f)	1.497,63		1.915,90	

* Op <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php> kan de koopkracht van de gulden vanaf 1450 worden vergeleken met de huidige waarde in guldens en euro's. Het vermelden van de huidige waarde van alle genoemde financiële getallen heeft hier geen enkele toegevoegde waarde.

Bronnen: zie bijlagen 2-I en 2-IV.

waren de on- en minvermogenden.²⁹ Van de Maastrichtse hoofdbewoners betaalde 64,6 procent geen lokale belasting, dezelfde groep was in de buurt veel groter, namelijk 88,2 procent. In alle andere categorieën samen, waar wel belasting betaald werd, was het precies omgekeerd: in de wijk 118 op 997 ofwel 11,8 procent, in de stad 18,2 procent (1.374 van 7.546 hoofdbewoners volgens de volkstelling van 1899).

Via hetzelfde kohier, dat namelijk fiscale gegevens biedt van zowel de buurt als de stad, is het mogelijk het verschil qua inkomen enigszins aan te geven. Maastricht had een gemiddeld belastbaar inkomen dat 27,9 procent hoger was en per betaler werd 36,6 procent meer betaald. Per hoofdbewoner werd in het Boschstraatkwartier-Oost vier maal zo weinig betaald aan lokale belastingen, respectievelijk f 3,12 versus f 12,73. Als indicatie van het inkomensniveau kan bij de belastingbetalers de modus, de meest voorkomende waarde, gelden. In de stad was dat bij hen een inkomen van 600 tot 700 gulden, in het Boschstraatkwartier-Oost 500 tot 600 gulden. Het is dan ook logisch dat het gemiddelde belastbaar inkomen in de wijk ruim 400 gulden beneden dat van de stad lag. Kortom, in vergelijking tot de stad was de buurt aan het begin van de twintigste eeuw arm.

Hoewel deze data over de belastingen niet onmiddellijk een directe weergave van de welstand van iedereen vormen, kunnen zij toch een voorzichtige eerste indruk geven van de ontwikkeling van de buurt qua inkomen tussen 1821 en 1906 door de totale fiscale opbrengsten te relateren aan het aantal betalers en hoofdbewoners (tabel 3.14).

²⁹ Gales, *Het Burgerlijk Armbestuur*, 151.

TABEL 3.14 DE TOTALE BELASTINGEN PER BETALER EN PER HOOFDBEWONER IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1821, 1880 EN 1906

	1821	1880	1906
totaal lokale belasting in wijk (in f)	18.349,00	3.312,00	3.106,80
lokale belasting per betaler (in f)	206,17	15,62	26,33
lokale belasting per hoofdbewoner (in f)	29,13	3,29	3,12

Bronnen: zie bijlagen 2-I en 2-IV.

Dan blijkt dat de totale belastingopbrengst van de wijk bijna zes maal verminderd is tussen 1821 en 1906, per betaler uiteindelijk acht keer en per hoofdbewoner ongeveer tien maal. Op basis van dit criterium was er duidelijk toenemende armoede, in ieder geval van de buurt als totaal. Dat is niet onlogisch gezien het eerder aangetoonde vertrek van de rijken en gegoe-den uit de wijk. In hoeverre de armoede per hoofd van de bevolking in het Boschstraatkwartier-Oost daadwerkelijk toenam, kan echter niet uit deze data worden afgeleid. Er is immers sprake van een statistisch gemiddelde en daarnaast was het verschil tussen de armoede-grens en het laagste belastbare inkomen dermate groot dat er eventueel zelfs nog sprake kon zijn van een verbetering van de levensstandaard van de arbeiders.³⁰

DE BEDEELDEN

De cijfers over de bedeling door de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht bieden zicht op de onderste segmenten van de inkomensverdeling. De uitkeringen in 1829 en de daaropvolgende winter hadden betrekking op permanent- of seizoensbedeelden en waren in natura (broden van zes of drie pond).³¹ De alfabetische staten en registers van 1880 en 1904 hadden betrekking op wekelijkse financiële ondersteuning.³² Door deze verschillen in aard en duur van de bedeling was een vergelijking tussen de drie tijdstippen alleen moge-lijk naar aantallen bedeelden.

Er zijn drie verschillen te constateren met betrekking tot de bedeling op de drie meetja-ren: tussen hoofdbewoners en bewoners, in de tijd en tussen de wijk en de stad (tabel 3.15). Het armbestuur deelde in 1829 nog brood uit buiten de hoofdbewoners om – er waren in de wijk naast hen immers nog 47 inwonende bedeelden. In 1880 en 1904 kwam alle steun (nu in de vorm van geld) terecht bij de hoofdbewoners.

In 1829 moest 10,7 procent van alle bewoners een beroep doen op de bedeling, evenals 5,5 procent van alle Maastrichtenaars, en kreeg als aanvulling op het inkomen brood via het Burgerlijk Armbestuur. Dit grote aandeel van de bedeling paste bij de structuur van de arbeidsmarkt destijds. Het pre-industriële losse werk was – ook in de ambachtelijke sfeer

³⁰ De conclusie over deze Maastrichtse stadswijk staat haaks op die van Rutten, die schreef dat de levensstandaard in Limburg tussen 1860 en 1870 structureel vooruitging, dat fiscale bronnen dat beeld van stijgende welstand bevestigden en dat het per-cen-tage van de bevolking dat een aanslag kreeg in de personele belasting, gestaag omhoog ging. De agrarische crisis daarna luidde een twintigjarige periode van economische stagnatie in, waarbij de winst van de eerdere vooruitgang echter niet hoefde te worden ingeleverd (Rutten, 'Bevolking', 31-32).

³¹ Archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht 1796-1964, Staten van bedeling in brood gedurende het gehele jaar 1829 en Staten van bedeling in brood gedurende de wintermaanden van 1829 op 1830 (inventarisnummers 4564 en 4538).

³² Archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht 1796-1964, Alfabetische staten van wekelijks ondersteunde personen 1879 en 1880, inventarisnummers 4306 en 4307, en Registers van bedeelden 1892-1920 (inventarisnummers 4600-4604).

TABEL 3.15 DE BEDEELDE (HOOFD)BEWONERS VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST EN MAASTRICHT IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE CIJFERS EN PROCENTEN)

	1829		1880		1904	
	wijk	stad	wijk	stad	wijk	stad
aantal hoofdbewoners	630	•	1.007	•	997	•
aantal bedeelden van hen	210	•	56	•	73	•
% bedeelde hoofdbewoners	33,3 %	•	5,6 %	•	7,3 %	•
aantal bewoners	2.398	24.444	3.646	28.557	4.515	34.146
aantal bedeelden	257	1.355	56	351	73	381
bedeelde bewoners	10,7 %	5,5 %	1,5 %	1,2 %	1,6 %	1,1 %

N.B. Van de stad is niet bekend hoeveel (bedeelde) hoofdbewoners er op de drie peildata waren.

Bronnen: zie voetnoten 30 en 31.

– onregelmatig en seizoensgebonden, waardoor bedeling één van de middelen was om de periode van werkloosheid in de winter te overbruggen.³³ In 1880 en 1904 was het aantal ‘uitkeringen’ stevig gedaald. De oorzaak daarvan lag allereerst in de groei van de industriële werkgelegenheid, die – ook in de vorm van losse arbeid – veel gelijkmatiger over het jaar gespreid was, waardoor een regelmatig beroep op de bedeling minder noodzakelijk was. Naast deze structurele factor speelde de schrale politiek van het Maastrichtse Armbestuur een rol. Dat koesterde destijds het uitgangspunt dat een werkloze altijd wel bij ‘t groet febrîk – de volkse benaming voor de Sphinx – aan de slag kon om in zijn levensonderhoud te voorzien, zodat een beroep op zijn ‘vetpotten’ niet noodzakelijk was. Steun was in de taakopvatting van het Burgerlijk Armbestuur in principe onwenselijk; iemand die in staat was om te werken had geen recht op bijstand.³⁴

Ten derde geeft de tabel een indicatie van de sociaaleconomische positie van de wijk binnen Maastricht: op de drie teldata was het percentage bedeelden in de buurt groter dan in de stad. Ter verklaring daarvan moet opnieuw gewezen worden naar de verandering in de sociale structuur van de wijk. In 1829 en 1904 was die groep naar verhouding bijna de helft groter, in 1880 precies een kwart groter.

De vergelijking van de data over belasting en bedeling toont de spreiding van armoede en rijkdom in de buurt op de drie peilmomenten. Het aantal rijken en gegoeden nam in driekwart eeuw zowel absoluut als relatief in sterke mate af – de hoogste belastinggroep van 11,7 naar 0,6 procent – en datzelfde gold, maar om andere redenen, voor de armen – de bedeelden liepen terug van 33,3 naar 7,3 procent. In 1829 waren de bedeelden drie maal zo talrijk aanwezig als de rijksten, in 1880 zes maal en in 1904 twaalf keer. Doordat de sociale samenstelling van het Boschstraatkwartier-Oost zo fors veranderde, werden de verschillen in inkomen tussen enkele puissant rijken en de meer massaal aanwezige armen steeds groter.

³³ Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 33.

³⁴ Gales, *Het Burgerlijk Armbestuur*, 153.

CONCLUSIE: EEN DYNAMISCHE ARBEIDERSWIJK

In stadshistorische studies is eerder al de conclusie getrokken dat negentiende-eeuwse stadswijken geen volledig homogene samenstelling hadden en dat alle sociale groepen daar vertegenwoordigd waren. Dat was ook in 1829 in het Boschstraatkwartier-Oost het geval. Uit de reconstructie van de sociale samenstelling van de buurt van 1829 bleek dat de wijk toen al dichtbevolkt was. Er woonden vooral arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden die in pre-industriële economische sectoren werkzaam waren. Zo'n 10 procent van alle hoofdbewoners was alleenstaand, een kwart van de huishoudens kende een uitgebreidere samenstelling, maar de kerngezinnen met één of twee ouders domineerden. De helft van de hoofdbewoners en hun partners kwam uit Maastricht, de rest was van elders afkomstig en naar de stad toe getrokken. Hoewel het niveau van de welvaart in de wijk – af te lezen uit het aandeel van de belastingbetalers – gemiddeld laag was en de omvang van de bedeling relatief hoog, behoorde ongeveer een tiende van de mannelijke hoofdbewoners tot de elite qua beroepsstatus en waren zij in de ogen van de lokale fiscus rijk en gegoed.

De twee latere peilingen in 1880 en 1904 laten duidelijke veranderingen in de sociale structuur van de wijk zien. De positie van de arbeiders in de beroepsgroep 'glas- en aardewerk' wordt dominant, een duidelijke aanwijzing voor de invloed van de fabrieken van de Regouts op de werkgelegenheid in de buurt. De druk op de (beperkte) ruimte, die het gevolg was van die industrialisatie, groeide tussen 1829 en 1904 sterk: terwijl de bevolking bijna verdubbelde, nam het aantal panden slechts met een tiende toe en groeide het aantal woningen met de helft. Vanwege de aantrekkingskracht van de glas- en aardewerfabriek vestigden zich meer mannen in de wijk, die sneller trouwden en eerder een gezin stichtten en kinderen kregen, waardoor de bevolking van het Boschstraatkwartier-Oost steeds jonger werd. De beroepsspecifieke ziekten in de glas- en aardewerkindustrie leidden anderzijds tot een grotere sterfte onder de mannelijke arbeiders, waardoor er in de buurt relatief veel door vrouwen gerunde eenoudergezinnen waren.

De fabrieksarbeid leidde tot een min of meer gesloten samenleving ten opzichte van de buitenwereld. Inwoners van buiten de stad, die de buurt in 1829 nog in aanzienlijke mate bevolkten, waren er in 1880 en 1904 nagenoeg niet meer: driekwart van de bewoners was van origine Maastrichtenaar. De beroepsbevolking werd homogener; de variatie in de beroepen en de beroepsstatus werd allengs minder. Qua werkgelegenheid drukten de bedrijven van Regout hun stempel op de wijk. Driekwart van de huishoudens kreeg ermee te maken, met name ook de vrouwen. De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost hadden over het algemeen meer en korter durende dienstverbanden bij de fabriek. Zij werkten met andere woorden voor een groot gedeelte in de flexibele schil van het personeel. De industrialisatie vertaalde zich ook naar de beroepsstratificatie: het aandeel van hoogste beroepsklassen – elite en gegoede burgerij, middenkader en middenstand – was in 1880 en 1904 afgenomen, terwijl dat van de (ambachtslieden en) arbeiders was toegenomen. Een soortgelijk effect deed zich voor ten aanzien van de welvaart. Die was ten opzichte van de stad als geheel laag, de omvang van de bedeling relatief hoog. Deze ontwikkeling kan goeddeels worden verklaard door de aanwezigheid van en de vraag naar arbeid bij Sphinx.

Veel kenmerken die de sociologen Litjens en Haveman toekenden aan achterbuurten bleken in de bovenstaande reconstructie van de bevolking van het Boschstraatkwartier-Oost

aanwezig: de sterk vergrote bevolkingsdruk op de beperkte ruimte, de dominantie van de laagste sociale klassen, i.c. de arbeiders, de toegenomen armoede, de groeiende focus op de eigen buurt. Bij nadere beschouwing blijkt hun standpunt over 'onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' echter te worden weersproken door de sociale verschuivingen binnen de arbeidersbevolking. In 1829 overheersten de dagloners, die aan het begin van de twintigste eeuw nagenoeg afwezig waren. Hun plaats werd ingenomen door de meer geschoolde fabrieksarbeiders, waardoor een beperkte sociale stijging – van laag naar iets minder laag – intrad.

De conclusie van Maenen, dat er sprake zou zijn van continuïteit in de sociale status en leefwijze van de bewoners voor en na Regout, gaat slechts in beperkte mate op. Inderdaad bleven de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost arbeiders met een lage sociale status, maar de structuur van de wijk werd wel degelijk veranderd door de aantrekkingskracht en de activiteiten van diens glas- en aardewerkfabriek. Het voorheen nog diverse karakter van de buurt, met bijna een derde van de mannelijke hoofdbewoners in beroepsgroepen uit de hoogste twee klassen en een zesde in de hoogste twee categorieën van belastingbetalers, verdween in de loop van driekwart eeuw bijna geheel. Het Boschstraatkwartier-Oost was tussen 1829 en 1904 veel meer een arbeidersbuurt geworden, waar de dynamiek echter niet ontbrak.

Veel meer lijkt de typering van Catharina Lis op te gaan. Haar beeld van de *labouring poor* in en rondom de Antwerpse haven – niet als een aparte 'onderklasse', maar als integraal deel van de stedelijke armen – lijkt in de totaal andere Maastrichtse context, die bepaald werd door de herstructurering van de economische activiteiten via de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts, te leiden tot een soortgelijke sociale ellende, maar dan onder de autotone bevolking van het Boschstraatkwartier-Oost.

De bebouwde omgeving en de eigenaren 1829-1904

In 1829 bewoonden de in het vorige hoofdstuk genoemde huishoudens van Vliegen, Herben en Gouland het pand op perceel A 288 in de Raamstraat 1508. Gezien de oppervlakte van het perceel (50 m²) was de ruimte per persoon erg beperkt (6,3 m²). Het huis bestond waarschijnlijk uit twee eenkamerwoningen en slechts één huishouden had twee kamers voor bewoning ter beschikking. Het pand was eigendom van de landbouwer Jacob Simon, die in de parallel aan de Raamstraat lopende Grachtstraat een boerderij had. Simon moest f 0,50 belasting voor onbebouwd en f 24,00 voor bebouwd oppervlak betalen.

In 1904 waren bij het onderzoek van de Maastrichtse Gezondheidscommissie het perceel en het pand even groot gebleven, maar er woonden nu twintig mensen in. Het gezin Simons woonde op de begane grond, de Vriezelaars op de etage. De beneden- en de bovenwoning hadden elk twee kamers, met een oppervlakte van ongeveer 28 m², beneden iets meer dan boven. Er waren in elke woning twee ramen van 1,9 m² en 0,7 m². Waterleiding en toilet (op een binnenplaats buiten) waren gemeenschappelijk, een riolering ontbrak. De benedenwoning vertoonde geen bouwkundige gebreken, de bovenverdieping wel. De woning op de begane grond had een erf en een (onbewoonbare) achterbouw. De hygiënische situatie werd door de inventariserende ambtenaar als matig gekarakteriseerd. In 1904 was de aannemer en koffiehuishouder Huub Lepage uit de Boschstraat al sinds 1879 de eigenaar. Hij betaalde voor huis en plaats – nog even groot als in 1829 – in 1905 f 58 grondbelasting en ontving f 120,20 per jaar van zijn huurders (van Simons f 2,50 per veertien dagen en van Vriezelaar f 4,60 per maand).

Tussen 1829 en 1904 waren het perceel en het pand dus identiek gebleven, in ieder geval qua oppervlakte, maar het aantal bewoners was toegenomen van acht naar twintig personen, die ieder beschikten over respectievelijk 6,3 en 2,5 m². In dit hoofdstuk wordt eerst de omvang en de aard van percelen, panden en woningen op twee meetmomenten (1829 en 1904) beschreven. Welke processen speelden zich in deze driekwart eeuw af ten aanzien van de huizen en de daarbinnen gelegen woningen? In hoeverre was de bebouwing verpauperd? Voor het begin van de twintigste eeuw wordt ook de kwaliteit van het wonen in beeld gebracht, maar dat is voor 1829 niet mogelijk.¹

In de loop van deze periode waren perceel en pand aan de Raamstraat van eigenaar verwisseld: eerst een landbouwer, later een aannemer en koffiehuishouder. Beiden woonden

1 Zie de beschrijving van de bronnen in bijlage 3-1.

in het Boschstraatkwartier, op geringe afstand van hun huurders in een nabijgelegen straat. De eerste in het hart van de wijk, de tweede aan de rand ervan. Lepage betaalde aan het begin van de twintigste eeuw aan belasting op zijn onroerend goed het dubbele van Simons, maar zijn inkomsten uit de huuropbrengsten waren twee keer zo groot als die fiscale verplichting. Voor Simons is dat uit de beschikbare bronnen niet te achterhalen. In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van het eigendom van de huizen in de wijk in beeld gebracht. Wie waren de eigenaren van de percelen en panden en waar kwamen zij vandaan? Woonden zij zelf in de wijk? Behoorden zij vooral tot de rijke en gegoede elite uit het Boschstraatkwartier-Oost? Waren er andere sociale groepen die als huurbaas optraden? Waren de inkomsten uit de verhuur van onroerend goed inderdaad zo gunstig voor elke eigenaar?

Voor zover Nederlandse historici interesse hebben getoond voor volkshuisvesting ging die vooral uit naar de activiteiten van de woningbouwverenigingen, die het gevolg waren van de Woningwet van 1901, en veel minder naar de particuliere eigenaren.² Ineke Teijmant constateerde dat het onroerend goed veelal in handen was van kleine beleggers, maar dat ook aristocratie en grote burgerij goede zaken deden. Cor van der Heijden heeft dit beeld bijgesteld aan de hand van een inventarisatie van een onderzoek naar de situatie in Tilburg in 1904.³ Zijn conclusie dat de huiseigenaren ruimtelijk, noch sociaal en economisch ver van hun huurders afstonden, blijkt tot op zekere hoogte ook in Maastricht op te gaan.

HET AANTAL PERCELEN, PANDEN EN WONINGEN IN DE WIJK IN 1829 EN 1904

In de jaren 1820 waren volgens Maenen de woontoestanden rond de St.-Mathiaskerk, het religieuze centrum van de wijk aan de Boschstraat, al slecht.⁴ Op wijkniveau kon de huisvestingssituatie geconstrueerd worden met behulp van de kadastrale kaart van omstreeks 1841, die feitelijk een inventarisatie van het begin van de jaren 1820 weergaf (zie kaart 4.1). Op deze kaart was het gebied rondom de binnenhaven van het Bassin nog tamelijk leeg en waren de percelen in het middengebied – tussen de huizenblokken aan de straten – nog onbebouwd.

Er waren in 1829 in het Boschstraatkwartier-Oost op 70.955 m² 301 percelen met een gemiddelde oppervlakte van 235,7 m² die in het bezit waren van 157 eigenaren. Op het overgrote deel van de percelen (282 stuks) stond een pand dat dienst deed als woonhuis; daarnaast was er vaak een plaats, tuin of berghok aanwezig. Zes van de resterende percelen hadden naast of in de woonruimte officieel een bedrijfslocatie: een branderij en een sluis Langs de Maas (de latere Van Hasselkade), twee zeep- en zoutziederijen aan de Kleine Gracht, een kantoor aan het Bassin en een ijzergieterij aan de St.-Antoniusstraat. De andere dertien percelen en panden hadden geen woonruimte: het kerkgebouw van de St.-Mathias aan de Boschstraat, een bierbrouwerij aan de Pastoorstraat, drie pakhuizen aan het Bassin

² Dat geldt ook voor de situatie in Maastricht, waar de geschiedenis van de oudste woningbouwvereniging reeds driemaal beschreven is: Cornips, 50 Jaar bouwvereniging 'Sint Servatius' (1952), Brylka, *Bouwen in Maastricht* (1992) en Arnold, *Woningstichting Sint Servatius* (2002).

³ Teijmant, "Huisjesmelkers", 110-149 en Van der Heijden, 'De pandjesbaas als kop van Jut', 190-214.

⁴ Maenen, *Petrus Regout*, 52 en 80.

KAART 4.1 HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST VOLGENS DE EERSTE KADASTRALE
KAART VAN MAASTRICHT OMSTREEKS 1841

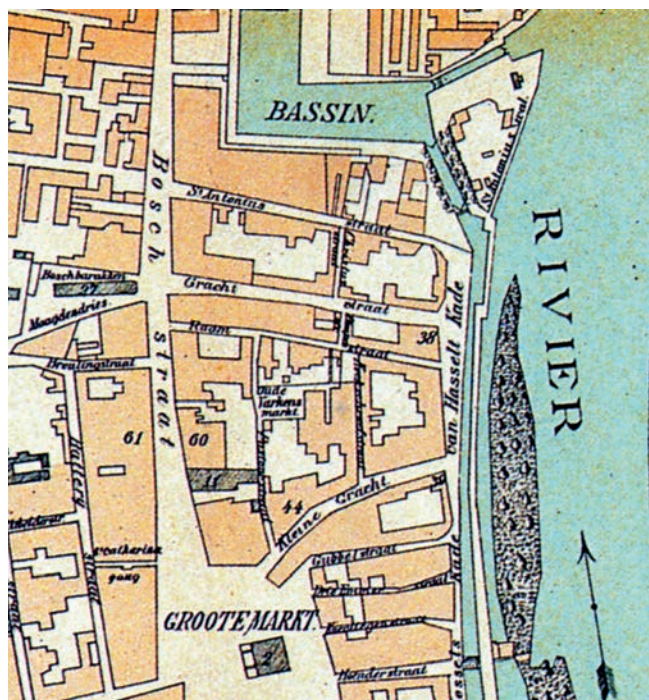
Bron: zie bijlage 3-1 (eigen bewerking).

KAART 4.2 HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST VOLGENS DE TWEDE KADASTRALE
KAART VAN MAASTRICHT OMSTREKS 1880

Bron: zie bijlage 3-1 (eigen bewerking).

KAART 4.3 HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1900

Bron: Dingemans, Twintig eeuwen Maastricht, 52 (uitvergroting van kaart 1.1).

en de St.-Antoniussstraat, plus acht bergplaatsen aan de Grachtstraat, de Pompenstraat, de Raamstraat en de St.-Antoniussstraat. Veel van de 282 panden die volgens de kadastrale autoriteiten voor wonen bedoeld waren, hadden ook een economische functie: het waren tevens werkplaatsen, winkels, opslagruimtes of tapperijen. Kortom, er was sprake van een rommelige vermenging van wonen en werken. In totaal waren er 630 woningen – gemiddeld 2,1 per pand dus – met 2.398 inwoners. Per pand woonden er toen 8,0 personen. Dat was toen vergeleken met Antwerpen al hoog, waar dit cijfer voor de hele stad in de periode tussen 1797 en 1846 opliep van 4,9 naar 7,8 en in het meest proletarische vierde district van 5,0 naar 8,3.⁵

In het vervolg van de negentiende eeuw werden de laatste open plaatsen op achtererven van bestaande huizen geleidelijk volgebouwd. De open terreintjes tussen de uitvalswegen werden opgevuld met vochtige, donkere huurkazernes. De grote panden werden gesplitst in kleinere woningen, waarbij verdiepingen – inclusief zolder en kelder – en kamers als aparte woningen aan meerdere gezinnen tegelijk werden verhuurd. Het proces van verdichting tussen 1829 en 1904 weerspiegelde zich in de kadastrale kaart van ±1880 (kaart 4.2) en op de stadsplattegrond van 1900 (kaart 4.3), waarop de openbare ruimte – in de vorm van straten en pleinen – niet veel plaats meer innam. De witte kleur van (deels) onbebouwde percelen op eerdere kaart was verdwenen.

5 Lis, *Social change*, 67-68.

KAART 4.4 DE FUNCTIES VAN DE PANDEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST
IN 1904

Bron: zie bijlage 3-1 (met donkergroen voor alleen wonen, geel voor uitsluitend werken en lichtgroen voor een mix van beide).

Het woningonderzoek van 1904 leverde een inventarisatie op van 745 woningen van het totaal van 997 woningen (dus 74,7 procent).⁶ Er waren toen 336 panden: 22 (6,5 procent) uitsluitend ten behoeve van bedrijven,⁷ 182 (54,2 procent) alleen om te bewonen en 132 (39,3 procent) met een gemengde functie. In dat opzicht week de situatie niet af van die van driekwart eeuw eerder. De druk per huis was vergroot van 8,0 naar 13,4 bewoners. Kaart 4.4 laat zien dat de bedrijfspanden – met kleine variaties – verspreid over de hele buurt lagen. Ook dat beperkte natuurlijk weer de woonruimte.

VARIATIES IN DE GROEI

Het Boschstraatkwartier-Oost kreeg tussen 1829 en 1904 dus te maken met een toename van panden (van 301 naar 336 = 11,6 procent), van woningen (van 630 naar 997 = 58,3 procent) en van bevolking (van 2.398 naar 4.515 = 88,3 procent). Een reconstructie van de bewoningsgeschiedenis van tien panden tussen de jaren 1860 en 1920 biedt de mogelijkheid de dynamiek daarvan op microniveau te illustreren.⁸

In totaal bewoonden gedurende die zestig jaar 348 huishoudens met 1.951 personen de tien huizen. De bezetting van de woonruimte kende grote wisselingen in de tijd (grafiek 4.1). Vanaf 91 personen in 1860 nam het aantal bewoners toe tot een top van 225 in 1875, verminderde daarna tot 100 in 1890, groeide daarna in het eerste decennium van de twintigste eeuw weer naar 197 en zakte tijdens en na de Eerste Wereldoorlog naar 93 in 1920. Het patroon van de huishoudens was nagenoeg identiek, maar met minder grote aantallen en een gelijkmatiger verloop (met variaties tussen 15 en 42 huishoudens voor de tien panden). De demografische druk vond in deze huizen dus vooral plaats in de decennia tussen 1865-1880 en 1895-1910. De vijftien jaar tussen 1880 en 1895 lieten een sterke achteruitgang zien, evenals het decennium na 1910. De ontwikkeling naar een steeds dichtere bewoning lijkt dus niet lineair te zijn verlopen, maar op een variabele manier, met wisselingen in toe- en afname van de woonbezetting.

DE KWALITEIT VAN HET WONEN IN DE WIJK IN 1904

Omdat er in de achtste volkstelling van 1899 voor het eerst ook gegevens zijn verzameld over de huisvestingssituatie, is het mogelijk het aantal bewoners per huis en per vertrek in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904 te vergelijken met die van Maastricht als geheel, Limburg en Nederland. Hoe stond de wijk er voor in vergelijking met de stad, de provincie en de staat?

Het aantal bewoners per vertrek is bepalend voor de woondichtheid.⁹ De situatie in Limburg was in 1899 relatief gunstig, in feite het best van het hele land (tabel 4.1): de gemid-

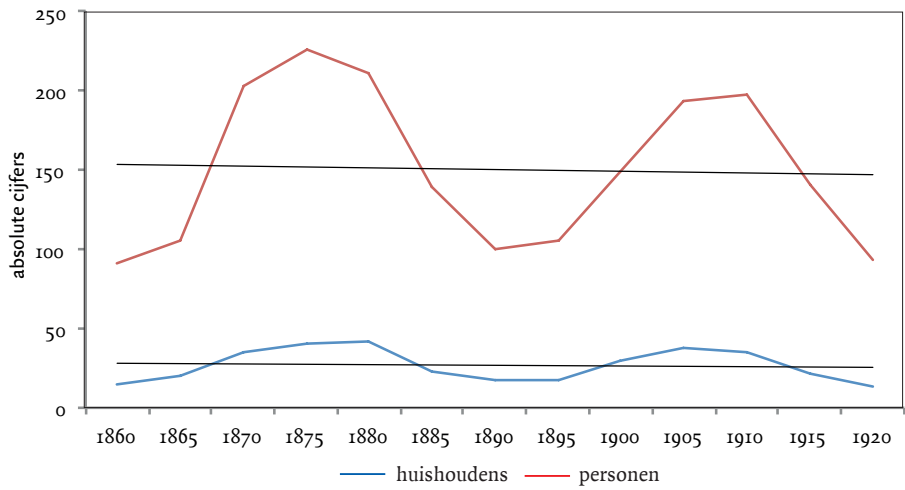
6 De tellers hebben helaas niet altijd elke onderzoekscategorie ingevuld, waardoor totalen soms licht kunnen afwijken. Zo was bijvoorbeeld slechts van 736 woningen het type bekend, waren 738 huren te achterhalen en had het hygiënische oordeel betrekking op 740 woningen.

7 Eigenlijk ging het om 26 bedrijven, maar vier maal twee bedrijven werden in het kadaster als één perceel c.q. pand geteld.

8 Voor de werkwijze zie bijlage 3-11.

9 Zie ook Engelen en Klep, 'Wonen in Nederland', 118-119.

GRAFIEK 4.1 HET AANTAL HUISHOUDENS EN PERSONEN IN DE TIEN GESELECTEERDE PANDEN UIT HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST TUSSEN 1860 EN 1920 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN MET TRENDLIJNEN)

Bronnen: zie bijlagen 3-I en 3-II.

delde Limburger hoefde een kamer slechts met 0,3 anderen te delen, omdat er voor hem 3,8 vertrekken per woning beschikbaar waren. Voor de Limburgse hoofdstad was de situatie aanzienlijk slechter: het aantal bewoners per woning was weliswaar 0,6 minder, maar het waren voor 63,8 procent kleine woningen, waardoor de Maastrichtenaar elk vertrek met 0,5 persoon moest delen, en daarmee overigens nog ietwat onder het Nederlandse gemiddelde van 1,7 bleef. Het Boschstraatkwartier-Oost bood in alle opzichten de magerste scores: het hoogste aantal één- en tweekamerwoningen (65,7 procent), het kleinste aantal kamers per woning (2,5) en de meeste bewoners per vertrek (1,8).

TABEL 4.1 VIJF HUISVESTINGSINDICATOREN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904 EN IN MAASTRICHT, LIMBURG EN NEDERLAND IN 1899 (DEELS IN PROCENTEN, DEELS IN ABSOLUTE AANTALLEN)

huisvestingsindicator	Boschstraatkwartier-Oost	Maastricht	Limburg	Nederland
eenkamerwoningen	34,4%	31,2%	7,9%	28,3%
tweekamerwoningen	31,3%	32,6%	21,7%	30,7%
bewoners per woning	4,5	4,3	4,9	4,5
vertrekken per woning	2,5	2,9	3,8	2,8
bewoners per vertrek	1,8	1,5	1,3	1,7
N = aantal woningen	997	7.429	54.511	1.088.736

Bronnen: zie bijlage 3-I.

In het Boschstraatkwartier-Oost woonde 56,0 procent van het aantal hoofdbewoners met twee of meer personen in één vertrek, aanzienlijk meer dan in Maastricht, Limburg en Nederland (met respectievelijk 41,2, 20,3 en 40,6 procent). Uit een uitsplitsing van de huisvestingssituatie van de hoofdbewoners naar beroep blijkt dat er een samenhang was met de beroepsstructuur van de buurtbevolking: de arbeiders uit de glas- en aardewerkindustrie en de losse werklieden – samen 56,5 procent van de gezinshoofden – bevolkten bovengemiddeld volle woningen (tabel 4.2). Meer dan 70 procent van hen woonde met minstens één ander samen in één vertrek.

TABEL 4.2 HET PERCENTAGE GEZINSHOOFDEN MET TWEE OF MEER PERSONEN PER VERTREK NAAR BEROEPSGROEP IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904 EN DE VERSCHILLEN TEN OPZICHTE VAN MAASTRICHT, LIMBURG EN NEDERLAND IN 1899

beroepsgroep	Boschstraat- kwartier-Oost	verschil met Maastricht	verschil met Limburg	verschil met Nederland
glas- en aardewerk	72,7 %	+ 4,5 %	+ 20,9 %	+ 11,9 %
bouw en openbare werken	62,2 %	+ 12,5 %	+ 32,2 %	+ 19,0 %
kleding en reiniging	43,8 %	+ 18,8 %	+ 28,0 %	+ 13,8 %
leder, wasdoek en rubber	35,3 %	- 10,2 %	+ 12,5 %	- 8,6 %
metaalbewerking	44,4 %	+ 0,8 %	+ 22,3 %	+ 4,9 %
(stoom)werktuigen	16,7 %	- 18,3 %	- 0,5 %	- 15,2 %
papier en karton	76,9 %	+ 24,6 %	+ 33,0 %	+ 25,1 %
voedings- en genotmiddelen	18,6 %	- 17,3 %	+ 0,7 %	- 21,5 %
landbouw	25,0 %	- 19,7 %	+ 8,9 %	- 28,7 %
warenhandel	18,8 %	- 2,0 %	+ 2,9 %	- 15,4 %
verkeerswezen	25,4 %	- 19,7 %	+ 4,3 %	- 13,6 %
huiselijke diensten	66,7 %	+ 2,2 %	+ 43,0 %	+ 30,9 %
losse werklieden	73,0 %	+ 6,4 %	+ 37,6 %	+ 11,5 %
onduidelijk in te delen beroepen	64,7 %	+ 64,7 %	+ 64,7 %	+ 64,7 %
totaal	56,0 %	+ 14,8 %	+ 35,7 %	+ 15,4 %
N =	997	6.554	51.060	1.007.630

Bronnen: zie bijlage 3-1, met name woningtelling tabel 3a en 3b, 148-155 en 166-169.

De woondichtheid in de buurt kon ook worden gekoppeld aan de inkomens en de beroepsstratificatie (tabel 4.3) Zoals te verwachten was, nam het aantal bewoners per vertrek toe naarmate minder tot geen belasting werd betaald en het beroep minder aanzien genoot. De demografische druk en de woondichtheid die in het Boschstraatkwartier-Oost aanzienlijk hoger waren dan elders in de stad, de provincie en het rijk, werden in de eigen woning het meest aan den lijve ervaren. Ongeveer twee derde van alle gezinshoofden woonde met minimaal één andere persoon samen per vertrek; hun sociale en economische positie was daar natuurlijk debet aan.

TABEL 4.3 HET PERCENTAGE GEZINSHOOFDEN (N = 997) MET TWEE OF MEER PERSONEN PER VERTREK NAAR SOCIALE KLASSE, BELASTINGAANSLAG EN BEROEPS- PRESTIGEGROEP IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904

sociale klasse naar belastingaanslag	gezins- hoofden	beroepsprestigegroep	gezins- hoofden
I rijk en gegoed	0,0 %	I elite en gegoede burgerij	0,0 %
II grote en kleine middenstand	0,0 %	II middenkader en -stand	17,1 %
III gewone volk	18,8 %	III geschoolde arbeiders	63,3 %
IV on- en minvermogen	61,5 %	IV laag- en ongeschoolde arbeiders	66,3 %
onbekend	32,9 %	onbekend	32,9 %

Bronnen: zie bijlage 3-1.

Per pand waren er in het woningonderzoek van 1904 gemiddeld 3,0 woningen, voor één derde deel op de begane grond gesitueerd en voor twee derde op een verdieping, met een gemeenschappelijke toegang, nauwelijks bijruimten (zoals berghok, stal of werkplaats) en zonder erf. De woningen hadden gemiddeld 1,7 vertrekken, die 28,6 m² ruimte boden. De eerste kamer was gemiddeld 19,4 m² (oppervlakte) en 52,7 m³ (inhoud) groot, natuurlijk met forse verschillen: de kleinste kamer was 2,00 bij 2,10 meter – voor een winkeltje aan de St.-Antoniussstraat – en de grootste van 6,00 bij 10,00 meter was een caféruimte aan de Raamstraat. Een eventueel tweede vertrek (in 400 woningen) was gemiddeld 15,8 m², een derde (88 maal) 13,7 m². Elk vertrek telde gemiddeld 3,0 bewoners en elke woning had via

Een binnenplaatsje op de Raam-
straat. Bron: Saneringsplan Bosch-
straat-Oost 1957, foto 15.

3,1 m² raamoppervlak contact met buiten, maar er waren nog twee eenkamerwoningen aan de St.-Antoniusstraat zonder een enkel raam. Op één uitzondering na had elke woning een schoorsteen voor de rookafvoer, drie woningen misten een toilet. De toiletten waren veelal gemeenschappelijk (individueel voor slechts 29 in 743 bekende situaties, dus 3,9 procent) en lagen gemiddeld op 4,90 meter buiten de woning. Het water werd normaliter geleverd via een gemeenschappelijke waterleiding of pomp (gemiddeld 3,41 meter van het huis af). Er waren 66 individuele aansluitingen op de waterleiding (8,9 procent). Een reguliere waterafvoer ontbrak meestal; er was slechts bij iets meer dan een kwart van de woningen (207) riolering. Van alle woningen moest volgens het woningonderzoek 40,8 procent verbeterd worden door essentiële gebreken als gevolg van vocht, stank, rook of ongedierte. Bij 60 woningen werd dat echter getypeerd als onmogelijk. De hygiënische omstandigheden waren bij 62,7 procent matig of slecht en 76 woningen (10,2 procent van het totaal) waren volgens de onderzoekers geheel of gedeeltelijk onbewoonbaar.

TWEE VOORBEELDEN VAN DE WOONRUIMTEVERDELING

Op 29 april 1892 vroeg de eigenaar van Bassin 6,¹⁰ Henri Keulen, aan de gemeente toestemming voor een nieuw te bouwen huis. Op 23 mei daaropvolgend werd de toestemming verleend voor een zaal ($\pm$ 40 m²), een huiskamer ($\pm$ 16 m²) en een keuken ($\pm$ 12 m²) op de begane grond, vier kamers van 15 tot 20 m² en een klein vertrek van ongeveer 7 m² op de eerste en twee mansardes (van elk circa 10 m²) en een zolder (van circa 60 m²) op de tweede etage.¹¹ Bij het woningonderzoek op 9 juli 1904 waren er een café en zeven woningen met 25 bewoners, hetzelfde aantal gezinnen en personen als in het huizenregister op die datum. Volgens de ambtenaar was er beneden een driekamerwoning, inclusief het café in de zaal, waar de schoenmaker en caféhouder Joannes Krischer woonde. Die indeling is ook te zien op de bouwtekening, die Keulen bij zijn aanvraag voegde. Op de (eerste) verdieping werden echter vier tweekamer- en twee eenkamerwoningen geteld, met andere woorden samen tien kamers, terwijl de plattegrond slechts zeven kamers laat zien. Blijkbaar waren in 1904 door de nieuwe eigenaar, de slager Pierre Wittelings uit Achter het Vleeschhuis, de vertrekken op de eerste etage inmiddels opnieuw verbouwd om meer huurders te kunnen huisvesten.

Het perceel aan Grachtstraat 29¹² was tussen 1829 en 1887 herhaaldelijk van omvang gewijzigd door samenvoegingen en afsplitsingen. Tegen het einde van de negentiende eeuw kwamen de grond en het pand in handen van de smid en caféhouder Joannes Engelbert uit de Brusselsestraat, later van diens schoonzoon Thomas Bollen. Deze vroeg op 18 februari 1898 bij de gemeente een bouwvergunning aan voor het huis met nummer 29. Het nieuw te bouwen pand had twee magazijnen in de achterbouw en vijf kamers aan de voorkant op de begane grond, negen kamers op de eerste verdieping en vier op de tweede.¹³ In totaal waren er dus achttien kamers, die in grootte varieerden tussen ongeveer 10 en 18 m². De ambtenaar van de Gezondheidscommissie telde op 24 september 1904 op huisnummer 29 vier

¹⁰ Nummer 3 op kaart 7.1 in bijlage 3-11.

¹¹ Zie de bouwtekening figuur 7.1 in bijlage 3-111.

¹² Nummer 9 op kaart 7.1 in bijlage 3-11.

¹³ Zie de bouwtekening figuur 7.2 in bijlage 3-111.

woningen en 20 bewoners en op nummer 29^a – blijkbaar op hetzelfde perceel en in hetzelfde pand – nog eens zes woningen met 32 bewoners, samen dus tien woningen met 52 mensen. Het woningonderzoek inventariseerde voor nummer 29 twee drie-, een twee- en een eenkamerwoning, samen negen kamers, en voor nummer 29^a vier tweekamer- en twee eenkamerwoningen, dus tien kamers. Bovendien werd er een café uitgebaat. Volgens de bouwtekening van 1898 was er minstens één kamer en een caféruimte te weinig. Wellicht waren de magazijnen in de tussentijd omgevormd tot woon- en/of recreatieluimte, maar het gehele pand was propvol en barstte met 52 bewoners uit zijn voegen. Dit lijkt eveneens een pregnant voorbeeld van de manier waarop tegemoet werd gekomen aan de steeds groeiende vraag naar woonruimte in de wijk.

De eigenaren van het onroerend goed – die beide niet zelf in het Boschstraatkwartier-Oost woonachtig waren – hadden in de dagelijkse praktijk nagenoeg vrij spel om de ruimte naar eigen goeddunken in te richten. Bij Bassin 6 en Grachtstraat 29 ging het dan om het onbeperkt – zonder passende verbouwing en bijbehorende vergunning van de lokale overheid – uitbreiden van het aantal kamers. De verhuur van het onroerend goed leverde in ieder geval een meer dan substantiële bijdrage aan hun inkomen: Wittelings ontving volgens het woningonderzoek van 1904 f 605,28 per jaar aan huur voor het pand en gaf voor de hoofdelijke omslag in 1906 een jaarlijks inkomen van f 600,00 op, Bollen ontving van zijn huurders f 683,80 – en kreeg van Grachtstraat 31 ook nog eens f 199,62 – bij een eigen aangifte van f 800,00 als inkomen.

DE PRIJS VAN HET WONEN

Het woningonderzoek gaf de huurprijzen van 738 woningen. Voor het soms minimale comfort daarvan werd in het Boschstraatkwartier-Oost aan het begin van de twintigste eeuw een totale wekelijkse huurprijs betaald van f 867,05, dus gemiddeld f 1,17 per woning. Daarbij was er een groot verschil tussen de laagste en de hoogste variant: in 28 woningen, die eigendom waren van de gemeente, de Armentafel van de St.-Mathiaskerk en één particuliere verhuurster, werd gratis gewoond; voor een driekamerwoning annex café van bijna 70 m² aan het Bassin moest f 5,77 per week worden betaald.

De samenhang tussen huurprijs en woongenot kon statistisch nader worden geanalyseerd. Om te bekijken welke factoren de hoogte van de huren mogelijk beïnvloedden, is de huurprijs vergeleken met diverse kenmerken: de grootte, de locatie, het comfort en de bouwkundige en hygiënische situatie.

De hoogte van de huur hing op de eerste plaats samen met het aantal en de grootte van de kamers. Huurders van één kamer betaalden gemiddeld f 0,78 per week, van twee kamers f 1,32, van drie kamers f 2,13 en van vier kamers f 2,54. De gemiddelde huur was dus hoger naarmate de huurder meer vertrekken tot zijn beschikking had. Een correlatieberekening toonde weliswaar een redelijk grote samenhang, maar was verre van perfect (0.66). Datzelfde gold voor de relatie tussen de huur en de oppervlakte van de woning (0.68), de inhoud ervan (0.71) en de grootte van de ramen (0.67). Kortom, er was steeds sprake van een positief, maar geen volkomen verband.

Er was, ten tweede, ook een verband tussen de huurprijs en de locatie van de gehuurde

ruimte in het pand (tabel 4.4). Het wonen op twee verdiepingen – bijvoorbeeld op de begane grond plus een verdieping of op de eerste en de tweede etage samen – was het duurst. De huur van een benedenwoning lag 11,4 procent boven de gemiddelde huur in de wijk, een woning op één van de etages was goedkoper en voor een zolder was een huurder minder dan de helft kwijt. In het algemeen werd de huur lager naarmate de huurder hoger woonde, waarbij het huurverschil tussen de eerste en de tweede etage echter te verwaarlozen was. Overigens waren de 21 woningen op de derde en vierde verdieping alleen aanwezig in de *cité ouvrière* van Regout aan de St.-Antoniusstraat.

TABEL 4.4 DE HUUR PER WEEK EN DE PLAATS IN HET PAND IN HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST IN 1904

plaats in het pand	N =	gemiddelde huur
begane grond	176	f 1,33
beneden- en bovenetage	42	f 1,77
eerste etage	326	f 1,09
tweede etage	138	f 1,12
combinatie eerste en tweede etage	4	f 1,50
derde etage	12	f 0,75
vierde etage	9	f 0,68
zolder	29	f 0,56
totaal	736	f 1,17

Bronnen: zie bijlage 3-1.

Ten derde was er ook een relatie tussen huurprijs en comfort, gemeten aan de toegankelijkheid tot en de aanwezigheid van sanitaire voorzieningen in en bij de woning. Voor een vijftal kenmerken is dit in tabel 4.5 samengebracht. Daaruit blijkt dat meer comfort in deze zin zich eveneens in hogere woonlasten vertaalde. Het kostenplaatje liep steeds verder op door een eigen toilet, een individuele aansluiting op de waterleiding, de aanwezigheid van een erf of tuin, een afzonderlijke toegangsdeur tot de woning en een systeem van riolering.

Ten slotte kon de algehele hygiënische en bouwkundige situatie van de woning gekoppeld worden aan de huur (tabel 4.6). Goede woningen, zonder gebreken en noodzaak om te verbeteren, waren duurder; probleemgevallen goedkoper. Er was één – getalsmatig kleine – uitzondering: woningen die dringend en noodzakelijk aangepast moesten worden, hadden in tegenstelling tot de verwachting hoge huren.

De huurprijs hing in het Boschstraatkwartier-Oost dus samen met het comfort van de woning. Het is echter moeilijk een oordeel te vellen over de hoogte van die huren, mede omdat het vergelijkingsmateriaal schaars is. In de studie van Pim Kooij over Groningen wordt een verdeling van huren over gezinshoofden in 1904 gegeven.¹⁴ Dat maakt een vergelijking met de Groningse situatie mogelijk (tabel 4.7). Het aantal onbekenden was in de Maastrichtse wijk dubbel zo groot, het aantal eigenaren van huizen flink kleiner en – het meest opvallend – de huur fors lager. Van de Maastrichtse gezinshoofden betaalde 58,7 procent

¹⁴ Kooij, *Groningen*, 235.

TABEL 4.5 DE SAMENHANG VAN VIJF KWALITEITEN VAN WONEN EN DE HUUR PER WEEK IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904

kwaliteit van wonen	N =	gemiddelde huur	verschil in procenten t.o.v. gemiddelde huur
toegang tot de woning:			
– gemeenschappelijk	738	f 1,15	- 2,5 %
– individueel	50	f 1,59	+ 34,7 %
aanwezigheid van een erf / tuin:			
– zonder erf / tuin	524	f 1,10	- 6,8 %
– met erf / tuin	50	f 1,59	+ 41,8 %
wateraanvoer:			
– gemeenschappelijke pomp	314	f 1,12	- 5,1 %
– gemeenschappelijke waterleiding*	358	f 1,12	- 5,1 %
– individuele waterleiding	66	f 1,72	+ 45,8 %
waterafvoer:			
– geen riolering	532	f 1,14	- 3,4 %
– wel riolering	206	f 1,26	+ 6,7 %
toilet:**			
– gemeenschappelijk	706	f 1,14	- 3,4 %
– individueel	29	f 2,08	+ 76,3 %

* Dit beeld werd ietwat vertekend doordat 21 huurders met een gemeenschappelijke waterleiding daarvoor een toeslag betaalden van gemiddeld f 0,24 per maand. Ook 12 gebruikers van een individuele aansluiting deden dat overigens (nog boven op de aanmerkelijk hogere huur).

** Opmerkelijk is dat de drie woningen zonder toilet gemiddeld een huur betaalden van toch nog f 1,33.

Bronnen: zie bijlage 3-1.

TABEL 4.6 DE VERSCHILLEN IN HUUR PER WEEK DOOR DE ALGHEHELE BOUWKUNDIGE EN HYGIËNISCHE SITUATIE VAN DE WONINGEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904

algehele situatie van de woning	N =	gemiddelde huur	verschil t.o.v. gemiddelde huur
oordeel over de hygiëne:			
– slecht	64	f 0,87	- 26,3 %
– matig	398	f 1,08	- 8,5 %
– goed	276	f 1,38	+ 16,9 %
oordeel over bouwkundige gebreken:			
– met gebreken	271	f 0,92	- 22,0 %
– zonder gebreken	442	f 1,30	+ 10,2 %
verbeteringen in bouwkundige situatie:			
– onmogelijk	59	f 0,85	- 28,0 %
– dringend	4	f 1,83	+ 55,1 %
– noodzakelijk	10	f 1,47	+ 24,6 %
– gewenst	73	f 0,87	- 26,3 %
– niet nodig	389	f 1,28	+ 8,4 %

Bronnen: zie bijlage 3-1.

minder dan f 1,50 huur en slechts 15,3 procent betaalde meer. Voor Groningen golden nagenoeg omgekeerde cijfers: 16,1 en 57,6 procent. In vergelijking met Groningen waren de huren in Maastricht dus laag.

TABEL 4.7 EEN VERGELIJKING (IN PROCENTEN) VAN DE HUURCATEGORIEËN IN GRONINGEN EN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904

huurprijs per week	Groningen	Boschstraatkwartier-Oost	verschil
< f 1,50	16,1 %	58,7 %	+ 42,6 %
f 1,50-f 1,99	16,1 %	9,2 %	- 6,9 %
f 2,00-f 2,49	13,5 %	3,0 %	- 10,5 %
f 2,50-f 2,99	7,4 %	1,3 %	- 6,1 %
f 3,00-f 3,99	6,9 %	1,3 %	- 5,6 %
> f 4,00	13,7 %	0,5 %	- 13,2 %
eigen huis	7,2 %	5,5 %	- 1,7 %
onbekend	9,2 %	20,5 %	+ 11,3 %
N =	753	997	

Bronnen: zie bijlage 3-1 en Kooij, Groningen, 235.

De hoogte van de huur kan ook in relatie worden gebracht met het inkomen van de huurders. Het overgrote deel van de huurders (704 op 738, ofwel 95,4 procent) betaalde geen hoofdelijke omslag en verdiende dus minder dan f 450 per jaar. Uitgaande van de onwaarschijnlijke vooronderstelling dat elke huurder met zijn inkomen in de buurt van f 450 kwam – dat is f 8,65 per week – betaalde hij bij een gemiddelde huurprijs van f 1,11, dus 12,8 procent van zijn inkomen aan huur. Kooij noemde voor Groningen 15 tot 20 procent van het inkomen het in die tijd maximaal verantwoorde bedrag om aan huur uit te geven.¹⁵ Het zojuist berekende gemiddelde voor het Boschstraatkwartier-Oost lag al tamelijk dicht in die buurt. Daar betaalden 73 huurders (9,9 procent) één vijfde of meer van hun inkomen (vanaf f 1,73 huur per week) en 185 hoofdbewoners (25,1 procent) meer dan 15 procent ofwel f 1,30. Tot deze groep van huurders behoorden ook 64 gezinshoofden met een bedeling van de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, variërend van f 0,30 tot f 1,10 per week en gemiddeld f 0,44 groot. Zij betaalden gemiddeld f 0,66 aan huur; voor het voldoen van die huurschuld waren zij dus volledig afhankelijk van de inkomsten van andere gezinsleden of inwonenden. Dezelfde situatie deed zich voor in Antwerpen: de bedeelden daar betaalden in 1850 tussen 19 en 46 procent van hun wekelijkse inkomsten aan huur.¹⁶

De resterende groep van 34 huurders (4,6 procent) betaalde wel lokale belastingen. Zij hadden een inkomen tussen f 450 en f 900, gemiddeld f 586,62 per jaar of f 11,28 per week, en spendeerden aan huur f 2,55, dus 22,6 procent van het inkomen. De huren in het Boschstraatkwartier-Oost waren dus een forse uitgavenpost voor de huurders. De gemeente Maastricht erkende al in 1862 de schaarste aan arbeiderswoningen en het feit dat de volksklasse slechts met grote inspanning en tegen te hoge prijzen kon wonen.¹⁷

¹⁵ Ibidem, 235.

¹⁶ Lis, *Social change*, 81-82.

¹⁷ Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1862, 136.

DE HUISEIGENAREN IN DE WIJK IN 1829 EN 1904

In 1829 was 70.955 m² grond particulier bezit. Dat was verdeeld in 301 percelen over 157 eigenaren, die elk dus gemiddeld 235,7 m² in bezit hadden. Driekwart eeuw later waren 336 percelen van gemiddeld 207,2 m² in handen van 137 eigenaren, in totaal dus 63.746 m². In deze cijfers valt allereerst op dat van het totale areaal van de buurt (ongeveer 7,5 hectare) in 1904 ruim 7.200 m² minder door particulieren in gebruik was. De verklaring voor deze afname ligt in de aanleg van het kanaal van Maastricht naar Luik in 1850, waardoor de percelen aan Langs de Maas/Van Hasseltkade veel kleiner waren geworden. Bovendien had zich een concentratie van eigendom van onroerend goed voorgedaan: in 1829 waren er 157, in 1904 137 eigenaren (- 12,7 procent), terwijl er meer percelen c.q. panden (+ 11,6 procent) en woningen waren (+ 58,3 procent).¹⁸

Op de beide meetmomenten domineerden de mannelijke particulieren onder de eigenaren, maar hun relatieve aandeel was in 1904 met 17,5 procent afgenomen (tabel 4.8). Opmerkelijk is de toename van het aandeel van vrouwelijke eigenaren: tussen 1829 en 1904 plus 11,4 procent. Op een enkele uitzondering na waren het allemaal weduwen. Ter verklaring daarvan kan gewezen worden op de demografische opbouw van Maastricht, waar, zeker in de oudere leeftijdscategorieën, sprake was van een duidelijk vrouwenoverschot. Bij de volkstellingen van 1829 en 1899 was op de gehele Maastrichtse bevolking dat overschot gegroeid van 50,5 naar 53,9 procent, maar binnen de wijk was het afgenomen van 54,4 naar 52,5 procent (zie tabel 3.3).

TABEL 4.8 DE EIGENAREN VAN ONROEREND GOED IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

	aantal eigenaren	aantal mannen	percentage mannen	aantal vrouwen	percentage vrouwen	aantal instituties	percentage instituties
1829	157	133	84,7 %	20	12,7 %	4	2,6 %
1904	137	92	67,2 %	33	24,1 %	12	8,7 %

Bronnen: zie bijlage 3-1.

Het institutionele eigendom steeg met 6,1 procent. Een inventarisatie toont aan dat van hen zowel in 1820 als in 1904 religieuze instellingen en de overheid de belangrijkste waren (tabel 4.9). Aan het begin van de twintigste eeuw waren daar bedrijven als eigenaar van onroerend goed in de wijk bijgekomen. Uit de lijst blijkt het grote overwicht van Sphinx als verhuurder van (69) woningen en huisbaas van (344) bewoners.

¹⁸ Zie bijlage 2-II, tabel A. Slechts van twee adressen (met in totaal zeven woningen) in de Zwanenstraat – van onbeduidend belang in de wijk – waren de eigenaar onbekend.

TABEL 4.9 DE INSTITUTIONELE EIGENAREN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST
IN 1829 EN 1904

institutionele eigenaren in 1829	institutionele eigenaren in 1904
Kerkfabriek van St.-Mathias (kerkgebouw aan Boschstraat en pastorie aan Pastoorstraat)	Kerkfabriek van St.-Mathias (5 panden aan Boschstraat en Pastoorstraat, 9 woningen en 27 bewoners)
Armentafel van St.-Nicolaasparochie (pand aan Markt, 2 woningen en 11 bewoners)	Armentafel van St.-Mathias (8 panden aan Pastoorstraat, 14 woningen en 39 bewoners)
	Stichting 't Conventje van St.-Mathias (pand aan Pastoorstraat)
	Aktien Gesellschaft Gemeinnützige Anstalten für Weibliche Personen uit Aken (klooster- en scholencomplex aan de Boschstraat)
Rijksdienst der Domeinen (sluis met huis, annex kroeg, aan Langs de Maas met 4 bewoners)	Rijkswaterstaat (2 panden aan Bassin, 3 woningen en 17 bewoners)
Stad Maastricht (12 panden aan Bassin, Beeldt, Koekschroefstraat en Raamstraat, 24 woningen en 64 bewoners)	Gemeente Maastricht (6 panden aan Beeldt en Kleine Gracht, 27 woningen en 73 bewoners)
	Coöperatieve Vereniging 'Volksbelang' (winkel aan Raamstraat)
	N.V. Maasmolen (5 panden aan Bassin en St.-Antoniusstraat met stoomgraanmolen, 2 woningen en 7 bewoners)
	N.V. Maastrichts Goederenvervoer (pand aan Bassin met stal en wachthuis voor ambtenaren)
	N.V. Patria (2 panden aan Grachtstraat en St.-Antoniusstraat met stoomhoutzagerij)
	N.V. Rutten's Bierbrouwerij (6 panden aan Grachtstraat met magazijn, 11 woningen en 64 bewoners)
	N.V. Sphinx (2 panden aan Boschstraat en St.-Antoniusstraat, 69 woningen en 344 bewoners)

Bronnen: zie bijlage 3-1.

Het proces van concentratie van eigendom blijkt ook uit het aantal panden en woningen per eigenaar (tabel 4.10). In 1829 bezat elke eigenaar gemiddeld 1,9 pand, maar er was een forse spreiding: 133 (84,7 procent) hadden er één of twee, één twaalf en één veertien. Ten aanzien van het aantal woningen was het beeld hetzelfde, maar de spreiding nog groter: gemiddeld 4,0 woningen per eigenaar, variërend van 38 met één via 28 met twee naar één eigenaar met 24 en één met 46 woningen. Over het algemeen overheerste het kleine bezit van onroerend goed: 84,1 procent van alle eigenaren had de beschikking over één of twee panden, 75,2 procent had maximaal vijf woningen in eigendom. De grootste eigenaar was de zelfstandige landbouwer Jacob Simon uit de Grachtstraat: hij had 14 panden, waaronder dat aan de Raamstraat, uit de introductie van dit hoofdstuk, en 46 woningen.

TABEL 4.10 DE AANTALLEN EIGENAREN VAN PANDEN EN WONINGEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN ABSOLUTE CIJFERS)

aantal panden	aantal eigenaren in 1829	aantal eigenaren in 1904	aantal woningen	aantal eigenaren in 1829	aantal eigenaren in 1904
één	92	64	één	38	14
twee	41	31	twee	28	18
drie tot vijf	17	29	drie tot vijf	52	40
zes tot tien	5	12	zes tot tien	20	23
meer dan tien	2	1	meer dan tien	12	35
onbekend	–	–	onbekend	7	7
totaal	157	137	totaal	157	137

Bronnen: zie bijlage 3-1.

In 1904 bezat 46,7 procent van de huiseigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost één pand, 22,6 procent had twee panden in handen en 30,6 procent was eigenaar van drie of meer panden. Gemiddeld bezat elke eigenaar toen 2,4 huizen, met andere woorden een half pand (0,5) meer dan bij de eerste telling. Het grotere aantal percelen en panden ten opzichte van 75 jaar eerder (35) was dus in minder handen terechtgekomen. De 60-jarige rentenierster Maria Jacoba Sophia Sougnez, weduwe van een kuiper aan de Wilhelminasingel, spande de kroon met zestien panden. Twee wijkbewoners volgden op respectabele afstand (met negen panden), namelijk oud-notaris François Marckx van de Van Hasseltkade – in zijn functie als secretaris van het Burgerlijk Ambestuur in 1887 ondervraagd door de parlementaire enquêtecommissie – en bakker Mathieu Retrae uit de Boschstraat.

Het beeld van het aantal woningen per eigenaar sloot aan bij het proces van concentratie van bezit. Elk pand telde gemiddeld 3,0 woningen tegenover 2,1 in 1829. Een eigenaar bezat in het begin van de twintigste eeuw gemiddeld 7,6 woningen; driekwart eeuw eerder was dat 4,0. Zeven bezitters hadden twintig of meer woningen in eigendom. De zojuist genoemde weduwe Koumans-Sougnez stond ook in dit opzicht met 39 woningen aan de top, maar moest Sphinx voor laten gaan. Het bedrijf was eigenaar van slechts twee panden: Boschstraat 9 – het koffiehuis annex woning, waarin Huub Lepage (zie de introductie) woonde – en St.-Antoniusstraat 59, het beruchte arbeidersbolwerk van 68 woningen, dat in de volksmond bekendheid genoot als de *groëte bòw*. Kortom, de grote eigenaren van onroerend goed bezaten niet alleen meer panden, maar ook nog eens grotere panden met meer woningen.

In 1904 had de eigenaar in het Boschstraatkwartier-Oost zijn pand gemiddeld 15,5 jaar in bezit. Van hen had 63,5 procent het in de periode vanaf circa 1880 gekocht, bij 30,3 procent was het reeds langer dan een kwart eeuw in de familiekring aanwezig, en was via transacties als vererving, verdeling of toewijzing (na een juridisch conflict), in handen van de huidige eigenaar gekomen.

GEOGRAFISCHE EN SOCIALE NABIJHEID

Eigenaren en huurders woonden vlak bij elkaar, veelal in dezelfde wijk. Van alle eigenaren kwam in 1829 54,8 en in 1904 49,6 procent uit het Boschstraatkwartier-Oost zelf (tabel 4.11). Samen met de aangrenzende straten uit de noordwestelijke hoek van de stad en het centrum gold dat voor 76,5 procent in 1829 en 73,0 procent in 1904. Een te verwaarlozen percentage kwam van buiten de stad. Omstreeks de helft van alle eigenaren huisde met de huurders in zijn eigen pand of bewoonde een naastgelegen perceel. Men kan er van uitgaan dat die geografische nabijheid van de eigenaar tot meer controle op zijn huurder(s) leidde.

TABEL 4.11 DE WOONPLAATS VAN DE EIGENAREN VAN PERCELEN / PANDEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904
(IN ABSOLUTE CIJFERS EN PROCENTEN)

alle eigenaren van percelen/ panden in ...	uit wijk	gren- zend	uit stad west	uit stad oost	van elders	n.v.t.	totalen
wijk 1829 in totaal	86	34	22	6	6	3	157
wijk 1829 in procenten	54,8%	21,7%	14,0%	3,8%	3,8%	1,9%	100,0%
wijk 1904 in totaal	68	32	16	9	9	3	137
wijk 1904 in procenten	49,6%	23,4%	11,7%	6,6%	6,6%	2,1%	100,0%

alle eigenaren van percelen/ panden in ...	in/naast pand	elders	n.v.t.	totalen
wijk 1829 in totaal	80	74	3	157
wijk 1829 in procenten	51,0%	47,1%	1,9%	100,0%
wijk 1904 in totaal	68	69		137
wijk 1904 in procenten	49,6%	50,4%		100,0%

Bronnen: zie bijlage 3-1.

Mogelijk houdt dit verband met het feit dat het huizenbezit met name toenam bij de lagere middenklasse. De beroepsstatus van de eigenaren uit de wijk zelf laat dit duidelijker zien dan een soortgelijke analyse bij alle eigenaren. Het aandeel van het huizenbezit daalde in de beide hoogste klassen van 80,2 naar 57,3 procent (- 22,9), terwijl dat in de klasse van de ambachtslieden en geschoolde arbeiders steeg van 10,5 naar 32,4 procent (+ 21,9). Er had dus een duidelijke verschuiving plaatsgevonden: ambachtslui en winkeliers hadden middenkader en middenstand deels verdrongen (tabel 4.12). De 22 huizenbezitters met beroepsstatus III bestonden in 1904 uit zeven ambachtslui, acht slaggers, vier bakkers en slechts drie geschoolde arbeiders (twee aardewerkers en één glasblazer), kortom de lagere, maar gekwalificeerde middenklasse. Het huizenbezit bevond zich dus meer bij de middenstand dan bij de geschoolde arbeiders. Niettemin was een ruime meerderheid van de huiseigenaren (73,7 procent) hooguit twee sociale klassen verwijderd van de laag- en ongeschoolde arbeiders.

Onder de gehele groep eigenaren waren op beide data de beroepsgroepen in voedings- en genotmiddelen, warenhandel en personen met een onbekend, dan wel zonder beroep – bijna uitsluitend renteniers – het sterkst vertegenwoordigd (tabel 4.13). In 1904 was hun

**TABEL 4.12 DE BEROEPSSTRATIFICATIE VAN DE EIGENAREN VAN PERCELEN/
PANDEN UIT DE WIJK ZELF IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904
(IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)**

alle eigenaren uit wijk	beroeps- status I	beroeps- status II	beroeps- status III	beroeps- status IV	onbekend / n.v.t.*	totalen
wijk 1829 in totaal	24	45	9	6	2	86
wijk 1829 in procenten	27,9 %	52,3 %	10,5 %	7,0 %	2,3 %	100,0 %
wijk 1904 in totaal	12	27	22	1	6	68
wijk 1904 in procenten	17,6 %	39,7 %	32,4 %	1,5 %	8,8 %	100,0 %

* De categorie 'onbekend / n.v.t.' heeft betrekking op alle instellingen en alle particuliere woningbezitters, allemaal weduwen, waarvan geen beroep bekend was (één in 1829 en drie in 1904).

Bronnen: zie bijlagen 2-1 en 3-1.

**TABEL 4.13 EEN INDELING VAN DE HUISEIGENAREN NAAR BEROEPSGROEP IN HET
BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN PROCENTEN)**

beroepsgroep*	in 1829	in 1904
glas- en aardewerk	—	7,3 %
boek- en steendrukkerijen	—	0,7 %
bouw en openbare werken	4,5 %	7,3 %
chemie	1,9 %	—
hout-, kurk- en strobewerking	2,5 %	1,5 %
kleding en reiniging	2,5 %	0,7 %
kunstnijverheid	0,6 %	—
leer en rubber	0,6 %	—
metaalbewerking	1,3 %	2,9 %
fabricage van (stoom)werktuigen	—	0,7 %
textiel	0,6 %	—
voedings- en genotmiddelen	10,2 %	27,7 %
landbouw	11,5 %	6,6 %
warenhandel	17,8 %	16,1 %
verkeerswezen	12,7 %	8,0 %
bank- en kredietwezen	1,3 %	0,7 %
vrije beroepen	4,5 %	1,5 %
onderwijs	0,6 %	—
losse werklieden	0,6 %	0,7 %
in dienst van staat	4,5 %	1,5 %
in dienst van provincie	0,6 %	—
in dienst van gemeente	3,2 %	0,7 %
in dienst van kerkgenootschap	1,9 %	3,6 %
beroep onbekend of zonder (vooral rentenier)	15,9 %	11,7 %
N =	157	137

* Omwille van de overzichtelijkheid zijn de economische sectoren die niet bij de eigenaren terug te vinden zijn, in de tabel weggelaten.

Bronnen: zie bijlagen 2-1 en 3-1.

aandeel gegroeid van 43,9 naar 55,5 procent, vooral dankzij het toenemende huizenbezit van bakkers, bierbrouwers, branders, slijters en slaggers. In 1829 waren er ook nog eigenaren met een beroep in het verkeerswezen (inclusief de horeca) en de landbouw; 75 jaar later was dat vrijwel niet meer het geval. In 1904 waren er onder de eigenaren in de hogere en lagere middenklassen vijf aannemers, vier smeden, negen caféhouders, vier bakkers, tien slaggers en vijftien winkeliers. De glas- en aardewerkindustrie werd vertegenwoordigd door Sp-hinx zelf, directeur Pierre Regout aan de Boschstraat, ingenieur Fernand Claessens aan de Van Hasselkade, twee opzichters en de al genoemde aardewerkers en glasblazer. Het gaat bij die huizenbezitters dus om een specifieke groep in de buurt, vooral ambachtslieden en winkeliers, die werd aangevuld met enkele vermogende particulieren.

Een soortgelijke conclusie kan worden getrokken ten aanzien van de inkomensverhoudingen tussen 1829 (1821)¹⁹ en 1904: qua inkomen trad een duidelijke daling op (tabel 4.14). In 1829 betaalde elke huiseigenaar, waarvan de gegevens bekend waren, lokale belastingen. Het grootste deel (65,6 procent) viel in de hoogste categorie van elite en gegoede burgerij (I). Driekwart eeuw later was de sociale positie van de huizenbezitters op basis van de door hen betaalde belasting omgedraaid: nu behoorde 67,2 procent tot de laagste drie klassen. Het aandeel van de bovenste categorie was gedaald van 65,6 naar 13,9 procent. Het gevolg was dat het verschil in inkomen tussen de huiseigenaar en zijn huurder gedurende die 75 jaar minder groot was geworden. Bijna de helft van alle eigenaren (46,8 procent) bevond zich slechts één of twee klassen boven de massa van de hoofdbewoners van de buurt en 10,4 procent behoorde tot dezelfde lage klasse.

TABEL 4.14 DE VERDELING VAN DE BELASTINGAANSLAGEN VAN DE HUISEIGENAREN NAAR SOCIALE KLASSE IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

alle eigenaren	I	II	III	IV	n.v.t.*	totalen
in 1829	103	10	2	0	42	157
idem in procenten	65,6%	7,0%	0,6%	0,0%	26,8%	100,0%
in 1904	19	32	32	28	26	137
idem in procenten	13,9%	23,4%	23,4%	20,4%	18,9%	100,0%

* Deze categorie omvat de niet-belastingplichtige organisaties en de particuliere eigenaren die in de bronnen onbekend waren. Bronnen: zie bijlagen 2-1 en 3-1.

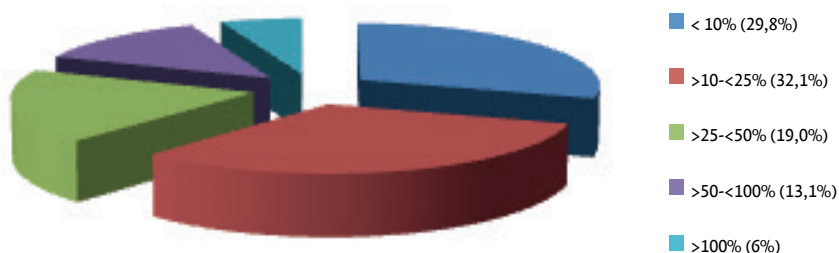
In 1829 stonden de huizenbezitters op grotere afstand van hun huurders: zij behoorden veelal tot de maatschappelijke elite. In 1904 stond een meerderheid van de eigenaren in sociaal en economisch opzicht niet ver van de huurders af: ze verdienden waarschijnlijk méér, maar onderhielden als ambachtsman, middenstander of cafébaas veel dagelijks contacten met hun huurders.

¹⁹ In bijlage 4-IV staat een korte notitie over de problemen die zich bij dit onderzoek voordeden naar aanleiding van de bronnen, over de effecten daarvan op de interpretatie van de data en dus op de conclusies van dit gedeelte van het onderzoek. Het beeld van 1821 en ±1841 kwam in grote lijnen overeen. In tabel 14 is er daarom voor gekozen om de gegevens van 1821 als uitgangspunt te nemen.

HUISJESMELKERS

Volgens Van Dale is een huisjesmelker iemand die (vooral verwaarloosde) huizen verhuurt met de bedoeling daarvan zo veel mogelijk profijt te trekken en van de opbrengst te leven.²⁰ Van de 137 eigenaren in de wijk aan het begin van de twintigste eeuw was het voor 84 personen mogelijk de huuropbrengsten te berekenen als percentage van hun jaarinkomen.²¹ De huren waren bekend uit het woningonderzoek, het jaarinkomen via de hoofdelijke omslag (64), dan wel uit de eigen aangifte (20). Voor een aanzienlijk deel van de huizenbezitters blijkt verhuur een belangrijke inkomstenbron, waarin echter weinig werd geïnvesteerd. In die zin waren er wel degelijk huisjesmelkers actief in het Boschstraatkwartier-Oost.

GRAFIEK 4.2 DE HUURBRENGSTEN ALS DEEL VAN HET JAARINKOMEN BIJ 84 HUISEIGENAREN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904

Bronnen: zie bijlagen 2-1 en 3-1.

Uit grafiek 4.2 blijkt dat bij 61,9 procent van de eigenaren (52 personen) de huuropbrengst minder dan een kwart van het inkomen voor de fiscus bedroeg, bij 80,9 procent (68 mensen) minder dan de helft. Een substantieel inkomensdeel was het bij de resterende zestien eigenaren, zeker bij de vijf waarvan de huren per jaar meer in het laatje brachten dan het bedrag dat zij zelf aangaven bij de hoofdelijke omslag of waarvan de gemeente uitging. De toppositie werd ingenomen door de al eerder genoemde weduwe Koumans-Sougnez, die uit haar zestien panden in 1904 aan huur f 1.703,00 incasseerde, terwijl ze zelf in 1906 een inkomen opgaf van f 1.100,00. De huurpenningen waren bij haar dus meer dan de helft groter dan het inkomen (54,8 procent). Bij het bekijken van de huurinkomsten in guldens verbaasde het – gezien de omvang van het woningbezit – niet dat Sphinx met minstens f 2.306,72 de lijst aanvoerde en dat mevrouw Koumans-Sougnez een goede tweede was.

De omschrijving van ‘huisjesmelker’ uit Van Dale legt min of meer expliciet de relatie tussen de minimalisering van het onderhoud van het onroerend goed en het streven naar maximalisering van de opbrengsten. De zestien eigenaren, waarbij de huren de helft of meer van hun jaarinkomen opleverden, exploiteerden aan het begin van de twintigste eeuw 76

²⁰ Van Dale, 1447.

²¹ Van 32 eigenaren was de huuropbrengst en/of het jaarinkomen onbekend, 9 woonden in hun eigen pand en ontvingen dus geen huur, 12 waren bedrijven, die geen hoofdelijke omslag betaalden.

TABEL 4.15 DE EIGENAREN VAN ONBEWOONBARE WONINGEN EN ONDERKOMEN PERCELEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904

huiseigenaren	totaal aantal woningen	met bouw- kundige gebreken*	hygiënisch slecht of matig	onbewoon- baar of on- derkomen
Gemeente Maastricht	27	18	19	7
Gregoire-Michiels, Susanne Petronella (wed)	6	6	5	2
Kerkfabriek St.-Mathias / Armentafel	14	14	13	3
Koumans-Sougnéz, Maria Jacoba Sophia (wed)	39	26	35	24
Lepage-Dukers, Hubertus Petrus	10	1	6	1
Marres, Gertrudis Maria Josephina & Maria Felicia Hortensia	7	7	7	2
N.V. De Maasmolen	2	1	1	1
Oorband-Nijpels, Nicolaas	13	2	13	13
Pieters-Jansen, Antoon	18	4	8	3
Rutten-Prick, Jan Michael	11	7	10	7
Semmerling-van den Berg, Maria Elisabeth Hubertina (wed)	16	1	5	1
Spronken-Lousbergh, Joannes Josephus Hubertus	16	7	16	3
Van der Leur-Boesten, Lambertus Michiel	7	7	7	7
Van Roosendaal-Baaijens, Elisabeth (wed)	2	1	1	1
Wenmaekers, Ernest Mathieu François	17	11	10	9
totalen	205	113	156	84
in procenten van dit aantal woningen (N = 205)	100,0	55,1	76,1	41,0

* Niet van elke woning zijn de bouwkundige gebreken en/of hygiënische situatie bekend.

Bronnen: zie bijlage 3-1.

panden met 253 woningen. Volgens het woningonderzoek van de Gezondheidscommissie vertoonden er daarvan 70 (dus 27,7 procent) grote bouwkundige gebreken, werden er 130 (51,4 procent) gekwalificeerd als hygiënisch matig of slecht en moesten er 36 (14,2 procent) onbewoonbaar worden verklaard. Dat waren allerminst geringe aantallen, zoals tabel 4.15 op een andere wijze accentueert. Daarin zijn alle 84 onbewoonbaar verklaarde woningen of geheel onderkomen percelen opgenomen. Het kost weinig moeite om in te zien dat bijna alle huiseigenaren zich schuldig maakten aan het laten voortbestaan van slechte woonomstandigheden, waarbij de gemeente Maastricht en het kerkbestuur van de St.-Mathias niet bepaald het juiste voorbeeld gaven. De grootste woningbezitter, de glas- en aardewerkfabriek van Sphinx, kon met gemak een soortgelijk stempel opgedrukt krijgen: van de 68 woningen in de *cité ouvrière* waren er maar liefst 60 bouwtechnisch gebrekkig en 57 hygiënisch niet in orde. Geen enkele woning werd echter onbewoonbaar verklaard.

DE HUISEIGENAREN IN TILBURG EN MAASTRICHT IN 1904

Typierend voor de ontwikkeling in de periode tussen 1829 en 1904 bleek het groeiende aandeel van vrouwen en instellingen onder de huiseigenaren van het Boschstraatkwartier-Oost, de concentratie van het bezit in steeds minder handen, de geografische en sociale nabijheid ten opzichte van hun huurders, een dalende status qua beroep en inkomen en de neiging van enkelen om zich als een huisjesmelker te gedragen.

In hoeverre sluiten deze conclusies aan bij ander onderzoek, vooral dat van Cor van der Heijden over de huiseigenaren in Tilburg, dat in een met Maastricht vergelijkbare sociaal-economische situatie verkeerde, aan het begin van de twintigste eeuw?

Van der Heijden onderzocht in de Noord-Brabantse wolstad een vrij omvangrijke groep van 925 eigenaren van onroerend goed in 1904, die noch ruimtelijk noch sociaaleconomisch ver afstonden van hun huurders. Zij bezaten hooguit één of enkele woningen, woonden in de onmiddellijke nabijheid van hun bezittingen, waren soms zelf arbeider met een laag inkomen, behoorden meestal tot de middenklasse en nauwelijks tot de maatschappelijke elite. De exploitatie van de woningen was voor hen een nevenbron van inkomsten, een soort verzekering tegen onvoorziene risico's en ouderdom, een appeltje voor de dorst van de kleine man.²²

Naast deze overeenkomsten waren er ook veel opvallende verschillen. Het huizenbezit was in het Boschstraatkwartier-Oost meer gespreid dan in Tilburg: per 1.000 huizen zouden er in de Maastrichtse wijk statistisch gezien 408 eigenaren moeten zijn, in de Brabantse stad waren het er feitelijk slechts 236 (tabel 4.16). In de Maastrichtse buurt was sinds 1829 het huizenbezit weliswaar bij minder personen terechtgekomen, maar dat proces was in Tilburg blijkbaar al verder op gang. De geringere mate van concentratie van eigendom van onroerend goed bleek tevens uit de berekening dat de eigenaar in Maastricht gemiddeld 2,4 pand beheerde en in Tilburg 4,2. De cijfers over de omvang van het huizenbezit lieten hetzelfde beeld zien: in het Boschstraatkwartier-Oost had 46,7 procent van alle eigenaren slechts één pand (met vaak wel een veelvoud aan woningen daarin), 90,5 procent ten hoogste vijf huizen en niemand twintig of meer. De totale groep eigenaren was in de Maastrichtse wijk dus groter, exploiteerde minder onroerend goed én telde meer vrouwen.

De conclusie van Van der Heijden dat de huiseigenaar ruimtelijk noch sociaal ver afstond van zijn huurders, kan voor het Boschstraatkwartier-Oost weliswaar worden onderschreven, maar komt minder pregnant naar voren dan in Tilburg. Er woonden op het eerste gezicht aanmerkelijk minder eigenaren in of naast hun eigen pand: 49,6 procent. Een verruiming in de omschrijving, namelijk naar woonachtig in de noordwestelijke hoek van de stad, leverde wel ruimschoots het Tilburgse niveau op, namelijk 73,0 procent. De lagere inkomens waren in Maastricht iets meer (+ 4,6 procent), de middeninkomens veel minder (- 13,0 procent) en de topinkomens fors sterker vertegenwoordigd (+ 8,4 procent). Qua beroepsstatus namen de lagere, midden- en hogere klassen er elk – weliswaar met ruime onderlinge variaties – ongeveer een derde voor hun rekening. In tegenstelling tot Tilburg hadden de laagste groepen van arbeiders een veel kleiner aandeel in het huizenbezit – het scheelde 37,3 procent – en was de maatschappelijke elite juist veel actiever (een verschil van

²² Van der Heijden, 'De pandjesbaas als kop van Jut', 210-212.

TABEL 4.16 EEN VERGELIJKING VAN DE SITUATIE VAN HUISEIGENAREN IN TILBURG EN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904 (IN PROCENTEN)

elementen uit het beeld van de huiseigenaar	Tilburg	Boschstraatkwartier-Oost
aantal huizen of panden / woningen	3.927*	336 / 997
aandeel vrouwen (en weduwen daarin)	14,9 (77,5) %	26,4 (87,8) %**
omvang bezit:		
– één pand / woning	ca. 33,3 %	46,7 / 10,2 %
– ten hoogste vijf panden / woningen	ca. 80,0 %	90,5 / 52,6 %
– minimaal twintig panden / woningen	ca. 2,0 %	0,0 / 5,5 %
verhuur in / naast eigen pand	64,3 %	49,6 %
inkomen per jaar:		
– lage groepen (III+IV)	49,5 %	54,1 %***
– middengroep (II)	41,8 %	28,8 %
– topgroep (I)	8,7 %	17,1 %
beroepsgroepen / sociale lagen:****		
– met laag prestige / lagere klassen (III+IV)	ca. 65,2 %	27,9 %
– met gemiddeld prestige / middenklassen (II)	ca. 31,3 %	41,0 %
– met hoog prestige / hogere klassen (I)	ca. 3,5 %	31,1 %

* Van der Heijden gebruikt de begrippen huis en woning door elkaar, terwijl in mijn onderzoek duidelijk onderscheid gemaakt wordt tussen enerzijds huis of pand en anderzijds woning. In mijn optiek kan één huis meerdere woningen bevatten. Voor het Boschstraatkwartier staan eerst de huizen of panden en daarna de woningen vermeld.

** Omdat Van der Heijden uitsluitend particuliere eigenaren beschrijft, zijn de institutionele bezitters van panden in het Boschstraatkwartier-Oost niet meegeteld.

*** De data van tabel 14 zijn opnieuw berekend, nu zonder rekening te houden met de categorie 'n.v.t.'.

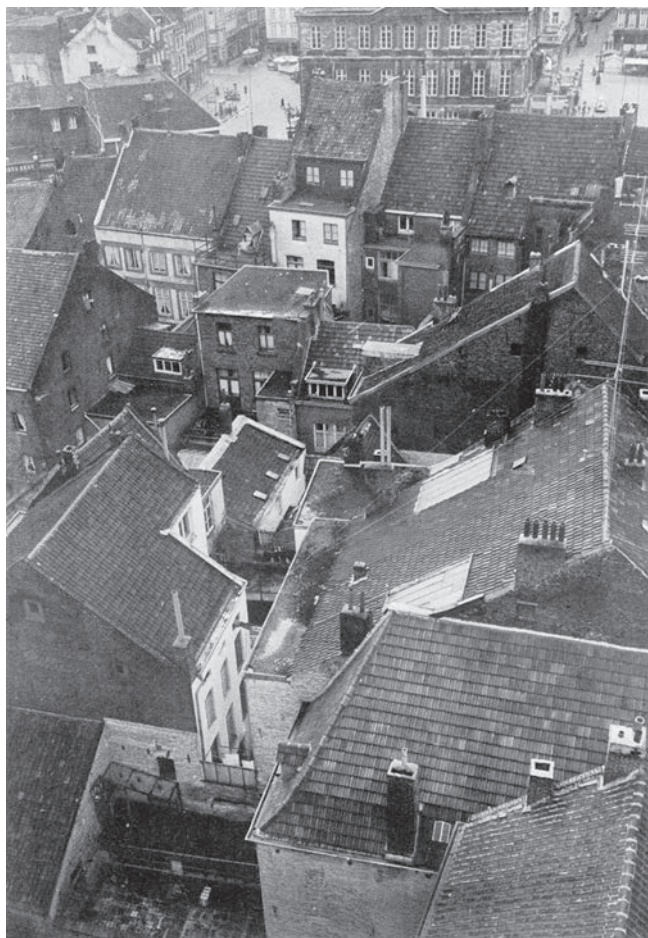
**** Uitgangspunt is de tabel in Van der Heijden, 'De pandjesbaas als kop van jut', 209. De categorie 'zonder beroep' is in de berekening niet meegenomen.

Bronnen: zie bijlage 3-1 en Van der Heijden, 'De pandjesbaas als kop van jut', 190-214.

27,6 procent). Het beeld van het Tilburgse onderzoek dat de huizenbezitters vooral tot de middenklasse behoorden, gaat in het Boschstraatkwartier-Oost op, in die zin dat zij inderdaad het grootste aandeel hadden in de verdeling qua beroepsstatus, en vooral dat zij werkzaam waren in de beroepsgroepen die weinig afstand hadden tot de massa van de arbeiders, in dit geval tevens de huurders. Het waren de bakker, de slager, de winkelier of de cafébaas op de hoek, nabij en vertrouwd, die bij de huisvesting in de wijk de dienst uitmaakten, en niet zozeer de fabrieksdirecteur, de bierbrouwer en de rentenier(ster), die geografisch en sociaal op grotere afstand van hen stonden.

CONCLUSIE: EEN ARBEIDERSWIJK MET KENMERKEN VAN EEN ACHTERBUURT

Halverwege de twintigste eeuw typeerden Litjens en Haveman wijken zoals het Boschstraatkwartier als achterbuurten. Kenmerken daarvan waren: sociaal isolement, sombere straten en bouwvallige woningen, die in feite krotten waren met één of twee kamers en met volstrekt onvoldoende sanitaire voorzieningen. De volksbuurten ontstonden achter de huizen

Het overvolle centrum van de wijk gezien vanuit de toren van de St.-Mathiaskerk in de richting van het stadhuis op de Markt. Bron: Saneringsplan Boschstraat-Oost 1957, foto 5.

van de gegoede burgerij en herbergden van het begin af aan sociaal vervallen gezinnen en personen, of konden door verval geleidelijk aan tot die situatie gekomen zijn, vooral door toenemende verstedelijking.²³

Deze kenmerken zijn gedeeltelijk zeker van toepassing op het Boschstraatkwartier-Oost omstreeks 1900. De openbare ruimte nam niet veel plaats in. De huizen waren dicht opeengestapeld en alle open ruimten waren opgevuld. Foto's bij het saneringsplan van Openbare Werken van april 1957 tonen hetzelfde overvolle en sombere beeld.²⁴ De titel bij de illustratie op deze pagina spreekt boekdelen ten aanzien van de intenties: 'monumentale orde in de voorgevels en duistere wanorde op de binnenterreinen'.

De sombere sfeer van de wijk werd mede bepaald door de economische activiteiten daarbinnen en vlak daarbuiten. Dankzij de veelal overheersende (noord)westelijke windrichtingen lag het Boschstraatkwartier-Oost constant onder de rook van de talloze schoorstenen

²³ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 152-155 en Haveman, *De ongeschoolde arbeider*, 42-50.

²⁴ Openbare werken Maastricht, *Saneringsplan Boschstraat-Oost* (april 1957) deel B op ongenummerde pagina's.

van de Sphinx (en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek). Elke negentiende-eeuwse prent van die bedrijven toonde een woud van hoge, altijd zwarte rook uitbrakende bakstenen schoorsteenpijpen, destijds opgevat als symbool van welvaart en groei, maar in het dagelijkse leven van de buurtbewoners altijd zichtbaar en penetrant aanwezig. Ook de hele en halve bedrijfstjes in de wijk – stallen en magazijnen, bakkerijen en smederijen – zorgden voor stankoverlast en lawaai. De aan- en afvoer van grond- en brandstoffen (vooral steenkool) en eindproducten via de binnenhaven garandeerde evenmin een schoon leefklimaat.

Niet alleen het overvolle straatbeeld, ook de woningen zelf voldeden aan de schets van beide sociologen. Dat gold ook voor de *groëte bôw in de Sint Theunisstraat*, de door Petrus Regout in 1863 opgerichte *cité ouvrière* voor zijn Sphinxarbeiders: een mensenpakhuis van zeven verdiepingen met 68 woningen en 336 bewoners, kamers met een oppervlakte van 17,5 m², 39 huishoudens met één kamer en 20 met twee vertrekken ter beschikking, gebrekkige licht- en luchttoevoer via een raam, per verdieping   n kraan van de waterleiding,   n aansluiting op de riolering en één gemeenschappelijk toilet. Volgens de onderzoekers van de Gezondheidscommissie vertoonden alle woningen in de *cité ouvrière* gebreken volgens de normen van de woningwet, vooral door stankoverlast. Bouwkundige verbeteringen waren wenselijk. Het oordeel over de hygiëne was drie keer goed, twee maal slecht en 55 woningen kregen het predicaat matig.

Ondanks of juist dankzij zijn politieke vooringenomenheid trok Ubachs in 1934 al een juiste conclusie. Het Maastrichts proletariaat leefde in somber donker. De arbeidersklasse werd als een kudde opeengedrongen. In de volksbuurten werd ieder hoekje op een achterplaats en iedere kelder en zolder als woning benut. De lonen dwongen de arbeiders om hun behuizing steeds meer in te krimpen, waardoor normale slaapkamers een luxe werden, die slechts weinigen zich konden veroorloven. Alles roezemoesde in de enge straatjes door elkaar.²⁵

Het Boschstraatkwartier-Oost had dus qua huisvesting in het begin van de twintigste eeuw duidelijk de kenmerken van een achterbuurt. In de typologie van de stadsgeografen van de Chicago-school was deze arbeiderswijk geen deel van het stadscentrum, maar een soort overgangszone, die kan worden gekarakteriseerd door een neerwaartse spiraal van constante, meestal toenemende armoede en een steeds grotere verwaarlozing van de woonomgeving.²⁶ Daarin speelden ook de eigenaren van het onroerend goed een rol. In veel gevallen was voor hen geldelijk gewin op korte termijn belangrijker dan zorgvuldig beheer en onderhoud.

De huisvestingssituatie van de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost lijkt op die in Antwerpen. Tussen 1797 en 1856 verdubbelde daar de bevolking, maar kwam er nog geen derde meer huizen bij. Het gevolg was een groeiende discrepantie tussen vraag en aanbod op de woningmarkt en een *struggle for living space*. Daardoor kregen huiseigenaren de kans om hun slag te slaan. Zij streefden naar maximalisatie van hun winst tegen de laagst mogelijke kosten door woonruimte te scheppen in achterbuurten.²⁷

²⁵ Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme*, 32-33.

²⁶ Knox en Marston, *Human Geography*, 394-396.

²⁷ Lis, *Social change*, 64 en 74.

De interne geleding 1829-1904

In 1829 werd Raamstraat 1508 bewoond door de drie kleine huishoudens van de oudere dagloners Andreas Viegen en Herman Herben en de jonge kleermaker Ferdinand Gouland. Qua beroepsstatus behoorden zij tot de lagere klassen en zij betaalden geen lokale belastingen. Als zij vanuit hun woning rechtsaf de straat uitliepen, kwamen zij in de Boschstraat bij de woningen van de schepen Eugène Roosen en de rentenierster Antoinetta Bauduin, die qua beroepsstatus tot de elite behoorden en tot de top van de fiscale betalers, met bedragen van respectievelijk f 500 en f 750. Als de losse arbeiders op zoek naar werk de kant van het Bassin opgingen en in Langs de Maas terechtkwamen, konden zij graaf Hyacinthe de Liedekerken of advocaat Jan Jacob Sassen ontmoeten, die in sociaal en economisch opzicht eveneens mijlenver van hen verwijderd waren.

Aan het begin van de twintigste eeuw verbleven in dezelfde woning de twee grote gezinnen van de glasblazer Jan Simons en de aardewerker Hubert Vriezelaar, die qua beroepsprestige iets beter scoorden dan de inwoners van 1829, maar arme, zij het nu min of meer geschoolde arbeiders waren. Op hun rondje door de wijk konden zij eventueel, ook al lag dat niet onmiddellijk voor de hand, in contact komen met hun werkgever, de glas- en aardewerkfabrikant Pierre Regout, die schuin tegenover de fabriek woonde aan de Boschstraat, met de oud-notaris en secretaris van het Burgerlijk Armbestuur François Marckx aan de Van Hasseltkade, met Wilhelmina Charlotte Augustina van Waesberge, de weduwe van de Heerlense mijnondernemer Henri Sarolea, enkele huizen verderop aan dezelfde straat, of met Karel van der Maesen de Sombreff, jonkheer, officier en zoon van een voormalige minister van Buitenlandse Zaken, uit de Kleine Gracht.

Zowel in 1829 als in 1904 waren de verschillen tussen de bewoners in sociale status op korte afstand binnen het Boschstraatkwartier-Oost enorm groot: de extremen van rijk en arm moesten wel met elkaar in aanraking komen. Dat was in de negentiende eeuw en daarvoor ook in andere Nederlandse steden het geval. Ook als wijken getypeerd konden worden naar dominante sociale groepen – zoals het Boschstraatkwartier-Oost als arbeidersbuurt – betekende dat geenszins dat zij een homogene samenstelling hadden. Die pluriformiteit kwam naar voren op het meso- en microniveau, dat wil zeggen in de differentiatie naar de gevelwanden tussen en binnen de afzonderlijke straten en zelfs bij aparte panden binnen de wijk. Pim Kooij werkte dat beeld uit voor Groningen, Carl Denig voor Utrecht, Vincent Sleebe voor Dordrecht en Remieg Aerts voor Amsterdam.¹ Clé Lesger, Marco van Leeuwen en Bart

¹ Kooij, Groningen; Denig, Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd; Kooij en Sleebe, *Geschiedenis van Dordrecht en Aerts en De Rooy, Geschiedenis van Amsterdam*.

Visser toonden de gevarieerde patronen van segregatie naar welstand binnen het pre-industriële Amsterdam aan met behulp van een GIS-bewerking van het kadaster van 1832, waarbij de fiscale data werden omgerekend naar huurwaarde per pand.² Hun conclusie was dat de minder welgestelden de gaten vulden die overbleven als de meer welgestelden hun voorkeur gerealiseerd hadden.

In de eerste rapportages over de sanering van het Boschstraatkwartier-Oost in de jaren 1950 werd door de gemeentelijke ambtenaren onderscheid gemaakt tussen een arm en verouderd kerngebied met weinig perspectief op ontwikkeling en een ‘gouden’ periferie van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasseltkade met gunstiger vooruitzichten.³ Gold dat verschil in de wijk ook in de drie peiljaren in 1829, 1880 en 1904? In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe het Boschstraatkwartier-Oost intern geleed was, met andere woorden in hoeverre er een ruimtelijke differentiatie optrad van de bewoners en de woningen. In de vorige hoofdstukken bleek dat er in 1829 een duidelijke elite in de wijk aanwezig was, met voornamere, meer luxe uitstralende woningen, maar dat die in de latere peiljaren steeds kleiner werd. Woonde deze elite in 1829 inderdaad aan de ‘gouden’ rand? Wat was het effect van de verkleining van de elite op de interne structuur van de buurt?

De geleiding in kern en periferie wordt in de drie peiljaren onderzocht aan de hand van de sociale positie van de bewoners – gemeten aan de beroepsstatus, de fiscale positie en de omvang van de bedeling – en van de aard van de bebouwing (inclusief huur en eigendom).

Zoals in de vorige hoofdstukken bleek, was de ontwikkeling van de sociale verhoudingen binnen de wijk onderdeel van bredere sociale veranderingen tussen 1829 en 1904 als gevolg van de industrialisatie. Welke consequenties had deze ontwikkeling voor de interne ruimtelijke structuur van de wijk? De beroepsuitoefening, de bevolkingsdichtheid, de leeftijdsopbouw, de samenstelling van de huishoudens, de herkomst en mobiliteit van de hoofdbewoners en hun partners zullen in dit hoofdstuk worden gedifferentieerd naar de ruimtelijke geleiding in kern en periferie, en – waar nodig en wenselijk – naar het niveau van de afzonderlijke straten.

DE SOCIALE STATUS VAN DE BEWONERS IN KERN EN PERIFERIE

De sociale verhoudingen van en tussen de twee in 1954/1955 onderscheiden delen van het Boschstraatkwartier-Oost werden voor 1829, 1880 en 1904 gereconstrueerd via de beroepsstatus, de belastingaanslagen en de bedeling. Waren er qua sociale positie van de bewoners inderdaad ruimtelijke verschillen in de wijk? Hoe ontwikkelden die zich in driekwart eeuw?

De beroepsstatus

De analyse van de beroepsstatus van de bewoners van kern en periferie is uitgevoerd voor de mannelijke hoofdbewoners (tabel 5.1). De resultaten bevestigen het beeld van een interne

² Lesger, Van Leeuwen en Visser, ‘Residentiële segregatie in vroeg-moderne steden’.

³ Zie publicaties van de Sociaal-economische Documentatie Dienst Stadsontwikkeling Maastricht: Vliegen, *Sociaal-economische beschrijving van het gebied Boschstraat en omgeving* (12 juli 1954) en idem, *Sociaal-economische aspecten van het structuurplan Boschstraat e.o.* (10 februari 1955).

geleding van de wijk naar sociale status. De elite en de gegoede burgerij waren nagenoeg uitsluitend aanwezig in Boschstraat, Kleine Gracht, Markt en Van Hasseltkade. Dat was in alle onderzoeksjaren het geval, zij het dat de concentratie van de elite aan de rand in de loop van de negentiende eeuw enigszins afnam; van 91,4 tot 86,7 procent. De kern van het Boschstraatkwartier-Oost leverde bij de overige drie statusgroepen altijd de meerderheid op. Die was het kleinst bij middenkader en -stand, waarbij het aandeel van het centrum varieerde tussen 58,2 procent in 1829 en 54,3 procent in 1904 en de rand van de wijk dus een iets grotere rol kreeg. Bij de ambachtslui en geschoolde arbeiders waren de verschillen tussen beide delen veel groter: hun presentie in de kern steeg van 62,9 naar 78,6 procent van het totaal, hun aanwezigheid in de periferie verminderde in 75 jaar met 15,7 procent. De laag- en ongeschoolde arbeiders vertoonden het spiegelbeeld van de hoogste klasse: sterke maar afnemende dominantie in het hart van de buurt (van 91,4 procent in 1829 naar 80,3 procent in 1904) en een toename van 11,1 procent aan de vier randstraten. De verkleining van de elite had als effect dat aan de rand het aandeel van de middengroep (II) iets en van de laagste klasse (IV) wat meer vergrootte, waardoor de verdeling van de sociale status meer ging lijken op die van de kern, maar kern en periferie vertoonden aan het begin van de twintigste eeuw elk nog steeds een eigen gezicht.

TABEL 5.1 EEN BEROEPSSTRATIFICATIE VAN DE MANNELIJKE HOOFDBEWONERS IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

mannelijke hoofdbewoners in ...	1829			1880			1904		
	N=	kern	peri- ferie	N=	kern	peri- ferie	N=	kern	peri- ferie
I elite en gegoede burgerij	35	8,6%	91,4%	20	15,0%	85,0%	15	13,3%	86,7%
II middenkader en -stand	91	58,2%	41,8%	100	57,0%	43,0%	70	54,3%	45,7%
III ambachtslui en geschool- de arbeiders	70	62,9%	37,1%	245	69,8%	30,2%	397	78,6%	21,4%
IV laag- en ongeschoolde arbeiders	220	91,4%	8,6%	430	88,1%	11,9%	310	80,3%	19,7%
totalen	416			795			792		

Bronnen: zie bijlage 2-1.

De belastingaanslagen

In hoeverre vond de sociale geleding van kern en periferie zijn weerslag in de verdeling van de hoofdbewoners naar sociale klasse op basis van de belastingaanslagen van 1821, 1880 en 1906 (tabel 5.2)? De rijken en gegoeden woonden in 1821 en 1880 bijna allemaal en in 1906 uitsluitend aan de ‘gouden’ rand van het Boschstraatkwartier-Oost. De grote en kleine middenstand was op het eerste telmoment nog sterk geconcentreerd (84,6 procent) in de kern, maar bij de tweede en derde inventarisatie was de situatie omgekeerd en domineerde de periferie met 81,3 en 74,1 procent. Het aandeel van het gewone volk, de sociale groep die het minste bijdroeg aan de belasting, was ongeveer gelijk verdeeld tussen beide geleidingen,

met uitzondering van de situatie in 1880 toen het part van de periferie dubbel zo groot was als dat van het hart. Het beeld bij de on- en minvermogenden was het tegenovergestelde van de hoogste klasse: hier overheerste de kern van de wijk met een stabiele bijdrage van 80 procent of meer, en leverde de periferie steeds minder dan 20 procent.

TABEL 5.2 EEN VERDELING VAN DE BELASTINGAANSLAGEN VAN DE HOOFD-BEWONERS NAAR SOCIALE KLASSE IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST IN 1821, 1880 EN 1906 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

klasse	1821			1880			1906		
	N =	kern	periferie	N =	kern	periferie	N =	kern	periferie
I rijk en gegoed	74	21,6%	78,4%	9	22,2%	77,8%	6	0,0%	100,0%
II grote en kleine middenstand	13	84,6%	15,4%	32	18,8%	81,3%	27	25,9%	74,1%
III gewone volk	2	50,0%	50,0%	86	33,7%	66,3%	87	44,8%	55,2%
IV on- en minvermogend	541	81,7%	18,3%	880	84,1%	15,9%	877	80,8%	19,2%
N =	630	470	160	1.007	777	230	997	709	168
aantal aangeslagen hoofdbewoners	89	28	61	127	37	90	120	46	74
totaal lokale belasting (in f)		2.949,00	15.400,00		999,00	2.313,00		483,46	2.623,34
lokale belasting per betaler (in f)		105,32	252,46		10,98	19,12		10,99	35,45
idem per hoofdbewoner (in f)		6,27	96,25		1,29	10,06		0,64	10,84

Bronnen: zie bijlage 2-1.

Van alle belastingbetalers in de wijk woonde in 1821 68,5, in 1880 70,8 en in 1906 61,7 procent in het ‘gouden’ en minder dichtbevolkte randje van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasseltkade, en dus kwam minder dan een derde uit het armzalige, overvolle middegebied. Dit patroon openbaart zich nog scherper in de berekening van de totale belastingaanslagen voor kern en periferie. Het ‘gouden’ deel van de buurt nam in de drie peiljaren respectievelijk 83,9, 69,8 en 84,4 procent van alle lokale fiscale bijdragen voor zijn rekening. De belastingbetaler in de periferie was gemiddeld twee tot drie keer zoveel kwijt als een ‘collega’ in de kern. Bij de uitsplitsing per hoofdbewoner speelde de bevolkingsdichtheid een beslissende rol, waardoor de verschillen nog verder opliepen: aan Kleine Gracht en Van Hasseltkade werd vijftien tot zeventien maal meer betaald – met uitzondering van 1880, toen het slechts acht keer was – dan in de St.-Antoniusstraat en de Raamstraat.

Met hetzelfde voorbehoud dat eerder al bij tabel 3.14 gemaakt werd over het feit dat de fiscale data geen directe relatie hoeven te vertonen met de welstand van de betalers, kan ook worden vastgesteld dat de armoede in de wijk zich meer in de kern manifesteerde dan in de periferie. De kern bracht zes maal minder aan belastingen op, tien maal per betaler en per

hoofdbewoner, en in de straten aan de rand betekende dat met respectievelijk zes, zeven en negen keer een iets geringere teruggang.

Het beeld van een homogeen ‘rijke’ periferie en ‘arme’ kern dient wel genuanceerd te worden, omdat inwoners met diverse beroepen, verschillend prestige en uiteenlopende belastingaanslagen naast en door elkaar woonden. Dit blijkt uit een analyse op straatniveau. Ter illustratie een voorbeeld uit het begin van de twintigste eeuw. Pierre (Petrus Hubertus) Regout op Boschstraat 45 – kleinzoon van oprichter Petrus en zoon van Pierre (Petrus Alexander) – bekleedde met een geschat inkomen van 25.000 gulden niet alleen een toppositie binnen de wijk, maar ook in de stad.⁴ Nummer twee in die ranglijst binnen de wijk was bierbrouwer Clement Marres uit dezelfde straat op huisnummer 105 met 12.600 gulden. Op de 75 daartussen liggende adressen betaalden 51 hoofdbewoners met beroepen als aardewerker, magazijnknecht, glasslijper, voerman, sjouwerman, naaister en strijkster, geen enkele belasting. Zij behoorden dus tot de on- en minvermogenden (IV). Achttien hoofdbewoners vielen in categorie III van het gewone volk. Deze nuancering gold minder voor het hart van de wijk. In de drie grootste straten kwamen slechts 25 van de 573 hoofdbewoners in aanmerking voor een aanslag (4,4 procent, ruim beneden het gemiddelde van 5,8 procent voor het gehele kerngebied). In Beeldt, Pastoorstraat, Pompenstraat en Zwanenstraat betaalde zelfs niemand hoofdelijke omslag. De hoogste aanslag viel in het centrum in de bus bij de aannemer Bernard Reggers uit de Koekschroefstraat met een inkomen van f 2.700 en een belastingaanslag van f 47,52.

De bedeling

In overeenstemming met de hiervoor geschetste ruimtelijke geleding was in 1829 en 1880 respectievelijk 93,3 en 98,2 procent van alle bedeelde hoofdbewoners woonachtig in de kern van de wijk (tabel 5.3). In 1904 was dit met 89,0 procent iets lager, maar nog steeds zeer hoog. Het absolute en relatieve aantal bedeeden was toen echter sterk gedaald.

TABEL 5.3 DE BEDEELDE HOOFDBEWONERS IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

	1829			1880			1904		
	N =	kern	periferie	N =	kern	periferie	N =	kern	periferie
bedeelde hoofdbewoners	225	93,3%	6,7%	56	98,2%	1,8%	73	89,0%	11,0%
aantal hoofdbewoners	630	74,6%	25,4%	1.007	77,2%	22,8%	997	75,7%	24,3%
percentage bedeelde hoofdbewoners	35,7%	44,7%	9,4%	5,6%	7,1%	0,4%	7,3%	8,6%	3,3%

Bronnen: zie voetnoten 34 en 35 in hoofdstuk 3.

4 De hoogste aanslag van 26.000 gulden was voor zijn oom Louis Regout uit de Breedestraat.

Ook in dit geval was het verschil tussen kern en periferie niet absoluut. In 1904 kenden alle straten – uitgezonderd de onbetekenende Zwanenstraat – één of meer bedeelde hoofdbewoners, ook de ‘rijke’ Boschstraat (vijf), Kleine Gracht (één), Markt (één) en Van Hasseltkade (één).

Uit de gegevens over de belastingbetaling en bedeling per straat blijkt dat het patroon van arme kern en ‘gouden’ rand opging, maar dat elke straat een mix had van diverse inkomens. De spreiding daarvan was in het begin van de twintigste eeuw het grootst in de Boschstraat: vijf bedeelde met 30 cent per week naast de grootverdieners Regout en Mares. De Van Hasseltkade en de Kleine Gracht – elk één bedeelde naast flink wat midden- en hogere klassen – volgden op de voet. Doordat deze twee straten minder dichtbevolkt waren, maakten ze op het eerste oog een rijkere indruk. Alle overige straten waren minder heterogeen: ze werden bijna compleet bevolkt door de laagste inkomensklassen. De kleinste en dunbevolktste straten (Beeldt, Pastoorstraat, Pompenstraat en Zwanenstraat) waren homogeen: uitsluitend hoofdbewoners onder de armoedegrens van 450 gulden en/of bedeelde.

De interne geleding van de wijk, zoals die in het kader van de aanstaande renovatie voor het Boschstraatkwartier-Oost door gemeentelijke ambtenaren in de jaren 1950 naar voren werd gebracht, blijkt na de bestudering van de sociale status van de bewoners in 1829, 1880 en 1904 reeds (minstens) anderhalve eeuw van toepassing te zijn. Er was een arm kerngebied en een ‘gouden’ periferie, maar het vertrek van de elite en de gegoede burgerij uit Boschstraat, Kleine Gracht, Markt en Van Hasseltkade in de loop van de negentiende eeuw leidde ertoe dat hart en rand van de buurt in sociaal opzicht meer naar elkaar toegreiden.

DE BEBOUWING EN DE BEWONING IN KERN EN PERIFERIE

In hoeverre werkten de verschillen in de sociale status van de populatie van kern en periferie door in de woningen die zij bewoonde? Was het aan de rand van het Boschstraatkwartier-Oost minder druk bevolkt en kwalitatief beter wonen – eventueel tegen hogere kosten – dan in het hart?

De bebouwde omgeving

In 1829 en 1904 waren er meer percelen en panden in het hart van de wijk dan aan de rand: in 1829 69,1 en in 1904 72,3 procent (tabel 5.4). De gemiddelde oppervlakte van de percelen aan de Markt, de Boschstraat, de Kleine Gracht en Langs de Maas / Van Hasseltkade was groter dan die in het centrum van de wijk. In de kern van het Boschstraatkwartier-Oost stond ongeveer 75 procent van het aantal woningen en daar was een even groot percentage van de buurtbevolking woonachtig. Ook de druk van de bebouwing op de ruimte was ongelijk verdeeld. In de panden aan de randstraten bevond zich gemiddeld een halve woning minder dan in die in de kern. De drukte in de kern nam in de loop van de 75 jaar alleen maar toe: het aantal bewoners in het hart van de wijk nam toe van 70,9 procent in 1829 naar 77,5 procent in 1904; het aandeel van de woningen van 74,6 naar 75,7 procent, en dat van de panden van 69,1 naar 72,3 procent, terwijl de percelen kleiner van omvang waren. De verschillen in sociale status tussen de bewoners van kern en periferie werkten dus ook door in de bebouwde omgeving.

TABEL 5.4 DE PERCELEN, PANDEN, WONINGEN EN BEWONERS IN WIJK, KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

	1829			1904		
	wijk (= N)	kern	periferie	wijk (= N)	kern	periferie
aantal panden / percelen	301	69,1%	30,9%	336	72,3%	27,7%
totale oppervlakte percelen	70.955 m ²	45,7%	54,3%	63.746 m ²	61,9%	38,1%
gemiddelde oppervlakte percelen	235,7 m ²	155,7 m ²	414,6 m ²	189,7 m ²	162,4 m ²	261,0 m ²
aantal woningen	630	74,6%	25,4%	997	75,7%	24,3%
aantal woningen per pand	2,1	2,3	1,7	3,0	3,1	2,6
aantal bewoners	2.398	70,9%	29,1%	4.515	77,5%	22,5%

Bronnen: zie bijlagen 2-1 en 3-1. In twee tabellen in bijlage 4-1 zijn de gegevens per straat opgenomen.

Door de aanleg van het kanaal naar Luik, parallel aan de Maas, verloren de percelen aan Langs de Maas – daarna Van Hasseltkade genoemd – aan grondoppervlakte, met name die aan de noordwestelijke kant van het zeven meter brede kanaal. Daardoor groeide het overwicht van de percelen in de kern van 45,7 naar 61,9 procent ten koste van de periferie.

Ook op het niveau van de straten bestonden grote verschillen. In 1829 bijvoorbeeld beschikten de 106 bewoners van 16 panden aan Langs de Maas over percelen van gemiddeld 899,0 m², terwijl de 164 bewoners van 21 huizen aan de Koekschroefstraat het moesten doen met 60,0 m² grondoppervlak. De gemiddelde oppervlakte van de percelen in de St.-Antoniusstraat, de Grachtstraat en de Raamstraat varieerde in 1829 van 154,6 tot 282,8 m², maar tussen dat peiljaar en 1904 werden de percelen daar kleiner, omdat er meer huizen werden gebouwd en percelen gesplitst.

Een soortgelijk verschil is zichtbaar in het aantal woningen per pand. Dit hield uiteraard verband met het sociale profiel van de buurtbewoners. De gemiddeld hogere inkomens en beroepsstatus van de bewoners van het ‘gouden’ randje weerspiegelde zich in een betere huisvestingssituatie en minder woningen per pand. Zo waren er in 1829 in de 16 panden aan Langs de Maas 21 woningen en in de 21 huizen aan de Koekschroefstraat 51. Het verschil tussen het gemiddeld aantal woningen per pand in kern en periferie was in driekwart eeuw wel met een woning per pand vermeerderd. Dit was het gevolg van het toegenomen aandeel van bewoners met een lage status in de rand.

Tussen de afzonderlijke straten en huizen bleken ook ten aanzien van het aantal woningen per pand grote verschillen. Zo was het aantal woningen per pand in de Boschstraat in 1829 met 2,1 gelijk aan het wijkgemiddelde en dat aan de Markt met 3,9 in 1904 ruim daarboven (voor buurt 3,0).

De kwaliteit van het wonen en de huren in 1904

Dat de woningen aan de periferie voor het merendeel groter waren dan die in de kern, wordt nog eens bevestigd door de gegevens uit het gedetailleerde woningonderzoek van

1904 (tabel 5.5). Het aandeel van de eenkamerwoningen was in de kern veel groter dan in de periferie, respectievelijk 48,9 en 33,6 procent van de woningen per geleding. De twee- en driekamerwoningen waren juist sterker vertegenwoordigd in het ‘gouden randje’. De oppervlakte van elke kamer was daar steeds groter dan het wijkgemiddelde, in het hart van de buurt doorgaans lager. De gemiddelde woning aan Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasseltkade was 10 m² groter dan in het midden van de buurt. De woningen waren niet alleen groter, maar ook minder vol: per pand waren er aan de rand 0,5 woning en 5,3 bewoners minder.

TABEL 5.5 ENKELE KENMERKEN VAN WONINGEN IN WIJK, KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN IN PROCENTEN)

	woning bekend	met één kamer	met twee kamers	met drie kamers	grootte eerste kamer	grootte tweede kamer	grootte derde kamer	gem. grootte kamer	gem. grootte woning
wijk	743	46,4%	42,1%	11,5%	19,4 m ²	15,8 m ²	13,7 m ²	17,7 m ²	28,6 m ²
kern	618	48,9%	40,6%	10,5%	17,9 m ²	15,2 m ²	12,0 m ²	16,8 m ²	26,6 m ²
periferie	125	33,6%	49,6%	16,8%	22,0 m ²	16,7 m ²	16,4 m ²	19,5 m ²	36,6 m ²

Bronnen: zie bijlage 3-1.

Opvallend is dat er nauwelijks verschil was in de aard en de omvang van de sanitaire voorzieningen. Het aandeel van pomp (43 procent) of waterleiding (57 procent) en van individuele (9 procent) of gemeenschappelijke aansluiting (91 procent) varieerde amper. Er was wel een aanzienlijk verschil in de aansluiting op de riolering: dat was het geval bij 50,4 procent van de huizen aan de periferie tegenover 23,3 procent in de kern. In beide delen was het toilet bij ongeveer 95 procent van de woningen gemeenschappelijk, maar aan de rand van de buurt was de afstand van de pomp en het toilet tot het huis kleiner, maar lag de beerput daarentegen dicht bij de watertoevoer (hetgeen meer risico's met zich meebracht voor de hygiëne).

De hygiënische situatie werd door de commissie aan de rand van de wijk bij 64 woningen (51,2 procent) als goed beoordeeld en bij 60 (48,0 procent) als matig. Slechts bij vier woningen werd verbetering wenselijk gevonden en er was geen enkele onbewoonbaar te verklaren woning. Tegen dit resultaat stak het kerngebied erg mager af. De commissie schatte de hygiëne bij 339 woningen (54,9 procent) als goed in, 212 maal als matig (34,3 procent) en in 65 gevallen (10,5 procent) werd ze als slecht beoordeeld. Van alle woningen daar waren er 350 bouwkundig in orde, moesten er 205 verbeterd worden en was dat bij 60 eigenlijk onmogelijk. Zo'n 80 woningen (12,9 procent) dienden door de gemeentelijke overheid ongeschikt verklaard te worden voor verdere bewoning. Kortom, ook wat de kwaliteit van de huisvesting betreft, was het Boschstraatkwartier-Oost in 1904 verdeeld in een 'luxe' periferie en een 'arme' kern. Dat beeld weerspiegelde zich ook in een van de laatste grote epidemieën die de stad en de wijk trof, de cholera in 1866, waar het aantal slachtoffers een echte scheiding naar sociale klassen te zien gaf en het merendeel van de slachtoffers in de kern van het Boschstraatkwartier-Oost woonde.⁵

5 Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme*, 43-44; Maenen, *Petrus Regout*, 76-78.

TABEL 5.6 DE HUUR PER WEEK IN WIJK, KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCH-
STRAATKWARTIER-OOST IN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

huur	N =	< f 1,50	f 1,50- f 1,99	f 2,00- f 2,49	f 2,50- f 2,99	f 3,00- f 3,99	> f 4,00	gemid- deld
wijk	738	79,3%	12,5%	4,1%	1,8%	1,6%	0,7%	f 1,18
kern	613	82,0%	12,1%	2,6%	1,3%	1,5%	0,5%	f 1,01
periferie	125	67,2%	14,4%	11,2%	4,0%	1,6%	1,6%	f 1,60

Bronnen: zie bijlage 3-1.

Het verschil in kwaliteit en woongenot vertaalde zich ook in de hoogte van de huren. De gemiddelde huur van de 125 bekende woningen aan de rand van de buurt was 60 procent hoger dan in het hart van de wijk (tabel 5.6). Het aandeel van de laagste huur van minder dan f 1,50 per week, die overal in de wijk het meest voorkwam, was er kleiner en dat van de duurdere categorieën groter.

De spreiding van het eigendom

Al eerder is gebleken dat in 1829 54,8 en in 1904 49,6 procent van de eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost zelf woonachtig was.⁶ Dat gold in sterkere mate voor de eigenaren van percelen en panden in de periferie, waarvan het aandeel groeide van 58,6 naar 70,3 procent. Eigenaren van panden in zowel de kern als de periferie woonden in toenemende mate in de buurt zelf, en dan vooral aan de rand ervan. Van de eigenaren in het kerngebied woonden er daarentegen steeds minder in de eigen buurt: een afname van 45,5 naar 33,8 procent.

De helft van de eigenaren woonde in zijn eigen dan wel een naastgelegen pand, maar dat was bij de bezitters in de periferie in toenemende mate meer het geval (tussen 1829 en 1904 van 55,2 naar 73,0 procent) dan in de kern (van 44,2 naar 33,8 procent). Zo woonden in het begin van de twintigste eeuw vijftien van de zeventien hoofdbewoners (88,2 procent) aan de Van Hasseltkade in hun eigen huis; in de Boschstraat was dat 65,3 procent, maar aan de Kleine Gracht en de Markt slechts respectievelijk 45,0 en 42,9 procent van de hoofdbewoners. In het hart van de buurt woonden veel minder eigenaren van onroerend goed. Dat gold zeker voor de drie dichtstbevolkte straten: in de St.-Antoniusstraat huurde 84,6 procent van de hoofdbewoners, in de Raamstraat 73,7 procent en in de Grachtstraat 66,7 procent.

In 1829 woonden 86 en in 1904 68 eigenaren in de wijk zelf. In 1829 had een eigenaar uit de kern gemiddeld 2,3 pand en 5,1 woning in bezit; in 1904 2,0 en 5,9. In het hart van de wijk verminderde dus het aantal huizen per eigenaar, maar dat werd juist groter bij de bezitter in de randstraten. Het gemiddeld aantal panden per eigenaar nam daar toe van 1,9 naar 2,4, het aantal woningen van 3,2 naar 5,1. De eigenaren van onroerend goed in de periferie waren bovendien in 1904 langer in het bezit van hun pand dan gemiddeld in de wijk, het aantal verkopen sinds 1890 was geringer en er was meer langdurig eigendom in familieverband. De ‘omloopsnelheid’ van percelen en panden was in de kern dus groter.

⁶ De conclusies in deze paragraaf zijn gebaseerd op een zestal tabellen ten aanzien van de eigenaren, die zijn opgenomen in bijlage 4-11.

De sociale positie van de eigenaren in het hart van de buurt bleef in beide peiljaren redelijk stabiel. Gemeten aan hun beroepsprestige en hun belastingaanslag behoorden zij overwegend tot de middengroepen van winkeliers, landbouwers en herbergiers, en ook ambachtslui en geschoolde arbeiders. De huizenbezitters in de periferie behoorden aanvankelijk vooral tot de hoogste klasse van elite en gegoede burgerij. Hun achteruitgang tussen 1829 en 1904 had tot gevolg dat er in het begin van de twintigste eeuw aan de rand ook meer eigenaren uit de midden- en lagere klasse woonden, vooral de middenstanders in de sector voedings- en genotmiddelen (bakkers, slaggers, brouwers en slijters). In beide peiljaren ontbrak daar de allerlaagste klasse van laag- en ongeschoolde arbeiders en van on- en minvermogens, wat geen verbazing wekt gezien de relatief 'luxe' en dure panden in deze straten.

De grote verschillen tussen de huiseigenaren uit de kern en de periferie van 1829 waren in het begin van de twintigste eeuw sterk gereduceerd. Het onderscheid in beroepsstatus en de belastingen werd kleiner: het aandeel van de elite en de gegoede burgerij verminderde, dat van de middengroepen (middenstanders, ambachtslui en geschoolde arbeiders) onder de eigenaren nam toe. Zij waren veelal werkzaam in het verkeerswezen en de warenhandel, onder wie veel winkeliers in de sector voedings- en genotmiddelen. Het aandeel van renteniers en boeren verminderde.

INDUSTRIALISATIE EN RUIMTELIJKE STRUCTUUR

De veranderingen in de sociale verhoudingen in de wijk als gevolg van de industrialisatie sinds 1834 werkten ook door in ruimtelijke verschillen in de bevolkingsomvang en -dichtheid, de leeftijdsopbouw en de sekseverdeling, de samenstelling van huishoudens, de mobiliteit van de bewoners en de beroepen die zij uitoefenden.

De beroepsuitoefening

De industriële beroepsbevolking bleef in de loop van de eeuw in de kern geconcentreerd. Het aandeel van de industrie (inclusief ambacht) was daar in 1829 al dominant en groeide in de loop van 75 jaar van 82,3 naar 94,3 procent van de bekende beroepsbevolking (tabel 5.7). Het aandeel van de industrie aan de rand nam nog sterker toe; van 36,6 naar 78,2 procent, maar bleef met die cijfers ruim achter bij de kern. De diensten namen daar af van 54,3 naar 19,5 procent; in het hart van de wijk van 13,9 naar 4,8 procent.

De concentratie van de industriële beroepsbevolking in de kern is vooral zichtbaar bij de glas- en aardewerkers: van alle bewoners met dat beroep woonde in 1880 en 1904 respectievelijk 63,3 en 78,0 procent in de kern en 44,7 en 39,9 procent in de periferie.⁷ In absolute aantallen was het onderscheid nog sterker, omdat de beroepsbevolking in de kern bijna vier keer zo groot was als in de periferie. Deze arbeiders waren het best vertegenwoordigd in de Grachtstraat, de Raamstraat en de St.-Antoniusstraat. Daar behoorde ruim twee derde

⁷ In bijlage 4-111 zijn drie tabellen opgenomen met de beroepen van alle hoofdbewoners (en hun partners) en van alle naar beroep bekende bewoners in wijk, kern en periferie, uitgesplitst naar sekse, in 1829, 1880 en 1904. Deze conclusies zijn daarop gebaseerd.

TABEL 5.7 EEN INDELING VAN BEROEPEN NAAR ECONOMISCHE SECTOR VAN ALLE NAAR BEROEP BEKENDE BEWONERS IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

economische sector	1829		1880		1904	
	kern	periferie	kern	periferie	kern	periferie
landbouw	3,6%	1,8%	0,9%	0,8%	0,9%	0,7%
industrie	82,3%	36,6%	93,6%	80,6%	94,3%	78,2%
diensten	13,9%	54,3%	5,5%	17,5%	4,8%	19,5%
niet in te delen bij andere sectoren	0,2%	7,3%	0,0%	1,1%	0,0%	1,6%
N =	613	328	1.896	360	2.275	451

Bronnen: zie bijlage 2-1.

van de beroepsbevolking tot deze groep. Ook dagloners waren voor het overgrote deel en in toenemende mate afkomstig uit het hart van de buurt. Tussen 1928 en 1904 steeg hun aandeel daar van 86,6 tot 91,7 procent. De andere grootindustrie nabij het Boschstraatkwartier-Oost, de papierfabriek van Lhoëst-Weustenraad & Cie ten noorden van het Bassin, speelde qua aanwezigheid in de wijk amper een rol.

Het aandeel van de ambachtslieden als metselaars, timmerlieden, meubelmakers, kleermakers, schoenmakers, smeden, bakkers, slaggers en dergelijke, die woonachtig waren aan de randstraten bleef in de loop van de eeuw redelijk stabiel (in 1829 28,4 en in 1904 27,6 procent van de hoofdbewoners en hun partners), maar nam in de kern in diezelfde periode af van 29,6 naar 9,5 procent. Het aandeel van de beroepen in de warenhandel en het verkeerswezen (inclusief de horeca) ging in de periferie eerst achteruit van 27,1 procent in 1829 naar 18,4 in 1880, maar stabiliseerde daar (18,7 procent) in 1904. In het hart van de buurt nam het af van 12,7 procent in 1829 naar 6,9 in 1904.

Een opvallend verschijnsel was de teloorgang van de huiselijke diensten. In 1829 werkten nog 95 buurtbewoners in deze sector, vooral vrouwen die als ‘meid’ werkten voor de elite in de wijk aan het ‘gouden’ randje. Zij vormden toen 46,8 procent van alle beroepsmatig bekende vrouwen. Op de latere twee tijdstippen waren die nog maar nauwelijks aanwezig met zes en tien representanten. In 1880 en 1904 was de fabricage van glas- en aardewerk steeds de grootste beroepsgroep bij de vrouwen, met percentages van 50,0 tot 85,6 procent.

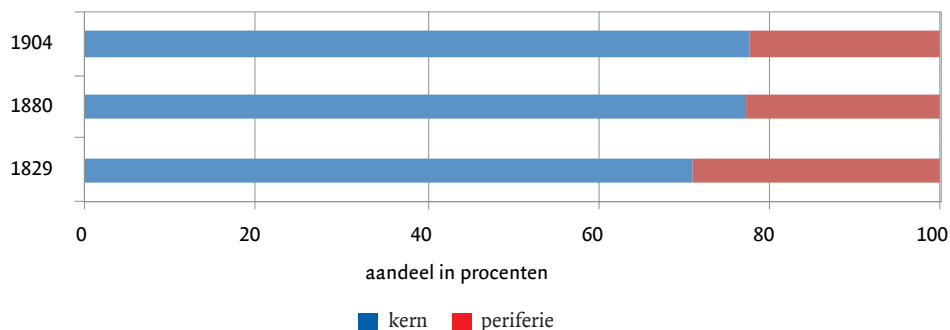
De grootindustrie, en dan met name de productie van glas- en aardewerk, ging dus steeds meer overheersen in de kern van het Boschstraatkwartier-Oost. In de periferie was die minder dominant en handhaafden ambachtslui, (kleine) winkeliers, transportondernemers en caféhouders zich nog enigszins, maar hun aandeel nam daar eveneens af.

De bevolkingsdichtheid

De druk op de ruimte in de wijk als geheel werd tussen 1829 en 1904 steeds groter, maar die toename was ongelijk verdeeld over kern en periferie. In het hart van de buurt groeide de bevolking van 1.700 naar 3.497 (met 105,7 procent) en aan de rand van 698 naar 1.018 (45,8 procent). In 1829 nam de het kerngebied 70,9 procent van de wijkpopulatie voor zijn reke-

ning en in 1904 bedroeg het aandeel 77,5 procent (grafiek 5.1). Het aantal bewoners per pand steeg in het centrum van 9,4 naar 14,4 (+ 53,2 procent), aan de rand van 7,8 naar 10,9 (+ 39,7 procent). Per woning nam het aantal bewoners in de kern toe van 3,6 naar 4,6 en daalde het in de periferie van 4,4 naar 4,2. De demografische druk nam in de kern dus veel meer toe dan in de periferie. In de drukste straat in het hart van de wijk, de St.-Antoniusstraat, verviervoudigde het aantal inwoners; het aantal bewoners per woning met een derde. In diezelfde periode groeide de bevolking van de dichtstbevolkte straat aan de rand, de Boschstraat, met een derde en halveerde het aantal inwoners per woning.

GRAFIEK 5.1 DE VERDELING VAN DE BEVOLKING TUSSEN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

Bronnen: zie bijlage 4-IV.

In vergelijking met de kern was de woonsituatie aan de randstraten dus beter: de huishoudens waren kleiner, er waren minder bewoners en gezinnen per pand, meer panden met één huishouden en minder huizen met veel gezinnen. In de kern van de buurt was het omgekeerde het geval: daar was de dichtheid van bewoning in alle opzichten groter. In het centrum van de wijk waren de panden en de woningen het meest bezet aan het Bassin, de St.-Antoniusstraat, de Raamstraat en de Grachtstraat. De kleinere straten, met name de Varkensmarkt, het Beeldt en de Pastoorstraat, staken daar dan weer in gunstige zin tegen af, althans gelet op de dichtheid in de naburige straten. Dezelfde nuancering gold voor de periferie: de huishoudens waren het kleinst aan de Markt. Qua bevolkingsdichtheid was er dus niet alleen onderscheid op mesoniveau tussen kern en periferie, maar ook op microniveau van de individuele straten en huizen.

De leeftijdsopbouw en de sekseverdeling

De gemiddelde leeftijd van de hoofdbewoners in de kern daalde tussen 1829 en 1904 van 47,2 naar 43,6 jaar; die van hun partners van 42,6 naar 37,6 jaar. In de periferie waren de bewoners gemiddeld ouder en verliep de daling minder snel: de gemiddelde leeftijd van de hoofdbewoners daar liep terug van 49,7 naar 46,5 jaar in 1904, die van hun nog levende echtgenotes van 43,9 naar 39,7 jaar. Het leeftijdsverschil tussen de bewoners van het hart van de buurt en die aan de rand was dus groter geworden. De lagere gemiddelde leeftijd in de kern hangt samen met de relatieve kinderrijkdom: in het

TABEL 5.8 HET AANDEEL VAN KINDEREN (< 10 JAAR) IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

	1829		1880		1904	
	kern	periferie	kern	periferie	kern	periferie
kinderen (< 10 jaar)	26,1%	20,5%	26,5%	26,3%	32,1%	24,9%
N =	1.700	698	2.814	832	3.497	1.018

Bronnen: zie bijlage 2-1.

TABEL 5.9 DE LEEFTIJSOPBOUW IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

leeftijdsgroepen	1829		1880		1904	
	kern	periferie	kern	periferie	kern	periferie
< 20 jaar	43,8%	36,7%	47,4%	42,5%	52,9%	42,3%
20-39 jaar	28,4%	33,4%	26,9%	28,2%	27,9%	31,7%
40-59 jaar	18,5%	21,1%	18,9%	20,3%	14,1%	17,1%
> 60 jaar	9,3%	8,8%	6,8%	9,0%	5,1%	8,9%
N =	1.700	698	2.814	832	3.487*	1.018

* Van tien personen is de leeftijd onbekend.

Bronnen: zie bijlage 2-1.

midden van het Boschstraatkwartier-Oost woonden veel meer kinderen beneden de leeftijd van 10 jaar dan aan de randen (tabel 5.8). De omvang van de jongste groep nam vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw sterk toe. De leeftijdsgroep beneden de leeftijd van 20 jaar nam in het hart van de buurt toe van 43,8 tot 52,9 procent, in de periferie van 36,7 naar 42,3 procent (tabel 5.9). Tussen 1880 en 1904 halveerde het aantal senioren boven 60 jaar in de kern, maar in de periferie bleef hun aandeel constant. De bewoners in de kern waren dus in het algemeen jonger dan de wat oudere populatie aan de randen.

Zoals in alle steden was er in de Maastrichtse wijk vrijwel steeds een overschot aan vrouwen, zowel in de kern als aan de rand ervan (tabel 5.10). Alleen in 1880 woonden er in de kern meer mannen dan vrouwen, mogelijk als gevolg van de in de periode daarvoor sterk toegenomen werkgelegenheid bij de glas- en aardewerkfabrieken. Ook de relatief jonge leeftijdsopbouw kan daarmee in verband worden gebracht.

TABEL 5.10 DE SEKSEVERDELING IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

1829				1880				1904			
kern		periferie		kern		periferie		kern		periferie	
man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw
776	924	315	383	1.414	1.400	404	428	1.649	1.838	486	532
45,6	54,4	45,1	54,9	50,2	49,8	48,6	51,4	47,3	52,7	47,7	52,3

Bronnen: zie bijlage 2-1.

TABEL 5.II DE SAMENLEVINGSVERBANDEN IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

demografische kenmerken	1829		1880		1904	
	kern	periferie	kern	periferie	kern	periferie
gemiddelde omvang huishouden (in personen)	3,6	4,4	3,6	3,6	4,6	4,2
aantal alleenstaanden	17,9%	18,7%	10,1%	13,0%	3,2%	7,9%
aantal gezinnen met één ouder (zonder/met kinderen)	23,4%	17,5%	20,5%	17,0%	23,3%	22,7%
aantal gezinnen met twee ouders (zonder/met kinderen)	58,7%	63,8%	69,4%	70,0%	73,5%	69,4%
aantal huishoudens met niet-gezinsleden	19,8%	44,3%	8,9%	13,9%	13,5%	19,0%
aandeel niet-gezinsleden in bevolking	8,4%	18,2%	4,6%	4,9%	2,9%	4,5%
aandeel vrouwen bij niet-gezinsleden	67,6%	74,0%	46,9%	68,3%	48,7%	57,6%

Bronnen: zie bijlage 2-1.

De samenlevingsverbanden

In 1829 was het huishouden in de periferie 0,8 persoon groter dan in de kern en in 1904 0,4 kleiner (tabel 5.11). In het eerste peiljaar werkte er een groot aantal inwonende niet-gezinsleden, vooral vrouwelijk dienstpersoneel, in de woningen aan de rand: 44,3 procent van alle huishoudens telde kamermeisjes en dienstknechten en 18,2 procent van de bewoners van de randstraten behoorde tot die categorie. Door het wegtrekken van de elite nam hun aandeel in de daaropvolgende 75 jaar af naar respectievelijk 19,0 en 4,5 procent. De niet-gezinsleden bleven in de periferie echter nog steeds sterker aanwezig dan in de kern, zij het op dat veel lagere niveau.

In de samenstelling van de huishoudens vallen op de eerste plaats de overeenkomsten tussen de beide geledingen van de buurt op: een forse daling van alleenstaanden en een groeiende dominantie van het kerngezin met één of twee ouders (tot meer dan 90 procent in het begin van de twintigste eeuw). De afname van de alleenstaanden was echter groter in de kern dan in de periferie (14,7 tegenover 10,8 procent). Het aantal gezinnen met één ouder was in het hart sterker vertegenwoordigd dan aan de rand. De sterftেকans van één van beide ouders op jonge leeftijd, vooral van de mannen, was in de kern van het Boschstraatkwartier-Oost groter, naar alle waarschijnlijkheid als gevolg van een andere beroepsuitoefening.

De mobiliteit van de bevolking

In de kern van het Boschstraatkwartier-Oost steeg het aandeel van de in Maastricht geboren hoofdbewoners en hun partners van 52,8 procent in 1829 tot 76,2 75 jaar later (tabel 5.12). In het begin van de twintigste eeuw telden vooral de Raamstraat en de Grachtstraat met circa 92 procent veel Limburgers, de Boschstraat – aan de rand – en het Bassin volgden met ongeveer 90 procent. Aan de periferie van Markt, Kleine Gracht en vooral Van Hasseltkade

woonden minder Maastrichtenaren – in 1880 en 1904 nog wel meer dan 60 procent – en meer niet-Limburgers en buitenlanders (tussen 15 en 30 procent).

TABEL 5.12 DE GEBOORTEPLAATSEN VAN HOOFDBEWONERS EN PARTNERS IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

geboorteplaats	1829		1880		1904	
	kern	periferie	kern	periferie	kern	periferie
Maastricht	52,8%	43,4%	66,6%	60,6%	76,2%	65,7%
Limburg	24,8%	24,8%	14,5%	18,9%	13,0%	20,1%
elders	22,4%	31,8%	18,9%	20,5%	10,8%	14,2%
N =	746	258	1.317	391	1.482	467

Bronnen: zie bijlage 2-1.

Voor 1904 werd ook de mobiliteit van de bewoners onderzocht vanaf 1890. Het aantal migranten in kern en periferie was verhoudingsgewijs even groot, circa 15 procent van de bevolking. Van hen zocht 40,7 procent opnieuw onderdak in de wijk (tabel 5.13), maar de onderlinge verschillen waren groot. Van de St.-Antoniusstraat, de Raamstraat en de Grachtstraat in het centrum bleef de meerderheid in de buurt – meestal zelfs in dezelfde straat – wonen. In de periferie gold dat voor een veel kleiner deel. Bij de verklaring van dit verschil speelde het sociaaleconomische perspectief van de bewoners ongetwijfeld een rol.

TABEL 5.13 DE MIGRANTEN UIT KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST TUSSEN 1890 EN 1904 (IN PROCENTEN)

vertrek naar	wijk	kern	periferie
binnen wijk	40,7%	45,6%	24,7%
stad	41,7%	40,4%	46,1%
provincie	4,8%	3,3%	9,7%
elders	12,8%	10,7%	19,5%
N =	666	512	154

Bronnen: zie bijlage 2-1.

Het verhuisgedrag van de hoofdbewoners en hun partners tussen 1890 en 1904 geeft eveneens een beeld van de mobiliteit van de wijkbewoners. De verschillen per straat waren groot: in de Zwanenstraat woonde men gemiddeld twee, aan de Van Hasseltkade negen jaar. Er was een samenhang tussen de verblijfsduur van de hoofdbewoner en diens sociale positie: hij woonde langer in dezelfde woning naarmate zijn inkomen hoger was, zijn beroep meer status had en zijn huwelijk langer duurde. In dat opzicht wekt het dan ook geen verbazing dat de verblijfsduur in het centrum gemiddeld tien maanden korter was dan aan de randen.

De sociaal-demografische effecten als gevolg van de industrialisatie van het Boschstraatkwartier-Oost waren weliswaar zichtbaar in de gehele wijk, maar hadden een andere uitwerking in de kern dan in de periferie. Zij sloten aan c.q. versterkten de verschillen tussen

beide delen, die hiervoor werden geconstateerd op grond van de sociale positie van hun bewoners en de aard van de bebouwing.

VIER VOORBEELDEN VAN PANDEN EN BEWONERS IN PERIFERIE EN KERN

Van de tien panden uit de wijk tussen 1860 en 1920, die nader zijn onderzocht (zie bijlage 3-11) stonden er twee aan de randstraten en acht in het midden van het Boschstraatkwartier-Oost. De verschillen waren groot en kwamen volledig overeen met de eerdere conclusies over de verdeling van de bevolkingsdruk in de wijk. Op dertien telmomenten – elke vijf jaar tussen 1860 en 1920 – woonden op de beide adressen aan de periferie samen 44 huishoudens met 188 personen, dus een gemiddelde van respectievelijk 22,0 en 94,0 per pand. Ieder huishouden woonde gemiddeld 14,5 jaar in de woning. In de kern leefden in de acht huizen in totaal 304 gezinnen met 1.763 personen – 38,0 en 220,4 gemiddeld – gedurende 7,0 jaar. Datzelfde onderscheid gold voor de grootte van de percelen: aan de periferie in 1829 gemiddeld 635,0 en in 1905 605,0 m², terwijl dat in de kern respectievelijk 592,5 en 279,6 m² was.⁸

Het pand langs de Maas aan de Van Hasseltkade 8⁹ weerspiegelde de luxe situatie van het ‘gouden’ randje van de buurt. Het betreft een groot perceel met huis, plaats en tuin van 1.225 m² in 1829 en 1.165 m² in 1904. In beide jaren was er één woning met drie bewoners, in 1880 waren er drie gezinnen gehuisvest met acht personen. De woondichtheid was met gemiddeld 1,3 huishouden en 7,1 personen in de periode van 1860 tot 1920 in vergelijking met de identieke cijfers van respectievelijk 26,8 en 150,1 voor alle tien panden samen uitzonderlijk gering. Men woonde er ook nog eens erg lang. Dat gold vooral voor de eigenaar van het pand. Medio 1829 was dat de rentenier Michiel Neven, die er met zijn vrouw en een dienstmeid woonde en in 1821 voor de gemeentelijke personele en mobiele belasting werd aangeslagen voor f 415,00. In 1850 ging het onroerend goed over in handen van de aannemer Joannes Bischero, die was gehuwd met een dochter van de eigenaar, Francisca Neven. Zijn schoonvader bleef in ieder geval tot zijn dood inwonen. Bischero maakte eveneens deel uit van de hogere kringen: als aannemer had hij een sociale status in de op één na hoogste categorie (middenkader en -stand); hij werd in 1880 door de gemeente fiscaal ingeschat op een inkomen van f 4.000,00 en behoorde in die zin tot de gegoede burgerij. In het pand woonden naast de eigenaar en zijn vrouw in 1880 ook de gezinnen van een fabrieksopzichter en een kantoorbediende (beide bij Regout) in, samen met zes personen. Na de dood van Bischero hertrouwde zijn weduwe, Francisca Neven, met de notaris François Marckx, die in 1883 of 1885 het eigendom van het huis overnam. Na haar dood werd haar plaats ingenomen door de gezelschapsdame Wilhelmina van den Hövell. Samen met een verder onbekende dienstknecht bewoonden zij gedrieën het pand in 1904, dat niet in het woningonderzoek van de gemeentelijke Gezondheidscommissie was opgenomen.

Marckx bleef tot 27 oktober 1911 in het huis aan de Van Hasseltkade wonen, dat inmiddels dus bijna een eeuw lang in familiebezit was geweest. De notaris stond vooraan in de prestigehiërarchie, ook al omdat hij tevens secretaris van het Burgerlijk Ambestuur van de stad

8 Zie de tabellen A tot en met D in bijlage 3-11.

9 Nummer 1 op kaart 7.1 in bijlage 3-11.

Het Boschstraatkwartier-Oost vanuit het noordoosten: op de voorgrond het kanaal van Maastricht naar Luik en het 'gouden randje' van de Van Hasseltkade, op de achtergrond rechts de St.-Mathiaskerk en links het stadhuis op de Markt. Bron: Saneringsplan Boschstraat-Oost 1957, foto 8.

was, en werd in 1906 bij de lokale belasting aangeslagen voor f 6.000,00. Hij bezat overigens negen panden aan de Van Hasseltkade, de Raamstraat en de Grachtstraat, die hem volgens het woningonderzoek alleen al f 800,28 aan huur opleverden. Als huurder tijdens en na Marckx woonde er de machinist en schilder Joannes Lemmens, die in drie termijnen (een deel van) het pand tussen 17 september 1880 en 18 februari 1916 25,0 jaar betrokken heeft.¹⁰ De woonruimte werd op die momenten dan ineens door tien personen gebruikt – Lemmens met zijn vrouw, zes kinderen en twee nichten – en de sociale positie van de bewoners leek, conform het vertrek van de elite uit de periferie, achteruit te gaan, immers Lemmens maakte deel uit van het gewone volk van ambachtslui en geschoolde arbeiders. Na het vertrek van Marckx kwamen perceel en pand in handen van ene Haenen, die in 1912 in de achterbouw de poort vergrootte en op de begane grond een remise bouwde. Op de eerste etage kwamen een zolder en een kamer, wellicht mede voor de huisvesting van Lemmens.¹¹ Er trad dus een duidelijke functieverandering van het pand op, die de uitstraling waarschijnlijk niet ten goede kwam. Desondanks was juist deze ontwikkeling – van een luxe woonhuis voor een persoon uit de maatschappelijke top naar een koetshuis annex bergplaats voor een ondernemer, in combinatie met woonruimte voor een geschoolde arbeider en diens grote gezin – een schoolvoorbeeld van de ruimtelijke en sociale teloorgang in de periferie van de wijk.

¹⁰ Tijdens het woningonderzoek op 13 oktober 1904 woonde hij met zijn vrouw en vijf kinderen op Raamstraat 4. Lemmens werd daar overigens vermeld als aardewerkschilder en kwam als zodanig ook voor in de personeelsadministratie van Sphinx.

¹¹ Maastricht Bouwvergunningen 1905-1918, inventarisnummer 651 van 13 juni 1912.

De Boschstraat vanuit het zuiden naar het noorden. Bron: Saneringsplan Boschstraat-Oost 1957, foto 3.

Het andere pand uit de rand, Boschstraat 67,¹² was veel minder representatief voor dat deel van de wijk. Het had in de 60 jaar tussen 1860 en 1920 ruim twee woningen (2,6), die in totaal werden bevolkt door 34 huishoudens en 153 personen – in beide gevallen dus iets boven het gemiddelde van de selectie van tien panden – maar perceel en pand waren met 45 m² het kleinst van allemaal. Er woonden gemiddeld 9,4 personen, dat is 2,3 meer dan aan Van Hasseltkade 8, maar 7,3 minder dan het gemiddelde van alle tien panden (16,7). De huurders woonden er het kortst van allemaal (4,0 jaar). Het pand wisselde vanaf 1829 veelvuldig van eigenaar. Het waren steeds middenstanders, meestal Maastrichtenaren, maar geen van hen bewoonde het pand zelf. Dat veranderde toen vader en zoon Nicolaas uit de Schiedamse brouwers- en brandersfamilie Leliveld achtereenvolgens eigenaar werden en er van 27 december 1884 tot 5 december 1912 met een tussenpoos van 4,6 jaar – in totaal 23,2 jaar – woonden. Zij behoorden niet tot de *upper-ten* van de sociale klassen, maar wel tot midden-

¹² Nummer 10 op kaart 7.1 in bijlage 3-II.

stand en/of ambachtslui en betaalden in 1906 wel lokale belasting op basis van een geschat inkomen van f 1.000,00. Het eigendom en de huurders na 1914 zijn onbekend.

In de eerste periode – onder de voorgangers van de familie Leliveld tussen 1860 en 1884 – woonden er negentien huishoudens samen, maximaal vier gelijktijdig. Van beroep behoorden de huurders toen tot de ambachtslui of de arbeiders met veel, weinig of geen scholing. Het waren aardewerkers en dagloners, gewermakers en werklozen, glasblazers of smidsgezellen, een opzichter en een verlakker, maar allemaal gezinshoofden met een beroepsstatus in de laagste twee klassen. Een winkelier huisde er echter 15,9 jaar en de verlakker 12,6 jaar; de rest gemiddeld 1,8 jaar. In de periode-Leliveld waren er dertien andere huurders met dezelfde lage sociale positie: zeven werkten bij de glas- en aardewerkfabrieken en één bij de naburige papierfabriek, twee hadden werk in de dranknijverheid, twee waren koetsier en één was tuinier. Een alleenstaande knecht in de destilleerderij huisde er 15,6 jaar in,¹³ terwijl de andere twaalf er gemiddeld 2,0 jaar verbleven. Kortom, dit kleine en volle pandje aan de Boschstraat trok voor korte huurperioden naast ambachtslieden vooral (min of meer geschoolde) arbeiders uit de aardewerk- en glasfabrieken en enkele laag- en ongeschoolde arbeiders. Het miste in vergelijking met het huis aan de Van Hasseltkade de eliteaire en gegoede dimensie, ook ten aanzien van de eigenaren, en had een veel volksere uitstraling. Wellicht gaf de ligging van het pand daarbij de doorslag: tegenover de glas- en aardewerkfabrieken van de Regouts aan de overkant van de Boschstraat en aan de (noordelijke) hoek van de Boschstraat met de Raamstraat, op de grens met de kern van de wijk.¹⁴

Raamstraat 22¹⁵ was in 1829 in het bezit van Jean Hubert Bronckers, opzichter van de genie – beroepsprestigeklasse II en in 1821 met f 96,00 aangeslagen in de hoogste categorie voor de lokale belasting, in maatschappelijk opzicht dus een topper – die met vrouw en dochter zijn eigen huis bewoonde. In 1844 nam de landbouwer Hubertus Tilly uit de Pastoorstraat het perceel, dat beschikte over een grote tuin, over. Daarna ging het over in handen van de naastgelegen buurman, de landbouwer Johannes Hubertus Willems en aansluitend naar de landbouwer Libertus de Winter uit de Grachtstraat. In 1892 kwam het via overerving in handen van diens weduwe Maria Hubertina Willems, die ook het naastgelegen perceel en twee panden in de Grachtstraat in eigendom had. Aan huur ontving deze weduwe aan het begin van de twintigste eeuw volgens het woningonderzoek f 943,28, waarmee zij op de achtste plaats van de ontvangers van huren stond. In de periode tussen 1860 en 1890 woonden er 21 huishoudens met 114 personen. De gezinshoofden waren acht dagloners, vijf weduwen, twee glasslijpers en een glasblazer, porseleinwerker, machinist, fabrieksarbeider, mandenmaker en soldaat. Zij woonden er gemiddeld 3,1 jaar, dus kort, met als uitschieter de glasblazer Theophile Joseph Rochette die er 13,6 jaar vertoefde. De vier

¹³ Het pand Boschstraat 67 werd in het woningonderzoek van de Gezondheidscommissie bezocht op 10 april 1905. De ambtenaren noteerden niet de bewoning door de beide eigenaren met hun gezinnen (Nicolaas Leliveld senior met echtgenote, junior met vrouw en zeven kinderen), maar alleen die door de knecht Hendrik Haagmans. Deze was gezien zijn geboorteplaats en -datum waarschijnlijk een familielid (broer of neef) van de vrouw van Leliveld junior en bewoonde op de tweede verdieping twee kamers, die samen 33,2 m² groot waren.

¹⁴ In het kadaster werd het perceel / pand ook aangegeven aan de Raamstraat. Jammer genoeg geven de bouwvergunningen geen enkel zicht op de nogal forse bewoning met het oog op de geringe grootte van het perceel en dus ook van het pand. Er werd weliswaar door de eigenaar Van Makkelenberg in 1852 drie vergunningen aangevraagd, maar die hadden betrekking op het vernieuwen van de onderslag, het verplaatsen van een raam en het verbeteren van de bestrating (zonder tekeningen). Zie Maastricht Bouwvergunningen 1845-1904, inventarisnummers 307 (24 juli 1852), 308 (18 augustus 1852) en 309 (8 november 1852).

¹⁵ Nummer 5 op kaart 7.1 in bijlage 3-11.

Niet bewoonde, onbewoonbaar verklaarde woningen in de Raamstraat. Bron: Saneringsplan Boschstraat-Oost 1957, foto 14.

personen met een meer geschoolde achtergrond uit de glas- en aardewerkindustrie woonden er veel langer dan de laag- en ongeschoolde anderen: 7,4 tegenover 2,1 jaar. De vijf gezinnen die er volgens de volkstelling en het bevolkingsregister met 25 personen op 1 januari 1880 woonden, bestonden uit een glasblazer, een porseleinwerker, een dagloner, een landbouwer en een weduwe.¹⁶ Zij betaalden geen van alle plaatselijke belasting, de weduwe werd bedeed.

Tussen 1890 en 1920 was de situatie eenvoudig: van 1890 tot na 1938 was de landbouwer Antoon Michiel Willems, een zoon van de eerdere eigenaar, met vrouw en zeven kinderen. In 1904 werd hij niet bezocht door de lokale Gezondheidscommissie en twee jaar later betaalde hij wel belasting, maar die was gering (f 7,50, dus in de klasse van het gewone volk). Alleen gedurende 2,6 jaar in het begin van de twintigste eeuw was er nog een andere huurder, de dagloner Joannes Petrus Emons. Deze woning aan Raamstraat 22 was met andere woorden minder typerend voor de kern van de buurt. Er vond een markante ontwikkeling

¹⁶ Volgens zowel het bevolkings- als het huizenregister woonden er op 1 januari 1880 vijf huishoudens, maar slechts drie van de vijf hadden dezelfde naam en hetzelfde beroep. De administratieve systemen leverden dus verschillende data op, die echter geen afbreuk doen aan de conclusies.

Zicht op de St.-Antoniussstraat vanuit het Eiffelgebouw van Sphinx met de Boschstraat op de voorgrond en de binnenhaven van het Bassin linksachter. Bron: Saneringsplan Boschstraat-Oost 1957, foto 22.

plaats: in 1829 leek het als gevolg van de sociale positie van de eigenaar/bewoner in veel opzichten op een pand uit de rijkere periferie, in 1880 was daarentegen het karakteristieke beeld van de kern te herkennen, maar in 1904 genoten perceel, eigenaar en bewoners weer meer aanzien. Zij vertoefden als landbouwers in de hogere klassen van de beroepsstatus, droegen via hun belasting bij aan de gemeentelijke financiën en de bewoningsdruk was uitzonderlijk laag.

St.-Antoniussstraat 39¹⁷ was met 110 m² het op één na kleinste perceel in de selectie van acht uit de kern gedurende de gehele onderzoeksperiode. De bevolkingsdruk was er op één pand na het gunstigst van alle: gemiddeld 1,8 huishouden en 9,2 personen op de dertien teldata tussen 1860 en 1920. Er heerste in dat opzicht een relatief luxe situatie in het onroerend goed, dat onder nummer A 886 bij het kadaster bekend was en voortdurend bleef. In 1829 was de dansmeester Nicolaas Bastiaan Keller, die op de Maastrichtse Markt woonde, de eigenaar. Het bezit ging in 1852 over naar de schilder Joseph Morreau. In 1887 werden pand en perceel verkocht aan de expediteur Martinus Hubertus Berger. Zowel Morreau als

¹⁷ Nummer 7 op kaart 7.1 in bijlage 3-II.

Berger bewoonden het huis zelf; de eerste minstens 27,3 jaar (van 1 januari 1860 – maar waarschijnlijk al vanaf medio 1852 – tot 29 april 1887), de tweede 26,1 jaar van 18 mei 1887 tot 13 juni 1913. Beide behoorden niet tot de top qua beroepsprestige en inkomen: Morreau moet gerekend worden tot de laag- en ongeschoolde arbeiders, betaalde in 1879 f 4,00 aan hoofdelijke omslag en hoorde daarmee tot de categorie van de on- en minvermogenden; hij kreeg met een huishouden van acht personen in de zomer van 1880 een bedeling van f 0,30 per week. Bergers was in betere doen: als expediteur hoorde hij thuis in de tweede beroeps-klasse; zijn bedrijf leverde hem volgens de gemeente in 1906 f 1.500,00 op, waardoor hij werd aangeslagen voor f 23,30 en tot de middenstand gerekend moet worden.

Tussen 1863 en 1881 woonden daarnaast nog tien andere gezinnen in het pand, gedurende gemiddeld 2,7 jaar, meestal met drieën naast de eigenaar, die er de eerste en de laatste jaren blijkbaar alleen vertoefde.¹⁸ Het waren vier dagloners, drie glasslijpers, een geweermaker, een mineur en een naaister, kortom beroepen uit de lagere prestige-klassen die domineerden in het hart van de buurt. Naderhand woonden er naast Bergers en zijn vrouw hooguit twee anderen: een ovenwerker 3,5 jaar, een ovenstoker 0,1 jaar en een porseleinschilder 17,8 jaar (tot 11 februari 1920). In het woningonderzoek op 12 augustus 1904 werd Bergers niet meegeteld – hij bewoonde blijkbaar meer dan drie kamers – maar de porseleinschilder Johannes Schweitzer wel.¹⁹ Deze betaalde een huur van f 4,50 per maand voor twee kamers op de eerste etage van 12,8 m² en 15,2 m² en had – als een van de weinigen in de wijk – de beschikking over een individuele waterleiding (binnenshuis), een riolering en een eigen toilet. Er werden door de gezondheidscommissie geen essentiële gebreken geconstateerd, de noodzaak tot bouwkundige verbeteringen was afwezig en de woning werd in hygiënisch opzicht als goed getypeerd. Dat was een buitengewoon gunstige situatie voor een pas twee jaar getrouwd stel met een 1-jarige zoon in het overvolle en verpauperde hart van het Boschstraatkwartier-Oost.

Volgens Tim Bisschops is het afzonderlijke perceel en pand als kleinste traceerbare eenheid van stedelijke ruimte het beste vertrekpunt om de ruimtelijke neerslag van (individueel) menselijk handelen te reconstrueren.²⁰ De analyse van de bewoningsgeschiedenis van de twee panden in de periferie en de twee in de kern levert inderdaad een nuancering van het algemene beeld op, maar een onderzoek naar individuele percelen en panden heeft alleen betekenis als aanvulling op de conclusies ten aanzien van de wijk in haar totaliteit en de geleidingen daarbinnen.

CONCLUSIE: EEN ARMOEDIGE KERN MET EEN 'GOUDEN' RANDJE

De in 1954 door de afdeling Stadsontwikkeling geschetste ruimtelijke structuur van het Boschstraatkwartier-Oost met een arm kerngebied en een 'gouden' periferie blijkt reeds (minstens) anderhalve eeuw van toepassing. Dat wordt duidelijk uit de studie van de sociale

¹⁸ Het huizenregister telde op 1 januari 1880 naast Morreau slechts het gezin van de dagloner Nicolaas Olvers, het bevolkingsregister noemde er voor dat tijdstip nog twee meer: de geweermaker Fabry (met vrouw en drie kinderen) en de glasblazer Lochtman (met echtgenote en twee kinderen).

¹⁹ Het huizenregister gaf dezelfde situatie weer.

²⁰ Bisschops, 'Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden', 121-138.

positie en het gedrag van de bewoners en van de bebouwde omgeving in 1829, 1880 en 1904.

Op alle aspecten scoorden de straten aan de randen beter: meer beroepen met een gewaardeerd aanzien, hogere bijdragen aan de lokale fiscus, minder bedelingen, grotere spreiding over de economische sectoren, meer bezit van onroerend goed, dat groter was en van een betere kwaliteit. De hoofdbewoners en hun partners waren ouder en meer van buiten Maastricht afkomstig, ze bewoonden vaker met slechts het eigen gezin hun pand, woonden er langer, en de kinderen trokken bij de eerste verhuizing verder weg. Enige nuancering bleek op zijn plaats. Kleine Gracht en Van Hasseltkade – in mindere mate Markt – hadden een voornamer en luxueuzer uitstraling: meer panden met één gezin, minder volks en Maastrichts, meer beroepen in de dienstverlening, weinig arbeiders voor de grootindustrie. Het accent lag aan de Boschstraat iets anders: wat vollere panden, meer autochtone bewoners, veel arbeiders in de aardewerk- en glasfabrieken, met daarnaast vooral ambachtelijke activiteiten.

In de tien andere straten, die behoorden tot het hart van het Boschstraatkwartier-Oost, hadden de bewoners lager gewaardeerde beroepen, er waren minder belastingbetalers en meer bedelingen, en er was een geringere variatie in economische sectoren. De bevolkingsopbouw was daardoor anders: er woonden naar verhouding meer jonge mensen, meer mannen, meer gezinnen met één ouder, en ook bij vertrek behield men veelal banden met de buurt. De sociale positie van de bewoners kwam ook tot uiting in de ruimtelijke omgeving: de huizen waren veelal overvol, werden bewoond door meerdere huishoudens, waren kleiner van omvang en hadden minder voorzieningen. Vooral de dichtbevolkte Grachtstraat, Raamstraat en St.-Antoniusstraat sprongen er wat dat betreft uit.

Hoewel er tussen 1829 en 1904 grote verschillen tussen de kern en de periferie van het Boschstraatkwartier-Oost bleven bestaan, werden die wel minder. De verklaring daarvoor is het vertrek van de elite en de gegoede burgerij uit de randstraten. Daardoor werd het aandeel van de middenstand en het gewone volk van ambachtslui en geschoolde arbeiders groter. Dat bleek ook uit de veranderende sociale positie van de eigenaren van het onroerend goed.

Deze conclusie sluit aan bij ander Nederlands historisch onderzoek naar steden in de negentiende eeuw: de arbeiders groeiden steeds meer uit tot de dominante groep in de volkswijken, maar de samenstelling van de bevolking was nooit geheel homogeen. Ook in het Boschstraatkwartier-Oost waren alle sociale groepen in de drie peiljaren in een bepaalde mate vertegenwoordigd. De periode tussen 1829 en 1904 toonde een zekere evolutie: het hart van de buurt werd qua bewoning steeds homogener en qua huisvesting hoe langer hoe meer een achterbuurt, maar de bewoners en panden in de periferie bleven daar gunstig tegenover afsteken en behielden het karakter van een overgangszone tussen het stadscentrum en de buitenwijken.

Twée families ca. 1770-ca. 1940

De analyse van de wijk in de vorige hoofdstukken toonde de samenhang tussen industrialisatie, bevolkingsontwikkeling en huisvesting. De verschuivingen in de sociale structuur van de wijk wezen in de richting van een homogenisering. Het beeld van het Boschstraatkwartier-Oost werd meer en meer bepaald door de glas- en aardewerkfabriek van Sphinx. Dat bedrijf bood de arbeiders (kansen op) werk en in veel gevallen waren zij daarvan ook afhankelijk voor hun huisvesting. Het was een achterbuurt geworden in of nabij het stadscentrum, binnen de oude maar inmiddels grotendeels afgebroken vestingmuren.

De veel grotere heterogeniteit uit 1829 was echter nog niet verdwenen. In de overvolle kern van de buurt was de bevolking jong en armoedig. Het geringere aantal eigen woningen, de meer verpauperde panden, de kortere huurtermijnen, de grotere omloopsnelheid van het onroerend goed verwezen – zeker in combinatie met de hoge huren – naar de houdgreep van de huisbezitters op de lagere klassen. De bewoners van de ‘gouden’ periferie hadden het beter, genoten meer prestige en welvaart en de woonomstandigheden waren gunstiger. Zij konden op eigen benen staan, bezaten vaker een eigen huis, kenden iets meer luxe, huurden voor de lange duur en konden zich dat door hun hogere inkomsten ook permitteren.

De uitbouw van de fabrieken van Regout leidde in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 tot een samenleving die tegenover de buitenwereld steeds geslotener werd: de bevolking verdichtte zich, de migratie – zeker over de grenzen van de stad heen – verminderte en de arbeiders voor Sphinx werden er gerekruteerd. De buurtbewoners probeerden enige bestaanszekerheid te vinden bij de wisselende vraag van de aardewerk- en glasindustrie naar daglo(o)n(st)ers. Hun strategie was beperkt en onzeker: de gedeeltelijke en periodieke werkloosheid vroeg noodzakelijk om andere inkomsten via werk buiten het eigen beroep, arbeid van de vrouw en/of bedeling. Ze veroorzaakte echter wél plaatsgebondenheid: als de directeuren van Regout ineens arbeiders nodig hadden, moesten ze wél ter plekke aanwezig zijn en meteen kunnen profiteren, ook al werkten zij er niet permanent. Dat gold in sterkere mate voor de meisjes en vrouwen, die in de gezinscyclus behoefte hadden aan meer en kortere dienstverbanden, dan voor de jongens en mannen. Door het vooruitzicht van die mogelijke werkgelegenheid bij Sphinx bleven de kinderen van pre-industriële dagloners in de buurt wonen en ontstond daar een woningmarkt die leidde tot een enorme opeenhoping van mensen in steeds erbarmelijker woonomstandigheden.

In de theoretische inkadering van dit onderzoek werd al gewezen op een aantal essentiële vragen. In hoeverre waren armoede (als economisch kenmerk) en ‘onmaatschappelijkheid’ (als sociaal-cultureel kenmerk) in het Boschstraatkwartier-Oost aan elkaar gebonden? In hoeverre was er een echte ‘onderklasse’ in de wijk? Bestond er een oorzakelijk

verband tussen de sociale wantoestanden en de negentiende-eeuwse industrialisatie? Was de evolutie van de armoedecultuur een structureel fenomeen of een conjunctuurgebonden verschijnsel? Was er sprake van continuïteit of discontinuïteit in de situatie van de Maastrichtse arbeiders uit het Boschstraatkwartier-Oost? Voor de beantwoording daarvan werd toen de levensloopbenadering genoemd, omdat via de analyse van de levensloop van individuen arbeid, gezin en buurtleven met elkaar verbonden worden én verbanden kunnen worden gelegd tussen alledaags gedrag van mensen en grote maatschappelijke veranderingen.¹

In dit hoofdstuk wordt deze methodiek toegepast op twee families van Sphinxarbeiders uit 1880 teneinde een bijdrage te leveren aan het debat over de vraag of er een zogeheten armoedecultuur was ontstaan, die in opeenvolgende generaties werd doorgegeven, met andere woorden of die 'armoedecultuur' een statische en vaststaande situatie dan wel een dynamisch en dus voorbijgaand proces was. Waren de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in de jaren 1950 inderdaad de kinderen en kleinkinderen van die arbeiders? Bleven zij gevangen in een spiraal van armoede en achterstand of was er sprake van sociale en geografische mobiliteit tussen de generaties? Onderzoek naar hun levenslopen op de identieke manier waarop de Italiaanse historicus Maurizio Gribaudi dat voor Turijn heeft aangepakt, levert daarover meer informatie op.

In 1987 publiceerde de Italiaanse historicus Maurizio Gribaudi een onderzoek naar levenslopen van arbeidersgezinnen in Turijn in het begin van de twintigste eeuw.² Hij wilde weten in hoeverre er sprake was van een specifieke, van generatie op generatie overgeleverde arbeiderscultuur, zoals tot dan toe met name door historici van de Turijnse arbeidersklasse en arbeidersbeweging was verondersteld. Gribaudi verzamelde onder meer gegevens van 48 gezinshoofden en hun verwanten uit een huurkazerne in een Turijnse arbeiderswijk in 1936, waarvan hij de herkomst retrospectief reconstrueerde tot de volkstelling van 1881 en hun woon- en beroeps carrières tot 1961, dus voor vier tot vijf generaties (in totaal 1.498 mensen).³ Dit materiaal stelde hem in staat de beroepsveranderingen en verhuisbewegingen van verschillende generaties in deze arbeidersfamilies op het spoor te komen, anders gezegd: hun intergenerationele sociale en geografische mobiliteit. Zijn bevindingen strookten totaal niet met het traditionele beeld van een homogene arbeidersklasse in deze Turijnse wijk. Integendeel, er bestond een behoorlijke sociale mobiliteit in de tweede en volgende generaties, die weer gepaard ging met geografische mobiliteit: kinderen en kleinkinderen verbeterden hun sociale positie en konden daardoor naar relatief betere buurten verhuizen. In de buurt van vestiging van de eerste generatie kwamen steeds weer nieuwe migranten wonen.

Om de vraag naar de continuïteit van bewoning en sociale positie in Maastricht te kunnen beantwoorden is de werkwijze van Gribaudi toegepast op twee echtparen en hun verwanten gedurende vijf generaties uit het Boschstraatkwartier-Oost. Allereerst werden in het bevolkingsregister gegevens verzameld van alle inwoners van de wijk per 1 januari 1880. Aan de hand van die lijst is in de bewaard gebleven personeelsadministratie van de nabijgelegen glas- en aardewerkfabriek van de Regouts nagegaan welke bewoners van de wijk op dat moment bij de fabriek in dienst waren. Het betrof 578 van de in totaal 2.568 bij Sphinx

1 Kok, 'Transities en trajecten', 309-329.

2 Gribaudi, *Itinéraires ouvriers* en idem, 'Espace ouvrier et parcours sociaux'.

3 Idem, *Itinéraires ouvriers*, 62-64.

werkzame personen (22,5 procent). De grootste groep werd gevormd door het leeftijdscohort van 15- tot 20-jarigen, geboren tussen 1860 en 1865. Uit de buurt waren dat er 137. Uit die leeftijdsgroep van 77 mannen en 60 vrouwen zijn via random-getallen twee onderzoekspersonen uit de arme kern van de wijk geselecteerd.⁴ Uitgaande van deze twee personen – beide getrouwde mannen: Martinus Habets (27 november 1864) en Carolus Anten (27 oktober 1863) – is informatie verzameld over vijf generaties, gerekend vanaf de onderzoekspersonen, met betrekking tot geboorte-, huwelijks- en sterftedatum, woonadres en beroep. Vanuit de onderzoekspersonen werd twee generaties teruggegaan (ascendanten) – in rechte lijn slechts vier grootouders (maar meestal twee keer getrouwd, dus uiteindelijk meer), maar bij de ouders ook alle broers en zussen, dus ooms en tantes van de onderzoekspersonen – en twee generaties vooruit (descendanten), dus alle kinderen en kleinkinderen, ook die van de broers en zussen van de onderzoekspersonen. Tot de invoering van het bevolkingsregister in 1850 is daarvoor gebruikgemaakt van de burgerlijke stand via de digitale toegang GENLIAS. Tussen 1850 en 1938 komen de gegevens in eerste instantie uit het bevolkingsregister, maar zij zijn wat de beroepsvermeldingen betreft, aangevuld met gegevens uit de geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten. Ook de beroepsvermeldingen van de mannen in de militieregisters zijn verwerkt. In 1938 stapte de gemeentelijke bevolkingsadministratie over van gezins- naar persoonskaarten, die nog niet openbaar zijn. Alleen de beroepsvermeldingen van na 1938 (tot 1993) konden worden verwerkt.⁵

Uitgaande van de beide echtparen en verwante generatiegenoten als onderzoekspersonen bestaat het onderzoeksmateriaal uit 15 personen in de eerste generatie van de grootouders ($\pm 1770\text{--}\pm 1890$), 59 personen bij de tweede generatie van de ouders ($\pm 1820\text{--}\pm 1930$), 53 personen in de derde generatie van de onderzoekspersonen ($\pm 1840\text{--}na 1938$), 188 personen bij de vierde generatie van de kinderen ($\pm 1860\text{--}na 1938$) en ten slotte 267 personen in de vijfde generatie van de kleinkinderen ($\pm 1880\text{--}na 1938$). In totaal dus 582 personen. Alle data zijn opgeslagen in het genealogische digitale programma Aldfaer.⁶ Via het personeelsarchief van Sphinx is vervolgens nagegaan in hoeverre deze personen ooit een contract hebben gehad bij de glas- en aardewerkfabriek van de Regouts en voor hoe lang.

WERKEN BIJ SPHINX: INTERGENERATIONELE (DIS)CONTINUÏTEIT?

Het eerste geselecteerde echtpaar dat het uitgangspunt vormde voor het intergenerationele onderzoek bestond uit Martinus Habets (27 november 1864–11 oktober 1939) en Joanna Smit (10 december 1865–19 juli 1943). Dankzij het woningonderzoek van de Maastrichtse Gezondheidscommissie uit 1904 was de woonsituatie van dit echtpaar bekend. Op 19 augustus 1904 woonden de toen 39-jarige glasslijper Martinus Habets en de één jaar jongere glasmagazijnwerkster Joanna Smit in de *cité ouvrière* van Regout aan de St.-Antoniusstraat 59. Samen met twee zoons en vier dochters bevolkten zij op de begane grond één kamer van

4 Via de random getallen generator op <http://www.ethologie.nl/methoden/random/htm> (6 januari 2009).

5 Onderzoeksassistent Jos van Hees van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg was een onmisbare hulp in dit gedeelte van het onderzoek.

6 Balhan en Van Drie, *Je stamboom op de computer* en <http://aldfaer.net/sitemap/index.php>. Er werd gebruikgemaakt van Aldfaer versie 4.2 (mei 2009).

5,0 bij 3,5 meter. De beide ouders werkten toen bij Sphinx; vijf van de op dat moment inwonende kinderen werkten er naderhand, en weer later nog eens vijf kleinkinderen.⁷ Het feit dat het gezin daar woonde wijst op een zekere binding aan het bedrijf: de huur werd op het loon ingehouden.⁸

Martinus Habets was meer dan 30 jaar bij Sphinx werkzaam en had daarmee in zijn familie het langstlopende dienstverband. Hij startte op bijna 14-jarige leeftijd op 28 oktober 1878 (tot 10 juni 1880) in de glasslijperij, werkte van 1 juli 1880 tot 9 mei 1882 in de faïence-rie en was daarna zes jaar gelegerd in het garnizoen. Toen hij 24 jaar oud was, zette hij zijn carrière voort als glasslijper (9 augustus 1889 tot 5 juni 1890), portier (22 september 1890 tot 25 februari 1905) en opnieuw als glasslijper, in ieder geval tot na 31 december 1915. Glasslijpers waren vakarbeiders en de werkgever bond hen graag aan zijn bedrijf door een fabriekswoning te verschaffen.⁹

Martinus' (latere) echtgenote, Joanna Smit, was ruim 12 jaar toen zij op 16 mei 1878 voor vijf maanden begon te werken in het aardewerkmagazijn (tot 15 oktober 1878). Pas na haar huwelijk op 16 mei 1888 en na de bevalling van twee kinderen keerde zij op 21 mei 1890 terug om bij de aardewerkovens te gaan werken tot 17 juli 1891. Na de geboorte van een zoon en een dochter werd zij glasslijpster van 2 augustus 1895 tot 15 juni 1896. Na drie bevallingen kreeg zij een vierde dienstverband van ruim een maand in februari/maart 1903 in de cassette-rie. Na de geboorte van Nicolas werd zij opnieuw glasslijpster van 17 juni 1906 tot 4 juli 1908. Na de geboorte van het jongste kind ging zij weer werken. Ze werd in ieder geval genoemd in de fabrieksregisters van 1916 tot 1950, maar zonder nadere data. Joanna had dus minstens een zestal dienstverbanden, maar werkte effectief minder dan vijf jaar voor Sphinx.

Van hun tien kinderen bereikten er uiteindelijk zeven de leeftijd van 12 jaar. Zes daarvan gingen, net als hun ouders, bij Sphinx aan de slag, voor zover bekend in de cassette-rie, bij de aardewerkovens, in het aardewerkmagazijn, in de glasblazerij en de -slijperij. Aangetrouwde kinderen waren glasslijper en ovenwerker, of werkten in het aardewerkmagazijn. Er kan worden verondersteld dat de kinderen via de ouders en andere familieleden bij Regout aan het werk kwamen, zoals dat voor de Engelse *potteries* is vastgesteld.¹⁰ De katholieke vakbondsman Henri de Wit schreef later in zijn *memoires* over de glasfabriek van Regout: 'Wel was het eigenaardig, dat de fabriek om zoo te zeggen, ééne groote familie was, daar den zoon van de eene familie huwde met de dochter van de andere familie, zoodat men elkaar niet alleen onderling kende, maar ook door nauwe familiebanden aan elkaar gebonden was'.¹¹ Niettemin was er nauwelijks sprake van gelijktijdige dienstverbanden. De zoons gingen wel, net als hun vader, in de glasfabriek werken, maar of zij daar door hun vader werden geïntroduceerd blijkt uit deze gegevens niet. Het was vanaf de oprichting van de fabriek de

7 ArchiefSouren, EAN 105, *Woningonderzoek* (inventarisnummer 2) fol. 277 en ArchiefSphinx, EAN 1012, *Naamlijsten personeel 1874-1885 en 1885-1900 en 1900-1915* (inventarisnummers 823 en 2052), EAN 1015, *Naamlijst personeel 1900-1915* (inventarisnummer 159).

8 Maenen, Petrus Regout, 70. Over de *cité ouvrière* als bindmiddel en beheersingsinstrument Van Iterson, Petrus Regout en zijn arbeiders, 138-167.

9 Ook het gezin van de schoonvader van het latere SDAP-raadslid Anna Cornelia Wynandts-Louis, de glasslijper Joannes Wynandts, woonde voor 1895 enige tijd in de *cité ouvrière*. Zie Luijten, 'Anna-Cornelia Wynandts-Louis', 101-102.

10 Whipp, *Patterns of labour*, 71-81 en Dupree, *Family structure*, 146-181.

11 De Wit, *Kort-krachtig-goed*, 67.

gewoonte dat glasslijpers hun leerjongens zelf in dienst namen en betaalden.¹² De meester was dus een soort onderaannemer.¹³ Het is echter niet zeker of dat aan het eind van de negentiende eeuw nog zo was. In de aardewerkfabriek was dit systeem al vóór 1887 afgeschaft en ontvingen de leerjongens (*gamins*) hun loon rechtstreeks van de fabriek. Het feit dat dit van het salaris van de werkman werd afgetrokken, kan als een overblijfsel van het systeem van onderaanneming worden beschouwd.¹⁴ Volgens de directeur van de Céramique, Victor Jaunez, waren het vaak 'kinderen van werklieden, die met hun tweeën of drieën, naast hun vader op het atelier werken'.¹⁵ Ook latere nakomelingen en verwanten van de familie Habets-Smit vonden naar verhouding vaak een baan in de glasfabriek. Van alle Sphinxwerknemers in deze familie van wie de werkplek bekend was, waren dat er 21, tegen 37 in de aardewerkafdelingen. De familie was in dat opzicht niet representatief: bij het hele personeel werkten twee tot drie maal zoveel personen in het aardewerk.

De verhouding tussen glas en aardewerk in de tweede onderzochte familie Anten-Swarts leek meer op die in het bedrijf als geheel. Van hen werkte namelijk 81,1 procent in het aardewerk (73 van de 90 bekende arbeidsplaatsen) en dus slechts 18,9 procent (17 personen) in het glas. Vier van de vijf mannen werkten in de faïencerie, de cassetterie of bij de aardewerkovens. De vrouwen waren vooral actief bij de ovens, de drukkerij en de cassetterie, en enkelen ook in het schilder- en decorateliër. Het echtpaar dat het uitgangspunt vormde voor het tweede intergenerationele onderzoek bestond uit Carolus Anten (27 oktober 1863-5 december 1910) en Maria Swarts (12 mei 1868-6 maart 1939). De ruim 28 jaar oude porseleindrukker trouwde op 20 april 1892 met de viereneenhalf jaar jongere verguldster, voor wie het haar tweede huwelijk was. Carolus kwam uit het Boschstraatkwartier-West en trok in bij Maria, die al bijna haar hele leven ten oosten van de Boschstraat had gewoond. Hij was op 13 april 1877 op 13-jarige leeftijd bij Regout begonnen en had vervolgens tot 16 januari 1897 in totaal vijf dienstverbanden, die samen echter 'slechts' 9,8 jaar duurden, in de faïencerie, de glasblazerij, de drukkerij (tweemaal) en het aardewerkmagazijn. Daarnaast was hij in ieder geval nog actief als gewermaker. Maria Swarts had vanaf 17 september 1883 tot 6 mei 1897 vier keer een dienstverband voor de duur van 5,7 jaar. Ook haar eerste man, Joannes Keuten, was vóór zijn overlijden op 24-jarige leeftijd al vier maal bij Regout in dienst geweest. Na Maria's tweede huwelijk met Carolus werd na vijf maanden een meisje geboren en werkte ze nog twee maal ongeveer een half jaar bij Sphinx. Zowel deze dochter en haar latere echtgenoot als een dochter uit het eerdere huwelijk en haar man werkten in wisselende perioden bij de fabriek; een andere stiefdochter en schoonzoon stonden in de burgerlijke stand wel geregistreerd als aardewerk(st)er, maar waren niet bij Sphinx in dienst.

De binding van de verschillende generaties uit deze twee families aan het bedrijf blijkt uit tabel 6.1. Er is nagegaan hoeveel van de grootouders, ouders, kinderen en kleinkinderen (inclusief schoonzons en -dochters) van de onderzoekspersonen ooit bij Sphinx hebben gewerkt.¹⁶ Bij de grootouders en ouders was dat slechts in beperkte mate het geval. Omdat de eerste twee generaties van buiten de stad of uit een heel ander deel van de stad kwamen,

¹² Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts*, 124; Maenen, *Petrus Regout*, 365-368 en 288.

¹³ Regout, 125 Sphinx, 82.

¹⁴ Maenen, *Petrus Regout*, 365-368.

¹⁵ *Arbeidsenquête 1887*, 187.

¹⁶ Voor een aantal (groot)ouderparen betrof het vaak meer dan één partner. Zij werden echter maar één maal in de berekingen en tabellen meegenomen.

TABEL 6.1 HET AANDEEL VAN SPHINXWERKNEMERS BIJ VIJF GENERATIES VAN DE BEIDE FAMILIES (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

generaties	omvang*	bij Sphinx	in procenten
grootouders	15	–	0,0%
ouders	45	5	11,1%
onderzoekspersonen	46	30	65,2%
kinderen	141	92	65,2%
kleinkinderen	206	65	31,6%
totaal	453	192	42,4%

* Het betreft hier de personen die ouder dan 12 jaar zijn geworden. Op 582 familiesden stierven er 129 vóór die leeftijd.
Bronnen: zie bijlagen 1-1, 2-1 en de Aldfaerbestanden van beide families.

zoals Wijck aan de overkant van de Maas, was de mogelijkheid om voor Sphinx te werken alleen al om redenen van afstand beperkt en kon er geen binding met het bedrijf worden opgebouwd. Blijkens de bevolkingsadministratie werkten de mannen in deze generaties als dagloner (25 vermeldingen), fabrieksarbeider (3), knecht (3), barbier (2), metselaar (2), werkman (2), plus nog een hele rits van enkelvoudige vermeldingen van beroepen als geweermaker, kleermaker, leidekker, papierwerker, sjouwer en rioolveger. De vrouwen waren actief als dagloonster (10), breister (6), fabrieksarbeidster (3), dienstmeid (2), herbergierster (2), werkster (2), naaister en spinster (elk één maal) (zie bijlage 5-1). Vooral door het grote aantal dagloners paste dit beeld bij de beroepsstructuur van Maastricht voor de vestiging van de fabrieken van Regout.

Onder de 42 generatiegenoten van de beide centrale echtparen (broers, zussen en hun echtgenoten) waren er 30 (65,2 procent) met een dienstverband bij Regout. Bij Habets-Smit gold dat zelfs voor vijftien van de zestien. Omdat de werkgelegenheid daar gedurende hun leven sterk groeide, was deze generatie geneigd haar toekomst aan het wel en wee van de glas- en aardewerkfabrieken te verbinden. Bij de kinderen was de economische afhankelijkheid van het bedrijf met gemiddeld 65,2 procent nog even groot. Dat kwam vooral op het conto van de kinderen Anten-Swarts, die gemiddeld tien jaar eerder werden geboren dan die in de familie Habets-Smits. Voor de laatsten was het blijkbaar al minder aantrekkelijk om bij Regout te gaan werken. Bij de kleinkinderen was het aandeel meer dan gehalveerd tot 31,6 procent, hetgeen overigens betekende dat nog steeds één op drie familieleden minstens eenmaal bij Sphinx in dienst was.¹⁷

Het gemiddelde aandeel van Sphinxwerknemers in alle generaties van de onderzoekspopulatie ligt met 42,2 procent iets lager dan het wijkgemiddelde van 45,1 in 1880 en 49,9 in 1904. Het aandeel van de onderzoekspersonen en hun kinderen (de derde en vierde generatie) is met 65,2 procent aanzienlijk hoger. Dat wijst erop dat deze families in dit opzicht niet representatief waren voor de overige Sphinxarbeiders in de wijk. Er was een sterkere binding met het bedrijf. Dat blijkt ook uit de lengte van de dienstverbanden. Bij de mannelijke onderzoekspersonen (17 uit de derde generatie) was die gemiddeld 21,7 jaar, tegen 15,4

¹⁷ Ook in een glasfabriek in Baruth en een porseleinbedrijf in Langewiesen nam de familiebinding van het personeel aan de bedrijven na het einde van de negentiende eeuw af: Goes, *Arbeitermilieus in der Provinz*, 184-190.

voor alle Sphinxarbeiders in de wijk uit 1880 en 1905 (beide gemeten tussen de datum van de eerste en het einde van de laatste aanstelling). Bij de (13) vrouwen waren de gemiddelde dienstverbanden bijna twee jaar langer: 11,9 tegenover 10,1 jaar.

De meting van de lengte van het dienstverband tussen de ingangsdatum van de eerste en de einddatum van de laatste aanstelling overschat natuurlijk de duur daarvan. Daarom is voor zover mogelijk ook een berekening van de feitelijke aanstellingsduur gemaakt, dus met aftrek van eventuele onderbrekingen. Dat was mogelijk voor 143 van de bij Sphinx werkzame familieleden (5 ouders, 30 onderzoekspersonen, 68 kinderen en 40 kleinkinderen; zie tabel 6.2). Daaruit blijkt dat de feitelijke aanstellingsduur door verschillende onderbrekingen aanzienlijk korter was dan die tussen het begin van de eerste en het eind van de laatste aanstelling. Per saldo werkten 98 mannen gemiddeld 9,5 jaar bij Sphinx, zij hadden 2,4 aanstellingen, met onderbrekingen daartussen van gemiddeld 3,7 jaar; de 45 vrouwen waren gemiddeld 5,6 jaar in dienst van Sphinx, hadden 2,4 keer een aanstelling en stapten er tussendoor 3,0 jaar uit. Het accent lag bij de vrouwen op korte en middellange dienstverbanden met een looptijd van maximaal tien jaar. Bij de mannen waren er ongeveer evenveel dienstverbanden tot vijf jaar als (soms veel) langere. Slechts 13 mannen – en geen enkele vrouw – hadden een feitelijke aanstellingsduur van meer dan 25 jaar. Hoewel leden van deze families dus gemiddeld meer en langer bij Sphinx werkten dan de overige wijkbewoners, blijkt hieruit dat ook zij gedurende hun leven inkomsten uit andere bronnen moeten hebben gehad.

TABEL 6.2 DE FEITELIJKE AANSTELLINGSDUUR BIJ SPHINX VAN 143 PERSONEN UIT ALLE GENERATIES VAN BEIDE FAMILIES (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

aanstellingsduur	personen*	procenten	mannen	dienst- verbanden	vrouwen	dienst- verbanden
minimaal (< 1,0 jaar)	26	18,2%	16	22	10	17
kort (1,0-4,9 jaar)	50	35,0%	36	66	14	31
middel (5,0-9,9 jaar)	32	22,4%	20	62	12	35
lang (10,0-24,9 jaar)	22	15,4%	13	48	9	23
erg lang (> 25,0 jaar)	13	9,1%	13	41	–	–
totaal	143	100,1	98	239	45	106
gemiddeld aantal				2,4		2,4
gemiddelde lengte				9,5 jaar		5,6 jaar

* In tegenstelling tot bij tabel 6.1 is hier de feitelijke aanstellingsduur berekend, d.w.z. dat de lengten van alle afzonderlijke dienstverbanden van één persoon bij elkaar zijn opgeteld. Het aantal en de lengte van het dienstverband was voor 49 werknemers onbekend (12 mannen en 37 vrouwen). Samen met de 143 personen uit deze kolom zijn het de 192 arbeiders bij Sphinx uit tabel 6.1. Bronnen: zie bijlagen 1-1, 2-1 en de Aldfaerbestanden van beide families.

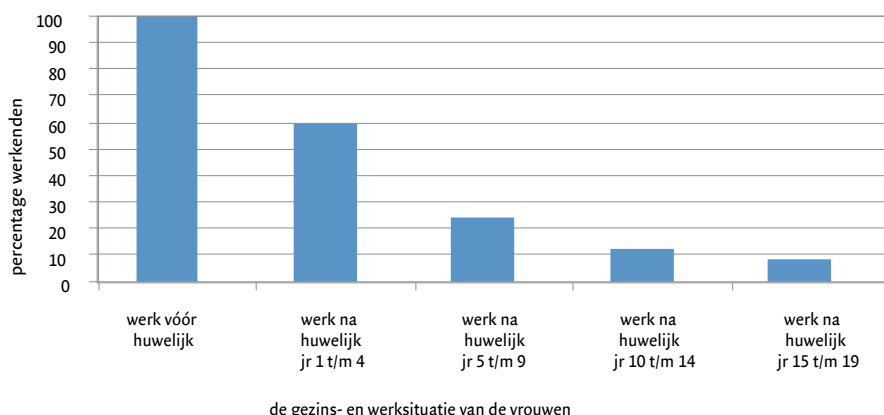
Aan de hand van bevolkingsregisters en burgerlijke stand is daarom getracht te achterhalen hoe deze familieleden naast hun activiteiten voor de aardewerk- en glasfabriek van de Regouts nog anderszins aan de kost zijn gekomen (zie bijlage 5-1). Deze bronnen meldden voor deze 192 arbeiders in totaal 144 voor die industrietak specifieke beroepen, zoals aardewerker, glasblazer, verguldster of glasinpakster. Bij 120 van hen (62,5 procent) werden maar liefst 266 andere beroepen genoemd die niet per se gebonden waren aan de glas- en aardewerkindustrie. Er bestaat geen verband tussen de lengte van de aanstellingsduur bij

Sphinx en het opduiken van andere beroepsaanduidingen. Zij kwamen zowel voor bij personen met zeer korte als erg lange dienstverbanden.

In de bestaansstrategie van de ooit bij Sphinx werkzame onderzoekspersonen had de werkgelegenheid bij dat bedrijf dus wel een belangrijke, maar geenszins de enige rol. Opvallend was het grote aantal ongespecificeerde beroepsaanduidingen als dagloner, fabrieksarbeider, werkmans of sjouwer. De terminologie veranderde daarbij wel duidelijk: de dagloner van de eerste, tweede en derde generatie werd de fabrieksarbeider in de vierde en vijfde. Die wijziging van beroepsvermelding hing samen met de veranderende economische structuur: los werk werd langzamerhand vervangen door vastere en regelmatigere dienstverbanden. Hoewel deze beroepen werkzaamheden in de Sphinxfabriek niet uitsloten, duiden ze in hun algemeenheid op een ruimere werkkring. De overige vermeldingen hadden in ieder geval betrekking op andere economische sectoren dan de glas- en aardewerkindustrie, met name de mijnbouw, papier-, cement- of rubberindustrie, bouw, voedingsmiddelen en transportsector, dan wel werk in ambachten en kleinhandel, zoals schoenmaker, suikerbakker, sigarenmaker, melk- en haringverkoper.

Voor mannen werden veel meer alternatieve beroepen genoemd (91 van de 110, ofwel 82,7 procent) dan voor vrouwen (29 op 82, dus 35,4 procent). Sphinx was weliswaar niet de enige werkgever voor de vrouwen uit de wijk – voor de 29 vrouwen werden 39 beroepsaanduidingen buiten de glas- en aardewerkindustrie genoteerd –, maar de vrouwen waren blijkbaar meer dan de mannen voor werk georiënteerd op de Regout-fabrieken. Uit grafiek 6.1 blijkt dat vrouwen vooral voor en tijdens de eerste vier jaar van hun huwelijk bij het bedrijf in dienst traden. In de grafiek is het aandeel van de vrouwelijke dienstverbanden bij Sphinx per levensfase weergegeven van 50 vrouwen uit de generatie van de onderzoekspersonen en de kinderen. Allemaal werkten ze vóór hun huwelijk bij de glas- en aardewerkfabriek. In de eerste vier jaar daarna gold dat nog voor 60 procent. Dat percentage daalde daarna snel tot 24, 12 en 8. Dit patroon is ook elders vastgesteld.¹⁸

GRAFIEK 6.1 DE WERKZAAMHEDEN BIJ SPHINX VAN 50 VROUWEN TIJDENS HUN GEZINSCYCLUS (IN PROCENTEN)

Bronnen: zie bijlagen 1-1, 2-1 en de Aldfaerbestanden van beide families.

¹⁸ Knotter, 'Gezinsarmoede-gezinsarbeid', 371-401.

Tijdens de eerste fase van het huwelijk – als de kinderen nog te jong zijn om mee te kunnen werken – was betaalde arbeid van de moeder noodzakelijk voor het onderhoud van het gezin, zeker als de vader regelmatig werkloos was. In Amerikaans onderzoek wordt gesproken over een *life cycle income squeeze* in deze eerste huwelijksfase. In een volgende fase van de gezinscyclus kon het inkomenstekort worden opgevangen door de arbeid van de kinderen en wijdde de moeder zich meer aan activiteiten binnenshuis. In de eerste fase van het huwelijk moest het werk buitenshuis echter regelmatig worden onderbroken door zwangerschappen en bevallingen. Dat verklaart de vele kortlopende en flexibele dienstverbanden van de vrouwen bij Sphinx, maar ook waarom zij er belang aan hechtten dicht bij hun werk te wonen: zij konden daardoor werk buitenshuis en zorg voor het jonge gezin gemakkelijker combineren.

Ook de beroepen van de kinderen en kleinkinderen die niet bij Sphinx hebben gewerkt, zijn onderzocht. Dat lukte voor 66 (van 80) mannen en 48 (van 104) vrouwen, die samen respectievelijk 157 en 66 vermeldingen kregen (zie bijlage 5-1). Veelal ging het om dezelfde sectoren waar ook hun generatiegenoten werkten die wel een dienstverband bij Sphinx hadden. Er werkten 27 familieleden elders als glas- of aardewerker; 4 van hen vertrokken met hun gezinnen – samen 16 personen – tussen 1916 en 1926 naar Strijp en Stratum bij Eindhoven. Lampenfabriek Philips trok in deze jaren veel migranten aan uit oudere Nederlandse glascentra, zoals Maastricht.¹⁹ Opvallend is ook het grote aantal vermeldingen van mijnwerkers (32): 11 in deze categorie en nog eens 21 bij de Sphinxwerknemers zelf. Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog ontstond er een omvangrijke trek vanuit Maastricht naar de Limburgse mijnstreek, mede omdat er toen weinig werk in de glas- en aardewerkfabrieken was. Op het hoogtepunt in 1917 treinden er 2.500 Maastrichtenaars naar Heerlen; daarna liep hun aantal geleidelijk terug.²⁰ Pierre Kemp, die in die tijd op het loonbureau van de mijn Laura in Eijgelshoven werkte en dagelijks met de trein reisde, beschreef deze Maastrichtse mijnwerkers in 1920 met een kenmerkend, ook in het latere onmaatschappelijkheidsonderzoek voortlevend vooroordeel: 'Voortgekomen uit geslachten, die spiritueel en lichamelijk zijn uitgeknepen door den verdommenden arbeid in de Maastrichtsche fabrieken, zijn zij verreweg de minsten van de heele arbeidersgroep. De geest die onder hen heerscht is slecht en onder hen telt de [socialistische] Alg. Ned. Mijnwerkersbond wel het gros of een zeer groot gedeelte van zijn leden [...]'.²¹

Gezien de aard van de beroepen leek er in deze beroepsuitoefening niet zozeer sprake te zijn geweest van sociale verbetering, als wel van horizontale mobiliteit naar vergelijkbare beroepen qua niveau en scholingsgraad. Voor zover er sprake was van sociale stijging bij de kinderen en kleinkinderen ging het om uitzonderingen. Af en toe kwam er bij de kinderen en kleinkinderen een 'witte boord' voor: enkele administrateurs, opzichters en ambtenaren, een accountant, leraar of assuradeur bij de mannen, vijf verkoopsters en evenveel kantoorbediendes, twee onderwijzeressen en één bedrijfsleidster bij de vrouwen. De toenevende beroepsuitoefening buiten de glas- en aardewerkindustrie kan in verband worden

¹⁹ Kalb, *Expanding class*, 148-151.

²⁰ Cillekens, 'Aardewerk en arbeidsmarkt', 126-128.

²¹ 'Uit de Mijnstreek', *Limburgs Leven* (1920), geciteerd door Kusters, *Pierre Kemp*, 238. Litjens zag een relatie tussen de onmaatschappelijke onaanpastheid en de socialistische oriëntatie van veel bewoners van het Boschstraatkwartier. De SDAP haalde daar al bij de verkiezingen van 1920 een meerderheid. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 179-182 zag stemmen op de SDAP als een teken van gebrek aan kerkelijke binding, die de kans op onmaatschappelijk gedrag zou vergroten.

TABEL 6.3 DE VERDELING VAN BEROEPEN IN BEIDE FAMILIES PER TIJDVAK OVER ENKELE ECONOMISCHE SECTOREN (IN PROCENTEN)

economische sector	vóór 1860	1860- 1880	1880- 1890	1890- 1920	1920- 1939	1939- 1993
glas- en aardewerk	10,7%	33,3%	39,6%	43,4%	35,6%	15,5%
bouw en openbare werken (incl. ENCI)	–	7,1%	2,1%	4,8%	7,2%	14,8%
leer, wasdoek en rubber (incl. Radium)	–	–	–	2,1%	4,1%	4,8%
oer, steenkool en turf (incl. mijnen)	–	–	–	5,5%	8,8%	5,8%
metaalbewerking	3,6%	2,4%	4,2%	2,1%	3,1%	6,5%
verkeerswezen (incl. horeca)	–	–	–	4,1%	8,8%	14,8%
losse werklieden	64,3%	42,9%	22,9%	16,6%	7,7%	5,2%
overheid	–	–	4,2%	2,1%	1,0%	5,5%
overige beroepen	21,4%	14,3%	27,0%	19,3%	23,7%	27,1%
N =	28	42	48	145	194	291

Bronnen: zie bijlagen 1-1, 2-1 en de Aldfaerbestanden van beide families.

gebracht met veranderingen in de industriële werkgelegenheid in Maastricht, vooral na de Eerste Wereldoorlog (tabel 6.3). Hoewel de aardewerkindustrie in het interbellum overheersend bleef, verminderde de werkgelegenheid in die bedrijfstak; het belang van de cementindustrie, de rubberfabriek, de zinkwitmaatschappij en de tabaksnijverheid nam toe.²² In de beroepsuitoefening van beide families groeide na de Tweede Wereldoorlog vooral het aandeel van de bouwnijverheid, de metaalbewerking, het verkeerswezen (inclusief horeca) en – in mindere mate – de overheid. In de volgende paragraaf zal bovendien blijken dat er ook een samenhang is met de woonplaats. De kinderen, en zeker de kleinkinderen, verlieten het Boschstraatkwartier-Oost in steeds groteren getale om zich in arbeiderswijken buiten het centrum te vestigen.

WONEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST: INTERGENERATIONELE (DIS)CONTINUÏTEIT?

In tabel 6.4 wordt nagegaan waar de 192 Sphinxarbeiders woonden op het moment dat zij hun eerste aanstelling bij Regout kregen. Daarbij zijn vijf woongebieden onderscheiden: het Boschstraatkwartier-Oost, de daaraan grenzende wijken (het gebied binnen Staten-singel, Capucijnenstraat, Statenstraat, Vrijthof, Groote Staat, Kleine Staat en Maastrichter Brugstraat – vooral Boschstraatkwartier-West, overig Maastricht (rekening houdend met de annexatie van St.-Pieter, Oud-Vroenhoven, Geusselt, Scharnerweg, Heugem en Limmel op 1 januari 1920), buiten Maastricht; en een restgroep, waarvan gegevens ontbreken. Conclusies uit de tabel zijn moeilijk te trekken vanwege het grote aantal onbekende data bij de kin-

²² Cillekens, 'Aardewerk en arbeidsmarkt', 116-122.

deren en vooral de kleinkinderen. Op de hele groep kwamen 147 Sphinxwerknemers (76,6 procent) uit Maastricht, waarvan weer 102 (69,4 procent) uit het (gehele) Boschstraatkwartier. Bij de generatie van de onderzoekspersonen en hun kinderen is de herkomst uit de wijk nog prominenter: alleen voor Boschstraatkwartier-Oost (A) 50,0 procent, samen met het westelijke deel van de buurt (A+B) 76,7 procent. Een voor de hand liggende conclusie is dat wonen in de buurt een start bij de fabriek bevordert lijkt te hebben.

TABEL 6.4 DE GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN DE SPHINXWERKNEMERS VAN BEIDE FAMILIES BIJ HUN EERSTE AANSTELLING (IN ABSOLUTE AANTALLEN)

generaties	bij Sphinx	Boschstraat-Oost (A)	wijken ernaast (B)	rest stad (C)	buiten stad (D)	onbekend
grootouders	–	–	–	–	–	–
ouders	5	1	2	2	–	–
onderzoekspersonen	30	15	8	6	1	–
kinderen	92	36	23	15	1	17
kleinkinderen	65	9	8	22	2	24
totalen	192	61	41	45	4	41

Bronnen: zie bijlagen 2-1, 3-1 en de Aldfaerbestanden van beide families.

In de vijf generaties van de twee families werden in de onderzoeksperiode tot 1938 151 huwelijken gesloten. Om te bekijken in hoeverre er sprake was van wijkendogamie (het verschijnsel dat de partners uit dezelfde buurt komen en daar ook blijven wonen) is nagegaan uit welke buurt man en vrouw afkomstig waren en waar zij zich na hun huwelijk vestigden. In tabel 6.5 zijn de resultaten voor het Boschstraatkwartier-Oost (A) en de wijken ernaast (B, vooral het westelijke deel van datzelfde kwartier) weergegeven. In het huwelijksgedrag van de derde generatie, bij de onderzoekspersonen dus, was er overduidelijk sprake van wijkendogamie. Zij vonden heel vaak een partner in de eigen buurt, hier samengevat als Boschstraatkwartier-

TABEL 6.5 DE HERKOMST VAN DE HUWELIJKSPARTNERS IN BEIDE FAMILIES EN HUN WOONPLAATS NA HET HUWELIJK (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

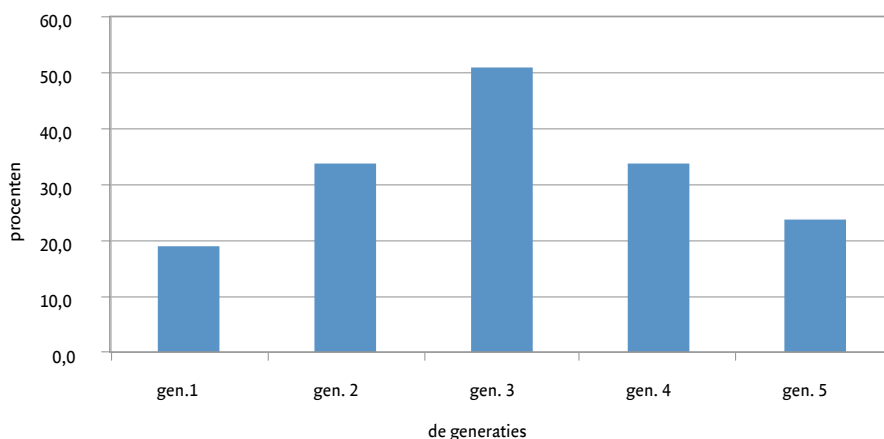
generaties	aantal huwelijken	beide A	beide B	beide A of B	som A en B	perc. A en B	vestiging A of B	perc. A of B
grootouders	9	–	–	–	–	0,0%	1	11,1%
ouders	24	4	0	2	6	25,0%	10	41,7%
onderzoekspersonen	24	8	2	7	17	70,8%	18	75,0%
kinderen	58	10	5	10	25	43,1%	35	60,3%
kleinkinderen	36	1	1	1	3	8,3%	10	27,8%
totalen	151	23	8	20	51	33,8%	74	49,1%

Bronnen: zie bijlagen 2-1, 3-1 en de Aldfaerbestanden van beide families.

Oost en -West, met een score van 70,8 procent. Zij bleven daar grotendeels ook wonen (75,0 procent). De kinderen kozen al veel meer een partner van elders (minder dan één op de twee kwam uit de wijk), maar gingen er nog wel verhoudingsgewijs veel wonen (60,3 procent). Van de kleinkinderen is door de begrenzing tot 1938 slechts een beperkt aantal huwelijken bekend: 36 van 267 kleinkinderen (inclusief die van jonger dan 12 jaar). Zij trouwden vrijwel allemaal buiten de wijk. Onder het voorbehoud van het geringe aantal kan hieruit afgeleid worden dat het belang van de wijkbinding in de loop van de twintigste eeuw afnam.

Voor iedere persoon in de onderzoekspopulatie is onderzocht hoeveel keer en hoe lang deze gedurende zijn of haar in Maastricht doorgebrachte leven daadwerkelijk op een adres in het Boschstraatkwartier-Oost heeft gewoond. In grafiek 6.2 is die woonduur uitgedrukt in percentages van de totale Maastrichtse wooncarrière per generatie. De grootste concentratie en meest standvastige buurtbewoners zijn te vinden in de derde generatie van de onderzoekspersonen, die tussen 1840 en 1890 werd geboren. Deze generatie was duidelijk geworteld in het Boschstraatkwartier: zij woonde er meer dan de helft van haar leven. Dat gold zeker niet voor de kinderen en kleinkinderen. Die trokken langzaam weg uit de wijk en kozen voor (nieuwe) woningen buiten het stadscentrum. Voor alle personen gold dat zij gemiddeld 30,2 procent van hun leven in de wijk woonden: bij de familie Habets-Smits was dat met 26,5 procent ruim minder dan de 33,0 procent bij de familie Anten-Swarts.

GRAFIEK 6.2 HET AANDEEL VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN DE WOON-CARRIÈRES VAN DE VIJF GENERATIES VAN DE TWEE FAMILIES (N = 582)

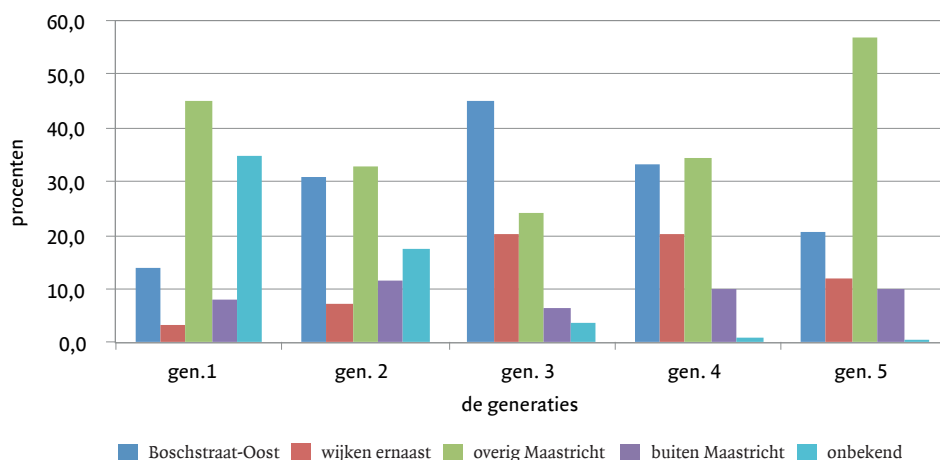

Bronnen: zie bijlagen 2-1, 3-1 en de Aldfaerbestanden van beide families.

Om de wooncarrières van de verschillende generaties in de onderzoekspopulatie verder in kaart te brengen, is nagegaan waar de 582 onderzochte personen op diverse meetmomenten woonden. Het betreft de woonplaats bij de geboorte, vervolgens steeds die op 1 januari bij het ingaan van een nieuw decennium, en ten slotte die bij overlijden dan wel vertrek uit Maastricht. De resultaten zijn weergegeven in grafiek 6.3. Het beeld bij de grootouders en ouders (generaties 1 en 2) in beide families is wisselend. De eerste familie uit het onderzoek stamde oorspronkelijk niet uit de wijk, maar kwam deels van buiten Maastricht en uit het stadsdeel Wijck aan de overkant van de Maas. De tweede familie had wel wortels in het

Boschstraatkwartier. De daaropvolgende derde generatie – die van de onderzoekspersonen – was in beide families geconcentreerd in het Boschstraatkwartier-Oost. Van alle woonadressen was 45,2 procent daar te vinden. De aangrenzende wijken, met name het aan de andere kant van de Boschstraat gelegen westelijke deel van het Boschstraatkwartier, kwam voor in 20,4 procent van de gevallen; samen dus goed voor twee derde van alle adressen.

GRAFIEK 6.3 DE WOONPLAATS VAN DE VIJF GENERATIES VAN DE BEIDE FAMILIES (IN PROCENTEN)

Bronnen: zie bijlagen 2-1, 3-1 en de Aldfaerbestanden van beide families.

Het onderzoek naar de woonplaatsen van de kinderen en vooral de kleinkinderen van deze scharniergeneratie werd beperkt door de begrenzing van het onderzoek tot 1938, hoewel hun leven in dat jaar in de meeste gevallen nog (lang) niet was beëindigd. Uit de gegevens tot 1938 blijkt dat velen uitwaaierden naar de door de woningbouwverenigingen nieuw gebouwde buitenwijken van de stad, met name naar de wijk Mariaberg (buiten de Brusselse Poort aan de westkant van de stad) en naar Wittevrouwenveld (aan de andere kant van de Maas aan de oostkant). De katholieke woningbouwvereniging Sint-Servatius was al vóór de Eerste Wereldoorlog begonnen met arbeiderswoningbouw in Mariaberg en tot 1916 bleef deze buurt het domein van de katholieke ‘blauwen’. De bewoners werden streng geselecteerd: alleen nette katholieken die beschikten over voldoende en geregelde inkomsten kwamen voor bewoning in aanmerking. Vanaf 1916 bouwde ook de socialistische woningbouwvereniging Beter Wonen in deze buurt en die koos zijn huurders eveneens met zorg: zij moesten sociaal-democraat zijn met voldoende inkomsten en woonbeschaving.²³ In Wittevrouwenveld werd in de jaren 1920 en 1930 gebouwd door de gemeente en de woningbouwverenigingen Sint-Servatius en Eigen Haard. Het sociale beeld van deze wijk was gemengd. Er werden vrij veel zogenaamde probleemgezinnen uit de binnenstad gehuisvest. Volgens Litjens was er in de wijk in de jaren 1950 een concentratiegebied van ‘onmaatschappelijkheid’.²⁴

²³ Brylka, *Bouwen in Maastricht*, 21-29 en Arnold, *Woningstichting Sint-Servatius*, 143-145.

²⁴ *Ibidem*, 152-155.

Opvallend is dat de nieuwe wijk Boschpoort ten noorden van het bedrijfsterrein van de Spinhx in deze woonwijken van de vierde en vijfde generatie ontbreekt. Daar waren al in het begin van de jaren 1920 noodwoningen gebouwd, maar pas in 1935 en 1936 kwam er ook arbeiderswoningbouw door Servatius tot stand. Dat was waarschijnlijk te laat voor de onderzochte populatie. Ook voor deze arbeiderswoningen werd streng geselecteerd: 'achterbuurt- en krotbewoners' werden geweerd. Maar in de oudere noodwoningen waren wel veel 'onmaatschappelijke gezinnen' gehuisvest.²⁵ Blijkbaar behoorden de kinderen en kleinkinderen van de onderzoekgroep niet tot deze categorie. In een telling van de beroepen van huurders van Sint-Servatius vóór 1940 komt Boschpoort naar voren als een wijk met een grote concentratie van werknemers in de aardewerkindustrie (20,7 procent), evenals Maria-berg (16,7 procent). Dat geldt dan weer niet voor Wittevrouwenveld, maar dat zegt niet zoveel, aangezien twee derde van de beroepen van huurders in die wijk onbekend was.²⁶

Voor deze families en hun aanverwanten was er dus zeker geen intergenerationeel verband tussen deprivatie door de industrialisatie in de negentiende eeuw en 'onmaatschappelijkheid' in het midden van de twintigste eeuw, waar Litjens van uitging. De verhuisbeweging van de kinderen en kleinkinderen paste in een algemenere tendens: arbeiders met een vast inkomen, die zich de hogere huren konden veroorloven, verhuisden naar de nieuwe arbeiderswijken.²⁷ In de oude binnenstad bleven de financieel zwakste groepen achter. Stadsgeograaf Friedrich Leyden concludeerde in 1940 in algemene zin: 'Dat de tegenwoordige tendens is uit de overbevolkte oudere stadsgedeelten te verhuizen naar nieuwe buitenwijken met meer ruimte en gezondere verhoudingen. [...] Hieruit spruit ook het zeer bekende feit voort, dat de hoedanigheid der bevolking in de oude stadsgedeelten hoe langer hoe slechter wordt'.²⁸ In een artikelenserie over Maastrichtse woontoestanden stelde de *Limburger Koerier* in 1939 vast: 'Men ziet arbeiders van de betere soort de oude stad met haar krotwoningen verlaten. Zij trekken naar de nieuwe woningwetwoningen; wat overblijft dat zijn de paupers, de stumpers die de gemeenschapszorg het meest nodig hebben'.²⁹

Aan het einde van de onderzoeksperiode, op 31 december 1938, woonden er van de families Habets-Smit en Anten-Swarts nog slechts 21 personen in het Boschstraatkwartier-Oost. De 16 volwassenen woonden toen gemiddeld al ruim de helft van hun leven (53,6 procent) in de buurt. Van 'onmaatschappelijkheid' was bij deze familieleden geen sprake. Eén familie woonde er al drie generaties, maar wel aan de Boschstraat en de Kleine Gracht, nota bene het 'gouden' randje. De overige woonden eind 1938 slechts 8,3 jaar in de wijk. De acht mannelijke hoofdbewoners waren twee aardewerkers, een los werkmans, huidenzouter, slaager, metselaar, rubberwerker en mijnwerker, maar drie van hen maakten na de Tweede Wereldoorlog carrière als hotelbeheerder, opzichter en chef in de rubberfabriek. Voor zover er over deze kleine groep conclusies mogelijk zouden zijn, gold in ieder geval dat er geen sprake was van verpaupering, laat staan 'onmaatschappelijkheid'.

²⁵ *Ibidem*, 158.

²⁶ *Ibidem*, 165.

²⁷ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 103 en Knotter, 'Rondom de Stokstraat', 16.

²⁸ Leyden, 'De demografische ontwikkeling van de binnenstad', 205.

²⁹ Artikelenserie 'Maastricht, stad van cultuur en krotten', *Limburger Koerier*, 3-10 maart en 16-23 maart 1939, aldaar 22 maart 1939.

CONCLUSIE: MEER VARIATIE DAN CONTINUÏTEIT

Dit onderzoek op het microniveau van twee families en aanverwanten heeft een te beperkte basis om definitieve conclusies te trekken. Desalniettemin kunnen er althans voor deze families kanttekeningen worden geplaatst bij de gedachte dat er in Maastricht sprake zou zijn geweest van een intergenerationele opvolging van negentiende-eeuwse industriearbeid en latere sociale achterstand in een wijk als het Boschstraatkwartier-Oost. De scharniergeneratie van 53 onderzoekspersonen, geboren tussen 1840 en 1890 en gecentreerd rondom Martinus Habets en Joanna Smit enerzijds en Carolus Anten en Maria Swarts anderzijds, vertoonde wel alle kenmerken van immobiliteit: zij woonden een groot deel van hun leven in de tegen het centrum aangelegene wijk, gingen van daaruit bijna allemaal ooit bij Sphinx werken, trouwden met jongens of meisjes uit de onmiddellijke omgeving en gaven dat leefpatroon ook door aan hun kinderen. De aanwezigheid van de fabriek was een duidelijke reden om zich hier stevig te vestigen, maar dat wil niet zeggen dat zij alleen daar werk zochten en vonden. Dienstverbanden bij de Sphinx werden in veel gevallen afgewisseld met werk in andere sectoren.

Juliëtte Hontebeyrie die een soortgelijk onderzoek deed naar de sociale en demografische ontwikkelingen in de Rue Wacquez-Lalo in de voorstad Loos bij Lille tussen 1866 en 1954 ontdekte daar een door haar zo genoemde intergenerationele *fronts de parenté* (te vertalen als ‘verwantschapsbastions’).³⁰ Dat was vooral in het ambacht en de kleinhandel het geval. Ook in het Boschstraatkwartier-Oost was er een relatie tussen verwantschap en werk in de Regoutfabrieken, maar deze families vormden geen intergenerationele ‘verwantschapsbastions’. Hun status als loonarbeiders verschilde sterk van die van ambachtslui of kleinhandelaren. Zij bezaten geen onroerend goed, dat als basis voor de intergenerationele overdracht van economische activiteiten kon dienen. Als loonarbeiders waren de navolgende generaties zowel economisch als geografisch zeer mobiel. In de eerste veertig jaar van de twintigste eeuw verdween de binding aan de wijk en aan de fabriek. De kinderen en vooral de kleinkinderen – geboren na circa 1890 – vertrokken uit de buurt naar nieuwbouwwijken aan de rand van de stad. Die conclusie had Gribaudo ook al voor Turijn getrokken. Zij werkten ook veel minder bij die ene glas- en aardewerkfabriek en lieten hun toekomst zeker niet uitsluitend door de Regouts bepalen. Er groeide meer variatie in het ‘traditionele’ patroon van wonen, werken en trouwen van hun (groot)ouders, vooral omdat er daarin meer keuzes mogelijk waren. Daaruit kan niet de conclusie worden getrokken dat er geen oorzake-lijk verband was tussen de sociale wantoestanden in het Boschstraatkwartier-Oost en de industrialisatie in de negentiende eeuw. Niet te ontkennen valt dat de aantrekkingskracht van de fabrieken van Regout leidde tot een verdichting van de bewoning en de verarming van de bevolking. De onveranderlijke en ingesloten armoedecultuur, zoals Litjens die zag, is er wellicht geweest voor anderen uit de wijk: de achterblijvers die in een minder gunstige situatie verkeerden. De levenslopen van de leden van de onderzochte families vertoonden echter meer variatie dan continuïteit.

30 Hontebeyrie, ‘La famille avant la ville’, 213-247.

Conclusie: dynamiek en variatie

Ons beeld van de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw is tot nu toe sterk bepaald door het werk van de socioloog Litjens en de historicus Maenen. Zij hadden een statische opvatting over deze ‘achterstandswijk’, die sinds de negentiende eeuw van generatie op generatie zou zijn bewoond door een in zichzelf gekeerde bevolking met een geringe sociale en geografische mobiliteit. Een belangrijke rol in de verklaring van dit verschijnsel zou volgens Litjens zijn weggelegd voor de komst van de glas- en aardewerknijverheid in de Limburgse hoofdstad, met name door de activiteiten van de familie Regout. Die opvatting werd bestreden door Maenen, die de oorsprong van de ‘sociale wantoestanden’ in de buurt veel vroeger dateerde.

Op basis van onderzoek in deze en andere volkswijken verbonden Litjens en andere sociologen, zoals Haveman, de sociale achterstand in dit soort wijken in de vroege jaren 1950 met het begrip ‘onmaatschappelijkheid’. Normafwijkend gedrag aan de onderkant van de samenleving werd gekoppeld aan de woonplaats in stedelijke achterbuurten met armoedige en slechte huisvesting. Een ingebakken ‘armoedecultuur’ zou hebben geleid tot een (zelfgekozen) isolement van de buitenwereld en een concentratie op het eigen milieu, zowel in persoonlijke als in ruimtelijke zin. Het ging hoofdzakelijk om ongeschoolde arbeiders, die trouwden in eigen kring en in de eigen (achter)buurt bleven wonen. Hun kinderen en kleinkinderen waren veroordeeld tot een soortgelijk bestaan van armoede en achterstand.

Ook elders in Europa overheerste lange tijd een statisch beeld van dit soort wijken, bijvoorbeeld in het werk van de Britse sociologen Young en Wilmott, die, net als hun Nederlandse collega’s Litjens en Haveman, vasthielden aan traditionele opvattingen over arbeiderswijken als in zichzelf besloten, homogene gemeenschappen met nauwelijks geografische en sociale mobiliteit. Empirisch onderzoek door historici naar de levenslopen van de bewoners van deze arbeidersbuurten geeft echter een veel dynamischer beeld. Baines en Johnson toonden in 1999 aan dat de continuïteit in de beroepskeuze en de woonplaats van vaders en zonen in de Londense arbeiderswijk Bethnal Green in het interbellum uiterst beperkt was. Aan de hand van een onderzoek naar beroepsmobiliteit van bedelenden en hun kinderen in Maastricht sinds 1850 maakte Theunissen in 1971 al aannemelijk dat paupers niet noodzakelijkerwijs ook paupers voortbrengen. Lis schetste in 1986 een beeld van Antwerpen tussen 1770 en 1860 waarin de economische groei van de haven gepaard ging met massale migratie vanuit het platteland, hetgeen leidde tot sociale ontwrichting en groeiende armoede. Er ontstond geen aparte ‘onderklasse’, maar iedereen ging op in een leger van werkende armen, dat via verschillende overlevingsstrategieën het hoofd boven water probeerde te houden. De Italiaanse historicus Gribaudo stelde in 1987 vast dat er in Turijn geen sprake was van langdurige concentratie van (migranten-)arbeiders in hun eigen buurt. In

sociaal en ruimtelijk opzicht was hun dynamiek veel groter dan eerder verondersteld: zij verbeterden hun sociale positie en konden daardoor naar relatief betere buurten verhuizen. Ook uit het recente onderzoek van Klein Kranenburg in 2013 naar de bewoners van de Haagse Schilderswijk blijkt, dat er gedurende de twintigste eeuw een grote dynamiek bestond in de bewoning van die buurt door de komst van steeds nieuwe groepen.

Mijn onderzoek naar de bewoners van en de huisvesting in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 laat zien dat er ook in deze wijk veel meer variatie en dynamiek was dan Litjens en Maenen veronderstelden. Het bedrijf van Regout had een gevarieerd werknemersbestand, te onderscheiden naar de aard van het product (glas of aardewerk), de scholingsgraad, het geslacht, en de lengte van het dienstverband. De wijk werd meer en meer bewoond door werknemers en werkneemsters van dit bedrijf, waardoor die weliswaar steeds meer het karakter van een arbeidersbuurt kreeg, maar de arbeidersbevolking in de wijk werd daardoor tevens meer gedifferentieerd naar scholingsgraad en beroep. De bevolkingsdruk leidde tot een steeds dichtere bebouwing en bewoning, met name in de straten in de kern van de wijk. Met de groei van de arbeidersbevolking nam het aandeel van de in de wijk woonachtige elite en de hogere middengroepen af, maar gedurende de gehele periode bleef er een sociaal onderscheid bestaan tussen een arme en armoedig behuisde kern van de wijk en rijkere bewoners in de straten aan de rand met duurdere huizen. Kleinschalig onderzoek naar de levensloop van vijf generaties in een tweetal families uit de wijk toonde aan, dat leden van deze families in het derde kwart van de negentiende eeuw veelal bij Sphinx werkten, maar dat hun kinderen en kleinkinderen uitwaaierden over de rest van de stad en werk vonden in heel andere arbeidersberoepen en bij heel andere werkgevers.

Het dynamische en gevarieerde karakter van de wijk wordt in deze conclusie uitgewerkt voor een viertal aspecten: de arbeidersbevolking van het bedrijf, de populatie van de wijk, de bebouwde omgeving, en de levenslopen van de leden van de onderzochte families.

DE FABRIKSBEVOLKING

De glas- en aardewerfabriek van Petrus Regout & Co., sinds 1899 Sphinx geheten, ging in deze 'arbeiderswijk onder de rook van De Sphinx' een steeds dominantere rol spelen. De sociale en ruimtelijke veranderingen in de wijk werden in hoge mate bepaald door de ontwikkeling van de fabriek van de Regouts, zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin. Om de veranderingen in de omvang en de samenstelling van de wijkbewoners te kunnen verklaren, was het nodig ook de ontwikkeling van de fabrieksbevolking in kaart te brengen. Er zijn cijfers over de verkopen van glas en aardewerk en de werkgelegenheid sinds 1880. Tot 1905 groeide de omvang van de verkopen met 44,9 procent. Het aardewerk nam daarvan een steeds groter deel voor zijn rekening. Als gevolg daarvan steeg de werkgelegenheid, zij het in mindere mate dan de omzet (35,4 procent), maar nam het aandeel van de glasbewerkers af.

De fabrieksbevolking was geen homogene en onveranderlijke massa van laag- en ongeschoolde arbeiders. Er bestond variatie tussen glas- en aardewerkers, tussen verschillende beroepen in de fabriek, tussen vaste en losse arbeiders, en tussen mannen en vrouwen. Ongeveer twee derde van de arbeiders behoorde tot de vaste kern van het personeel en had

langdurige dienstverbanden, een derde vormde de flexibele schil daaromheen, met kortlopende arbeidsovereenkomsten die werden afgewisseld met ander werk en een beroep op de bedeling. Na 1880 nam het aandeel van vrouwen in de fabrieksbevolking sterk toe. Vrouwen begonnen op jongere leeftijd met werken dan mannen en hadden vaak meerdere, kortere dienstverbanden. Dat kan samenhangen met de aard van het werk voor vrouwen in specifieke afdelingen van de fabriek, maar waarschijnlijk sloot het onregelmatige werk ook beter aan op de gezinsactiviteiten van de (getrouwde) vrouwen. Van de wijkbewoners die bij Regout werkten, behoorde een groter deel tot de flexibele groep dan het aandeel van die groep in het werknemersbestand als geheel; vooral bij de vrouwelijke bewoners was dat het geval. Voor het vinden van los werk was de nabijheid van de fabriek een voordeel. Desondanks kan de meerderheid van de arbeiders in de wijk qua beroepsprestige tot de geschoolde arbeiders worden gerekend, zoals aardewerkers, -drukkers en -schilders, glasblazers, -slijpers en -graveurs. Als geschoolde arbeiders is hun sociale status iets hoger ingeschat dan die van de dagloners, waaruit de arbeidersbevolking in de wijk voor een groot deel bestond vóór de vestiging van de fabrieken van Regout.

DE WIJKBEWONERS

De groei van de werkgelegenheid in de fabriek had grote invloed op de beroepsstructuur en de sociale samenstelling van de wijk. De invloed van de bedrijven van Regout is allereerst zichtbaar in de beroepsuitoefening: de arbeiders uit de beroepsgroep 'glas- en aardewerk' gingen overheersen. Van alle met beroep bekende bewoners waren er in 1829 slechts twee in die beroepsgroep werkzaam (0,2 procent), 75 jaar later waren dat er 1.955 (71,7 procent). In 1880 werd het gezinsinkomen van 60,5 procent van alle huishoudens in de buurt mede bepaald door arbeid bij de Regouts; in 1904 was dit percentage gestegen tot 75,5, vooral als gevolg van de groeiende werkgelegenheid voor vrouwen. Door de industrialisatie vestigden zich meer mannen in de wijk. Zij trouwden sneller en kregen eerder kinderen, waardoor de totale bevolking tussen 1829 en 1904 bijna verdubbelde (van 2.398 naar 4.515 personen) en ook verjongde. Het aandeel van de bewoners onder de 20 jaar nam in deze steekjaren toe van 41,8 naar 50,5 procent. Er woonden relatief veel eenoudergezinnen met vrouwen aan het hoofd in de buurt, vermoedelijk omdat beroepsziekten een vroege sterfte van mannelijke glas- en aardewerkers veroorzaakten.

Met de groei van de arbeidersbevolking veranderde ook de sociale samenstelling van de wijk. Een sociale classificatie op grond van beroepstitels laat zien dat tot de elite en middenklasse te rekenen beroepen in 1829 nog met 30,3 procent waren vertegenwoordigd; in 1904 was dit aandeel gedaald tot 10,7 procent. Uit een fiscale classificatie bleek dat het aandeel van de groepen met de hoogste belastingaanslagen en die vlak daaronder in driekwart eeuw was gedaald van 13,8 tot 3,3 procent. In de loop van de negentiende eeuw werd de wijk minder sociaal gedifferentieerd. In het begin van de twintigste eeuw overheersten de arbeiders met een lage sociale status nog meer dan voorheen. Het Boschstraatkwartier-Oost werd een echte arbeiderswijk: in 1829 behoorde 69,7 procent van de mannelijke hoofdbewoners tot de laagste twee beroepsklassen van ambachtslieden en arbeiders, in 1904 was dit gestegen tot 89,2 procent. Vanuit dit perspectief leidde groei van de fabrieksarbeid tot een sociaal

homogenere samenleving in de wijk. Anderzijds werd de arbeidersgroep zelf gedifferentieerder, omdat min of meer geschoolde fabrieksarbeiders de plaats gingen innemen van de dagloners uit de jaren 1820.

Het Boschstraatkwartier-Oost was weliswaar een Maastrichtse wijk met een overwegend arme arbeidersbevolking, maar de buurt was niet totaal homogeen en representanten van andere klassen waren niet volledig afwezig. Fabrikanten, middenstanders en arbeiders woonden vlak naast, onder, achter of boven elkaar en ze waren in economische zin van elkaar afhankelijk, zonder dat de sociale verschillen konden worden weggeredeneerd of uit de weg geruimd. Sociale verschillen bestonden er ook in ruimtelijk opzicht: er was een tweedeling in de wijk tussen een arm kerngebied en een 'gouden' randje, die onder andere tot uiting kwam in de sociale status van de bewoners. De in 1829 al bestaande grote verschillen tussen de beide delen van de buurt waren er in 1904 nog steeds, maar zij waren wel verminderd door het vertrek van de beroepselite uit de randstraten. Het aandeel van deze groep in die straten daalde van 27,9 naar 6,8 procent van de mannelijke hoofdbewoners. Het aandeel van middenstander, ambachtslieden en geschoolde arbeiders nam daarentegen toe van 55,6 naar 61,3 procent; dat van laag- en ongeschoolde arbeiders van 16,5 naar 31,9 procent.

Het Boschstraatkwartier-Oost bleek veel minder homogeen dan Litjens, Haveman en Maenen in de jaren 1950 veronderstelden. Net als in andere Nederlandse steden bestond er sociale variatie binnen de wijk: arm en rijk woonden dicht op elkaar, in sommige straten zelfs naast elkaar, en de afzonderlijke straten verschilden qua bewoning en huisvesting. Zoals ook in sinds de jaren 1970 in Nederland verschenen stadsgeschiedenis naar voren kwam, is dit gemengde karakter, ook van negentiende-eeuwse arbeiderswijken, in strijd met de modellen van stadsgeografie uit de zogenaamde Chicago-school, die uitgingen van min of meer gelijksoortige bewoners in arbeiders-, middenstands- en elitewijken.

DE BEBOUWDE OMGEVING

Door de bevolkingsgroei nam de druk op de ruimte in het Boschstraatkwartier-Oost toe: tussen 1829 en 1904 groeide de bevolking met 88,3 procent, het aantal woningen en panden slechts met respectievelijk 58,3 en 11,6 procent. De bewoningsdichtheid nam daardoor toe; van 3,8 naar 4,5 bewoners per woning en van 8,0 naar 13,4 per pand. Het ligt voor de hand dat er een samenhang bestond tussen de woondichtheid en de status van de bewoners. Het aantal bewoners per vertrek nam af naarmate zij hoger op de maatschappelijke ladder stonden. Dat wil zeggen dat zij een beroep met meer aanzien uitoefenden en meer lokale belastingen betaalden. Het woningonderzoek van 1904-1905 van de Maastrichtse Gezondheidscommissie maakt het mogelijk een oordeel te vormen over de kwaliteit van de huisvesting in de 745 in de wijk onderzochte een-, twee- en driekamerwoningen. De ambtenaren van het woningonderzoek constateerden bij 40,8 procent van de woningen essentiële bouwkundige gebreken, die bij een kwart daarvan onmogelijk te verbeteren waren. In 62,7 procent van de gevallen typeerden zij de hygiënische omstandigheden als matig of slecht.

Door de steeds dichtere bebouwing kreeg de kern van de wijk tussen 1829 en 1904 steeds meer het karakter van een achterbuurt: weinig openbare ruimte, overvolle en sombere straten, dicht opeengestapelde en vaak bouwvallige woningen met volstrekt onvoldoende voor-

zieningen. Men kan het Boschstraatkwartier-Oost beschouwen als een soort randzone van het stadscentrum, die gevangen raakte in een neerwaartse spiraal van armoede en verwaarlozing. De verpaupering van de bebouwde omgeving hing natuurlijk samen met de geringe welvaart van de bewoners van de buurt, maar was evenzeer het gevolg van het gedrag van de eigenaren van het onroerend goed. Terwijl het aantal huizen was gestegen, was het aantal eigenaren in 1904 kleiner dan in 1829: 137 tegenover 157. In het begin van de twintigste eeuw woonde de meerderheid van die eigenaren dichtbij de huurders, van wie zij ook in sociaal opzicht niet ver afstonden. Zij hadden vaak meer oog voor het rendement op hun investeringen dan voor het zorgvuldig onderhoud van hun eigendom. Een apart geval was de *cité ouvrière* van Regout aan de St. -Antoniusstraat, die volgens het onderzoek van de Gezondheidscommissie absoluut niet voldeed aan de normen van de eigen tijd, zoals die waren vastgelegd in de woningwet van 1901.

Toch was er ook in de bebouwing geen sprake van eenvormigheid; er bleef variatie tussen de huizen en de woningen. Er was een aanzienlijk verschil in grootte, kwaliteit en eigendom tussen de huizen in de kern en die in de periferie van de wijk. Een gemiddeld hogere beroepsstatus en inkomen van de bewoners van het 'gouden' randje weerspiegelde zich zowel in 1829 als 1904 in minder woningen per pand en een lagere bezetting van de woningen. Ook het eigendom van het onroerend goed verschilde: in de periferie nam het aandeel van de eigenaren onder de bewoners toe van 58,6 naar 70,3 procent, terwijl het in de kern daalde van 45,5 naar 33,8 procent. Het onderzoek van tien individuele panden tussen 1860 en 1920 liet dan weer grote verschillen zien op het niveau van de straat, die niet altijd pasten binnen dit generieke patroon.

INTERGENERATIONELE MOBILITEIT

Het onderzoek naar twee families in vijf generaties tussen circa 1770 en circa 1940 bevestigde de grote invloed van de glas- en aardewerfabriek op de wijk ook op microniveau. De ruim vijftig onderzoekspersonen in het centrale (derde) geboortecohort van de families Habets-Smit en Anten-Swarts (geboren tussen 1840 en 1890), woonden een groot deel van hun leven in de buurt en zochten daar ook een huwelijkspartner. Bijna iedereen werkte ooit bij Regout, hoewel men niet alleen zijn heil zocht bij deze werkgever en ook uit andere betrekkingen inkomsten verwierf. Verondersteld kan worden dat de mogelijkheid om werk te vinden bij Regout wel de reden was zich in het Boschstraatkwartier-Oost te vestigen. In die zin bestond er voor deze generatie van negentiende-eeuwse industriearbeiders een duidelijke samenhang tussen industrialisatie en huisvesting in de wijk. Voor deze generatie arbeiders voldeed de wijk aan het beeld dat Topalov schetste: via endogamie, verwantschap, herkomst en beroep bestond er voor hen een sociaal vangnet in de wijk, dat hen aan hun woonplaats bond.

Voor de daaropvolgende cohorten (de vierde en vijfde generatie in de onderzochte families) bestond de sociale en geografische binding aan fabriek en buurt niet meer: zij werkten veel minder bij Sphinx, vertrokken naar nieuwbouwwijken aan de rand van de stad, en vonden hun huwelijkspartners elders. Zij sloten zich dus niet op in de buurt. Het patroon van wonen, werken en trouwen veranderde, ook al leidden die veranderingen niet onmiddellijk

tot opwaartse sociale mobiliteit. Voor de leden van deze families bleek er dus geen intergenerationeel verband te zijn tussen de negentiende-eeuwse industriearbeid en de latere sociale achterstand van het Boschstraatkwartier-Oost. Voor anderen, vooral de achterblijvers in de wijk, zou die relatie overigens wel nog kunnen gelden.

Deze conclusies over de dynamische en gevarieerde aspecten van de ontwikkeling van het Boschstraatkwartier-Oost sluiten meer aan bij de conclusies van Baines en Johnson, Lis en Gribaudi over arbeidersbuurten dan bij het statische beeld van sociale wetenschappers als Litjens uit de jaren 1950. De uitkomsten tonen aan dat het Boschstraatkwartier-Oost zich vanaf de jaren 1830 onder de rook van de latere Sphinx heeft ontwikkeld tot een wijk van werkende armen. Dat is het perspectief waarin dit onderzoek geplaatst moet worden. De ontwikkeling in deze Maastrichtse buurt is op veel kleinere schaal in die zin goed vergelijkbaar met de situatie in Antwerpen of Turijn, met dit verschil dat het Boschstraatkwartier-Oost veel autochterner van aard was en dat ook bleef, daar waar respectievelijk Lis en Gribaudi constateerden dat de toestroom van straatarme immigranten van het platteland het straatbeeld domineerde.

Binnenplaats ergens in het Boschstraatkwartier, ca. 1950-1955. Fotocollectie RHCL, Album Crijns.

Bijlagen

I BIJLAGEN BIJ HOOFDSTUK 2

1-1 De bronnen voor het onderzoek naar de fabriek tussen 1834 en 1914

Naast de in de voetnoten van dit hoofdstuk vermelde literatuur over de ontwikkeling van de aardewerk- en glasfabriek van de familie Regout liggen aan de tabellen en grafieken bronnen ten grondslag, die allemaal vermeld worden in H. Hondius, W. Mes, A. Peeters en M. Wijnen, *Inventarissen van de archieven van Sphinx en Céramique* (Maastricht 2006). Deze archiefstukken bevinden zich in het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, in concreto in het archief van de N.V. Kristal-, glas- en aardewerkfabrieken De Sphinx, voorheen Petrus Regout & Co. en voorgangers 1834-1958, waaraan de administratieve eenheidsnummers 1012 en 1015 zijn toegekend.

Met betrekking tot de productie is vooral gebruikgemaakt van de *Vergelijkende staten van verkoop, fabricatie, enz. 1868-1904* (EAN 1012, inventarisnummer 1768) en de *Aflevering van glas- en aardewerk 1899-1921* (EAN 1012, inventarisnummer 2052).

Voor de omvang, het verloop en de samenstelling van het personeelsbestand van het bedrijf tussen 1874 en 1914 is met name gewerkt aan de hand van de *Naamlijst van het personeel der fabrieken van P. Regout & Co. 1 mei 1874-1 mei 1885* (EAN 1012, inventarisnummer 823), de *Naamlijst van het personeel der fabriek van Petrus Regout & Co. 15 mei 1885 (aangelegd op 15 mei 1885 en overgenomen van het register van 1 mei 1874, lopend tot 1 oktober 1900)* (EAN 1015, inventarisnummer 158) en de *Naamlijst van het personeel van de kristal-, glas- en aardewerkfabrieken De Sphinx, voorheen Petrus Regout & Co. te Maastricht (aangelegd op 1 oktober 1900 en overgenomen van het register van 15 mei 1885, lopend tot waarschijnlijk 31 december 1915)* (EAN 1015, inventarisnummer 159). De naamlijsten, die ook wel worden aangeduid als bevolkingsregisters, geven van de chefs, de employés en arbeid(st)ers naam en voornaam, geslacht, geboortedatum en -plaats, beroep, zakboekje en verblijfspas, data van aanname en vertrek, plus aanmerkingen (bijvoorbeeld over de datum van overlijden, de aard van een ziekte of de reden voor een ontslag). In het tweede boek ontbreken de laatste pagina's, daar waar in de beide andere de jaarlijkse staat van het personeel werd vermeld.

Voor de periode tijdens en na de Eerste en Tweede Wereldoorlog zijn in het archief ook nog de naamlijsten van het personeel van 1916 tot en met 1923 en van 1923 tot 1950 aanwezig. Deze bevatten wezenlijk minder informatie dan de drie eerdere genoemde registers: slechts de namen en geboortedata van de arbeid(st)ers zijn opgenomen (EAN 1015, inventarisnummers onbekend).

Ter controle op de volledigheid en bij het onderzoek naar individuele werknemers, vooral met betrekking tot de beide families uit hoofdstuk 6, is tevens gebruikgemaakt van de oranje personeelskaarten van mannen (1879-1950) en de blauwe exemplaren van vrouwen (1923-1951). Het betreft respectievelijk 47 en 11 pakken in 29 dozen, alfabetisch geordend op achternaam (EAN 1012, inventarisnummers 733 tot en met 790). Uit een later stadium dateren soortgelijke stamkaarten in dezelfde kleuren van de N.V. Koninklijke Sphinx van mannen (1910-1986) en vrouwen (1897-1986). Dit zijn 219 en 78 pakken in 149 dozen, op identieke volgorde als eerder vermeld (EAN 1014, inventarisnummer 367 tot en met 663).

Incidenteel werd gebruikgemaakt van de personeelsregisters van directie en beampten over de jaren 1844 tot 1970 (EAN 1012, inventarisnummer 826), van de afdeling Faïencerie over de periode tussen 1854 en 1919 (EAN 1012, inventarisnummer 827) en van de afdeling Drukkerij van 1872 tot 1933 (EAN 1012, inventarisnummer 828). Idem van de naamlijsten van employés en werklieden van de aardewerkafdeling die 25 jaar of langer werkzaam waren over de jaren 1841-1897 (EAN 1012, inventarisnummer 835), van de faïenciers tussen 1851 en 1917 met de data van indiensttreding, vertrek en functie (EAN 1012, inventarisnummer 836) en van werknemers – apprêteurs, manoeuvres en embal-leurs – van 1866 tot 1910 (EAN 1012, inventarisnummer 837).

I-II DE VERKOPEN VAN DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK VAN DE REGOUTS VAN 1863 TOT 1914 (IN DUIZENDEN GULDENS EN ALS INDEXCIJFER)

jaar	omzet	omzet (index)	omzet aarde-werk	aarde-werk index	% aar-dewerk	omzet glas	glas index	% glas
1863	1.302	100	800	100	61,4%	502	100	38,6%
1864	1.229	94	726	91	59,1%	503	100	40,9%
1865	1.280	98	745	93	58,2%	535	107	41,8%
1866	1.252	96	716	90	57,2%	536	107	42,8%
1867	1.295	99	795	99	61,4%	500	100	38,6%
1868	1.425	109	835	104	58,6%	590	118	41,4%
1869	1.475	113	858	107	58,2%	617	123	41,8%
1870	1.401	108	843	105	60,2%	558	111	39,8%
1871	1.585	122	904	113	57,0%	681	136	43,0%
1872	1.897	146	1.055	132	55,6%	842	168	44,4%
1873	1.949	150	1.156	145	59,3%	793	158	40,7%
1874	1.875	144	1.113	139	59,4%	762	152	40,6%
1875	1.937	149	1.236	155	63,8%	701	140	36,2%
1876	2.006	154	1.386	173	69,1%	620	124	30,9%
1877	2.094	161	1.379	172	65,9%	715	142	34,1%
1878	1.979	152	1.328	166	67,1%	651	130	32,9%
1879	1.839	141	1.301	163	70,7%	538	107	29,3%
1880	2.187	168	1.476	185	67,5%	711	142	32,5%
1881	2.257	173	1.469	184	65,1%	788	157	34,9%
1882	2.224	171	1.512	189	68,0%	712	142	32,0%
1883	2.282	175	1.505	188	66,0%	777	155	34,0%
1884	2.390	184	1.556	195	65,1%	834	166	34,9%
1885	2.308	177	1.563	195	67,7%	745	148	32,3%
1886	2.254	173	1.588	199	70,5%	666	133	29,5%
1887	2.238	172	1.633	204	73,0%	605	121	27,0%
1888	2.298	121	1.682	210	73,2%	616	123	26,8%
1889	2.528	130	1.844	231	72,9%	684	136	27,1%

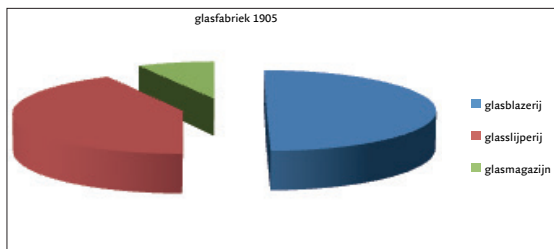
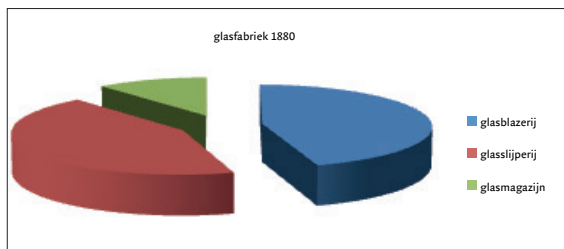
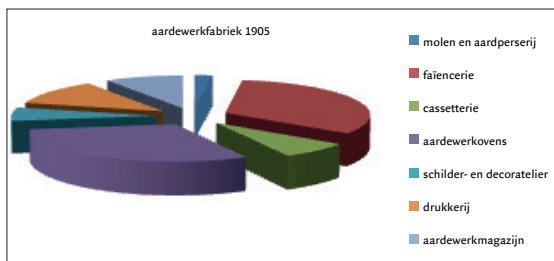
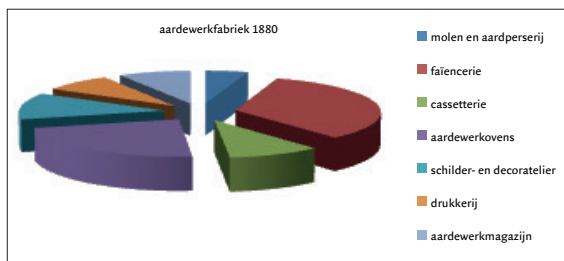
jaar	omzet	omzet (index)	omzet aarde- werk	aarde- werk index	% aar- dewerk	omzet glas	glas index	% glas
1890	2.526	135	1.775	222	70,3%	751	150	29,7%
1891	2.548	196	1.792	224	70,3%	756	151	29,7%
1892	2.538	195	1.850	231	72,9%	688	137	27,1%
1893	2.444	188	1.721	215	70,4%	723	144	29,6%
1894	2.380	183	1.671	209	70,2%	709	141	29,8%
1895	2.076	159	1.442	180	69,5%	634	126	30,5%
1896	2.246	173	1.545	193	68,8%	701	140	31,2%
1897	2.506	192	1.773	222	70,8%	733	146	29,2%
1898	2.673	205	1.960	245	73,3%	713	142	26,7%
1899	2.749	211	2.075	259	75,5%	674	134	24,5%
1900	2.809	216	2.063	258	73,4%	746	149	26,6%
1901	2.824	217	2.089	261	74,0%	735	146	26,0%
1902	2.641	203	1.978	247	74,9%	663	132	25,1%
1903	2.816	216	2.193	274	77,9%	623	124	22,1%
1904	2.914	224	2.264	283	77,7%	650	129	22,3%
1905	3.170	243	2.536	317	80,0%	634	126	20,0%
1906	3.244	249	2.638	330	81,3%	606	121	18,7%
1907	3.317	255	2.663	333	80,3%	654	130	19,7%
1908	2.871	221	2.283	285	79,5%	588	117	20,5%
1909	2.980	229	2.384	298	80,0%	596	119	20,0%
1910	3.418	263	2.638	330	77,2%	780	155	22,8%
1911	3.416	262	2.625	328	76,8%	791	158	23,2%
1912	3.561	274	2.839	355	79,7%	722	144	20,3%
1913	3.533	271	2.804	351	79,4%	729	145	20,6%
1914	3.001	230	2.332	292	77,7%	669	133	22,3%

Bronnen: zie bijlage I-I.

**I-III DE PERSONEELSOMVANG VAN DE AFDELINGEN IN DE AARDEWERKFABRICAGE EN DE ATELIEREN
VAN DE GLASBEWERKING OP 1 JANUARI 1880 EN 1 JANUARI 1905
(ALS TABEL EN GRAFIEK)**

afdeling	1880						1905					
	totaal	% totaal	man vrouw	vrouw	% man	% vrouw	totaal	% totaal	man vrouw	vrouw	% man	% vrouw
algemene dienst	359		334	25	93,0%	7,0%	68		66	2	97,1%	2,9%
dagloners	56		46	10	82,1%	17,9%	3		3	-	100,0%	-
subtotaal algemeen	415		380	35	91,6%	8,4%	71		69	2	97,2%	2,8%
molen en aardperserij	74	5,0%	74	-	100,0%	-	51	2,1%	51	-	100,0%	-
faïencerie	498	33,7%	491	7	98,6%	1,4%	804	32,8%	752	52	93,5%	6,5%
cassetterie en triangelkamer	145	9,8%	95	50	65,5%	34,5%	184	7,5%	113	71	61,4%	38,6%
aardewerkovens	334	22,6%	184	150	55,1%	44,9%	743	30,3%	388	355	52,2%	47,8%
schilder- en decoratelier	182	12,3%	46	136	25,3%	74,7%	154	6,3%	23	131	14,9%	85,1%
drukkerij	120	8,1%	22	98	18,3%	81,7%	291	11,9%	57	234	19,6%	80,4%
aardewerkmagazijn	126	8,5%	26	100	20,6%	79,4%	225	9,2%	65	160	28,9%	71,1%
subtotaal aardewerk	1.479	100,0%	938	541	63,4%	36,6%	2.452	100,0%	1.449	1.003	59,1%	40,9%
glasblazerij	305	45,3%	302	3	99,0%	1,0%	476	49,8%	474	2	99,6%	0,4%
glasslijperij	293	43,5%	174	119	59,4%	40,6%	404	42,3%	270	134	66,8%	33,2%
glasmagazijn	76	11,2%	22	54	28,9%	71,1%	75	7,9%	48	27	64,0%	36,0%
subtotaal glas en kristal	674	100,0%	498	176	73,9%	26,1%	955	100,0%	792	163	82,9%	17,1%
totaal Regout & Co. / Sphinx	2.568		1.816	752	70,7%	29,3%	3.478		2.310	1.168	66,4%	33,6%

Bronnen: zie bijlage I-I.

**I-IV DE PERSONEELSOMVANG VAN DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK VAN DE REGOUTS
VAN 1829 TOT 1914**

jaar	perso- neel	jaar	perso- neel	jaar	perso- neel	jaar	perso- neel	jaar	perso- neel
1829	4	1847	597	1865	•	1883	2.688	1901	3.087
1830	•	1848	600	1866	•	1884	2.965	1902	3.100
1831	4	1849	614	1867	•	1885	2.938	1903	3.133
1832	•	1850	•	1868	•	1886	3.347	1904	3.401
1833	•	1851	760	1869	•	1887	3.114	1905	3.559
1834	16	1852	900	1870	2.067	1888	3.113	1906	3.432
1835	80	1853	1.046	1871	•	1889	3.022	1907	3.490
1836	•	1854	1.150	1872	2.372	1890	3.005	1908	3.259
1837	122	1855	1.200	1873	2.371	1891	3.092	1909	3.277
1838	240	1856	1.200	1874	2.443	1892	3.064	1910	3.439
1839	311	1857	1.100	1875	2.365	1893	3.038	1911	3.541
1840	•	1858	1.300	1876	2.363	1894	2.805	1912	3.521
1841	340	1859	1.469	1877	2.556	1895	2.687	1913	3.443
1842	280	1860	1.535	1878	2.581	1896	2.961	1914	3.743
1843	•	1861	1.554	1879	2.536	1897	3.147		
1844	400	1862	1.547	1880	2.442	1898	3.142		
1845	•	1863	1.859	1881	2.755	1899	3.065		
1846	538	1864	1.888	1882	2.700	1900	3.028		

Bronnen: zie bijlage 1-1.

I-V DE PERSONEELSOMVANG EN DE LOONSOM BIJ DE GLAS- EN AARDEWERKFABRIEK VAN DE REGOUTS VAN 1863 TOT 1914 (IN DUIZENDEN GULDENS EN ALS INDEXCIJFER)

jaar	personeel	personeel (index)	loonsom	loonsom (index)	aandeel lonen in kostprijs	vijfjaarlijks gemiddelde
1863	1.859	100	•			
1864	1.888	102	•			
1865	•		•			
1866	•		•			
1867	•		•			
1868	•		577	100	40,5	
1869	•		631	109	40,8	
1870	2.067	111	625	108	44,5	40,4
1871	•		641	111	40,8	40,0
1872	2.372	128	671	116	35,3	40,4
1873	2.371	128	748	130	38,4	40,2
1874	2.443	131	801	139	42,8	40,4
1875	2.365	127	846	147	43,7	41,4
1876	2.363	127	837	145	41,6	43,1
1877	2.556	137	850	147	40,5	43,4
1878	2.581	139	889	154	46,8	42,1
1879	2.536	136	814	141	44,2	41,5
1880	2.442	131	798	138	37,6	41,7
1881	2.755	148	865	150	38,3	40,0
1882	2.700	145	924	160	41,5	38,9
1883	2.688	145	882	153	38,5	39,6
1884	2.965	159	917	159	38,4	40,4
1885	2.938	158	950	165	41,3	40,7
1886	3.347	180	957	166	42,5	41,4
1887	3.114	168	964	167	43,0	41,5
1888	3.113	167	959	166	41,8	41,2
1889	3.022	163	956	166	39,0	40,7
1890	3.005	162	959	166	39,5	40,3
1891	3.092	166	1.018	176	40,0	40,4
1892	3.064	165	1.047	181	41,3	41,1
1893	3.038	163	1.028	178	42,0	41,7
1894	2.805	151	988	171	42,8	41,8
1895	2.687	145	872	151	42,0	41,6
1896	2.961	159	957	166	42,5	41,4
1897	3.147	169	974	169	41,0	40,6
1898	3.142	169	968	168	38,8	40,1
1899	3.065	165	975	169	38,5	38,9
1900	3.028	163	983	170	38,5	39,0

jaar	personeel	personeel (index)	loonsom	loonsom (index)	aandeel lonen in kostprijs	vijsjaarlijks gemiddelde
1901	3.087	166	1.021	177	39,5	38,6
1902	3.100	167	993	172	37,6	39,2
1903	3.133	169	1.011	175	39,5	
1904	3.401	183	1.040	180	39,0	
1905	3.559	191	•			
1906	3.432	185	•			
1907	3.490	188	•			
1908	3.259	175	•			
1909	3.277	176	•			
1910	3.439	185	•			
1911	3.541	190	•			
1912	3.521	189	•			
1913	3.443	185	•			
1914	3.743	201	•			

Bronnen: zie bijlage 1-1.

I-VI HET PERSONEELSBESTAND BIJ PETRUS REGOUT & CO. VAN 1874 TOT 1884 EN BIJ SPHINX VAN 1900 TOT 1915

staat personeel per	werklieden					chefs/ em- ployés	perso- neel totaal	mutaties		
	man	vrouw	totaal	% man	% vrouw			in	uit	saldo
01-mei-1874	1.662	614	2.276	73,0%	27,0%	75	2.351			
15-dec-1874	1.729	596	2.325	74,4%	25,6%	77	2.402	680	631	49
15-dec-1875	1.696	587	2.283	74,3%	25,7%	75	2.358	1.087	1.120	-33
15-dec-1876	1.667	616	2.283	73,0%	27,0%	73	2.356	1.006	1.006	0
15-dec-1877	1.831	644	2.475	74,0%	26,0%	74	2.549	1.014	821	193
15-dec-1878	1.787	711	2.498	71,5%	28,5%	71	2.569	870	847	23
15-dec-1879	1.696	690	2.386	71,1%	28,9%	71	2.457	656	768	-112
15-dec-1880	1.679	675	2.354	71,3%	28,7%	70	2.424	602	694	-92
15-dec-1881	1.883	792	2.675	70,4%	29,6%	70	2.745	1.018	637	381
15-dec-1882	1.887	733	2.620	72,0%	28,0%	72	2.692	818	873	-55
15-dec-1883	1.774	835	2.609	68,0%	32,0%	68	2.677	753	764	-11
15-dec-1884	1.923	969	2.892	66,5%	33,5%	67	2.959	1.146	863	283

staat personeel per	werklieden					chefs/ em- ployés	perso- neel totaal	mutaties		
	man	vrouw	totaal	% man	% vrouw			in	uit	saldo
15-dec-1900	1.880	1.084	2.964	63,4%	36,6%	64	3.028			
15-dec-1901	1.909	1.108	3.017	63,3%	36,7%	70	3.087	841	784	57
15-dec-1902	1.948	1.076	3.024	64,4%	35,6%	76	3.100	722	715	7
15-dec-1903	1.925	1.133	3.058	62,9%	37,1%	75	3.133	957	923	34
15-dec-1904	2.147	1.177	3.324	64,6%	35,4%	77	3.401	1.307	1.104	203
15-dec-1905	2.254	1.235	3.489	64,6%	35,4%	70	3.559	1.435	1.270	165
15-dec-1906	2.146	1.212	3.358	63,9%	36,1%	74	3.432	1.132	1.263	-131
15-dec-1907	2.176	1.237	3.413	63,8%	36,2%	77	3.490	1.410	1.355	55
15-dec-1908	2.058	1.124	3.182	64,7%	35,3%	77	3.259	938	1.169	-231
15-dec-1909	2.052	1.148	3.200	64,1%	35,9%	77	3.277	847	829	18
15-dec-1910	2.176	1.183	3.359	64,8%	35,2%	80	3.439	1.074	915	159
31-dec-1911	2.234	1.228	3.462	64,5%	35,5%	79	3.541	1.178	1.076	102
31-dec-1912	2.234	1.210	3.444	64,9%	35,1%	77	3.521	1.310	1.314	-4
31-dec-1913	2.229	1.131	3.360	66,3%	33,7%	83	3.443	1.334	1.494	-160
31-dec-1914	2.405	1.256	3.661	65,7%	34,3%	82	3.743	1.455	1.220	235
31-dec-1915	2.291	1.100	3.391	67,6%	32,4%	81	3.472	1.009	1.267	-258

Bronnen: zie bijlage 1-1.

**I-VII HET AANTAL DIENSTVERBANDEN VAN HET PERSONEEL VAN PETRUS REGOUT & CO. OP
1 JANUARI 1980 EN VAN SPHINX OP 1 JANUARI 1905**

aantal dienst- verbanden 1874-1915	1880						1905					
	totaal	%	man	vrouw	% man	% vrouw	totaal	%	man	vrouw	% man	% vrouw
één	1.180	46,0%	879	301	48,4%	40,0%	1.506	43,3%	1.083	423	46,9%	36,2%
twee	633	24,6%	422	211	23,2%	28,1%	879	25,3%	593	286	25,7%	24,5%
drie	389	15,1%	261	128	14,4%	17,0%	525	15,1%	313	212	13,5%	18,2%
vier	182	7,1%	120	62	6,6%	8,2%	257	7,4%	137	120	5,9%	10,3%
vijf	97	3,8%	70	27	3,9%	3,6%	128	3,7%	67	61	2,9%	5,2%
zes	45	1,8%	32	13	1,8%	1,7%	67	1,9%	33	34	1,4%	2,9%
zeven	18	0,7%	12	6	0,7%	0,8%	43	1,2%	23	20	1,0%	1,7%
acht	9	0,4%	6	3	0,3%	0,4%	15	0,4%	9	6	0,4%	0,5%
negen	8	0,3%	7	1	0,4%	0,1%	11	0,3%	10	1	0,4%	0,1%
tien of meer	6	0,2%	6	-	0,3%	-	22	0,6%	19	3	0,8%	0,3%
onbekend	1	0,0%	1	-	0,1%	-	25	0,7%	23	2	1,0%	0,2%
totalen	2.568	100,0%	1.816	752	100,0%	100,0%	3.478	100,0	2.310	1.168	100,0%	100,0%

Bronnen: zie bijlage 1-1.

**I-VIII DE DUUR VAN DE DIENSTVERBANDEN VAN HET PERSONEEL VAN PETRUS REGOUT & CO. OP 1
JANUARI 1880 EN VAN SPHINX OP 1 JANUARI 1905**

lengte dienstverband	1880						1905					
	totaal		mannen		vrouwen		totaal		mannen		vrouwen	
minimaal (<1,0 jaar)	21	0,8%	16	0,9%	5	0,7%	91	2,6%	68	2,9%	23	2,0%
kort (1,0-4,9 jaar)	262	10,2%	170	9,4%	92	12,2%	470	13,5%	304	13,2%	166	14,2%
middel (5,0-9,9 jaar)	511	19,9%	323	17,8%	188	25,0%	598	17,2%	286	12,4%	312	26,7%
lang (10,0-24,9 jaar)	892	34,7%	540	29,7%	352	46,8%	1.211	34,8%	681	29,5%	530	45,4%
erg lang (>25,0 jaar)	882	34,4%	767	42,2%	115	15,3%	1.108	31,9%	971	42,0%	137	11,7%
totalen	2.568	100,0%	1.816	100,0%	752	100,0%	3.478	100,0%	2.310	100,0%	1.168	100,0%
gemiddelde lengte (in jaren)	21,1		23,5		15,4		20,1		23,5		13,2	
gemiddeld aantal	2,1		2,1		2,2		2,2		2,1		2,4	

Bronnen: zie bijlage 1-1.

**I-IX DE LEEFTIJDOPBOUW VAN HET PERSONEELSBESTAND NAAR SEKSE BIJ PETRUS REGOUT & CO.
OP 1 JANUARI 1880 EN BIJ SPHINX OP 1 JANUARI 1905**

leeftijd	1880						1905					
	totaal		mannen		vrouwen		totaal		mannen		vrouwen	
12-15 jaar	343	13,4%	217	11,9%	126	16,8%	520	15,0%	300	13,0%	220	18,8%
15-20 jaar	637	24,8%	364	20,0%	273	36,3%	828	23,8%	419	18,1%	409	35,0%
20-25 jaar	387	15,1%	220	12,1%	167	22,2%	540	15,5%	290	12,6%	250	21,4%
25-30 jaar	288	11,2%	221	12,2%	67	8,9%	386	11,1%	266	11,5%	120	10,3%
30-40 jaar	419	16,3%	346	19,1%	73	9,7%	588	16,9%	485	21,0%	103	8,8%
40-50 jaar	264	10,3%	243	13,4%	21	2,8%	364	10,5%	317	13,7%	47	4,0%
50-60 jaar	156	6,1%	138	7,6%	18	2,4%	150	4,3%	138	6,0%	12	1,0%
> 60 jaar	74	2,9%	67	3,7%	7	0,9%	102	2,9%	95	4,1%	7	0,6%
totalen	2.568	100,0%	1.816	100,0%	752	100,0%	3.478	100,0%	2.310	100,0%	1.168	100,0%
gemiddeld	28,0		30,3		22,4		27,5		30,2		22,0	

Bronnen: zie bijlage I-1.

**I-X DE LEEFTIJD WAAROP HET PERSONEEL VAN PETRUS REGOUT & CO. (1 JANUARI 1880) EN VAN
SPHINX (1 JANUARI 1905) BEGON TE WERKEN**

leeftijd in dienst	1880						1905					
	totaal		mannen		vrouwen		totaal		mannen		vrouwen	
< 10 jaar	77	3,0%	73	4,0%	4	0,5%	26	0,7%	24	1,0%	2	0,2%
10-12 jaar	317	12,3%	219	12,1%	98	13,0%	115	3,3%	98	4,2%	17	1,5%
12-15 jaar	855	33,3%	480	26,4%	375	49,9%	2.142	61,6%	1.266	54,8%	876	75,0%
15-20 jaar	437	17,0%	273	15,0%	164	21,8%	558	16,0%	349	15,1%	209	17,9%
20-25 jaar	251	9,8%	202	11,1%	49	6,5%	289	8,3%	249	10,8%	40	3,4%
25-30 jaar	207	8,1%	187	10,3%	20	2,7%	164	4,7%	152	6,6%	12	1,0%
30-40 jaar	242	9,4%	222	12,2%	20	2,7%	149	4,3%	142	6,1%	7	0,6%
40-50 jaar	130	5,1%	116	6,4%	14	1,9%	32	0,9%	27	1,2%	5	0,4%
50-60 jaar	48	1,9%	40	2,2%	8	1,1%	2	0,1%	2	0,1%	-	-
> 60 jaar	4	0,2%	4	0,2%			1	0,0%	1	0,0%	-	-
totalen	2.568	100,0%	1.816	100,0%	752	100,0%	3.478	100,0%	2.310	100,0%	1.168	100,0%
minimum	6,5		6,5		9,1		7,1		7,1		9,3	
maximum	63,5		63,5		58,1		63,1		63,1		45,4	
gemiddeld	19,8		21,3		16,2		16,4		17,3		14,6	

Bronnen: zie bijlage I-1.

2-1 De bronnen voor het onderzoek naar de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904

De volkstellingen en de bevolkingsregisters

In 1829 werd de Eerste Algemene Volkstelling gehouden, van 16 november 1829 tot 1 januari 1930. Deze gaf op elk folioblad de aanduiding van de plaatselijke afdeling (straat, huisnummer, aantal huizezinnen en inwoners per huis) en een opsomming van de ingezetenen (namen en voornamen, leeftijd, geboorteplaats, burgerlijke stand, beroep of middel van bestaan en godsdienst). Het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht beschikt in het Bevolkingsregister van Maastricht over de directe gegevens op de microfiches 304-341. Daarnaast is ter aanvulling het wijkregister van de stad van 1828 tot ongeveer 1850 beschikbaar op de microfiches 084-303.

Voor de vergelijking met de stad Maastricht als geheel en met Limburg en Nederland werd teruggegrepen op de *Verslagen van de gemeente Maastricht* (in het RHCL) en op de volkstellingen tussen 1795 en 1971 (<http://www.volkstellingen.nl/nl/index.html>).

Voor de reconstructie van de bevolking in 1880, was de belangrijkste bron van informatie het bevolkingsregister van 1860 tot 1880 (microfiches 670-966) en van 1880 tot 1890 (nummers 967-1303), waar nodig in combinatie met de volkstelling van 1879.

Het woningonderzoek van 1904-1905

Voor de reconstructie van het Boschstraatkwartier-Oost aan het begin van de twintigste eeuw werden gegevens over de bewoners en hun woningen in eerste instantie verzameld uit het woningonderzoek van een subcommissie van de Maastrichtse Gezondheidscommissie. Zij bestond uit de heren Souren (kapelaan van St.-Mathiasparochie), Massink (opzichter van Rijkswaterstaat), Dumoulin (lid van de rechtbank) en Van Liebergen (ingenieur bij Staatsspoorwegen). Op 27 juni 1904 startte het onderzoek, dat op 8 maart 1908 werd afgerond. In de gemeenteverlagen van 1904 tot en met 1907 werden de vorderingen en resultaten bekendgemaakt, steeds in de bijlage van de Gezondheidscommissie. Bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg zijn in het archief Souren zestien (van de twintig) originele opnameboeken bewaard gebleven (SHCL EAN 501). Het onderzoek in het Boschstraatkwartier-Oost vond plaats tussen 5 juli 1904 aan het Bassin (eerste boek) en 10 november 1905 aan de Markt (negende deel). Het omvatte 745 woningen met 3.352 bewoners in de delen 1, 2, 3, 5 en 9, met dezelfde inventarisnummers).

Omdat het woningonderzoek zich conform de richtlijnen van de Centrale Gezondheidsraad uit 1903 beperkte tot woningen met één tot drie vertrekken, werden de data aangevuld en gecontroleerd met behulp van het Adresboek van Maastricht en omstreken (1905) en het bevolkingsregister van de gemeente Maastricht van 1890 tot 1920 (microfiches 1304-2125).

2-11 De kerngegevens voor het onderzoek naar de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904

De onderstaande vier tabellen (genummerd als A t/m D) bieden op basis van de bronnen in bijlage 2-1 de demografische gegevens en de beroepen van de bewoners in de drie peiljaren.

TABEL A DE BEVOLKINGS-, PAND- EN WONINGDICHTHEID IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE CIJFERS EN ALS INDEXCIJFER)

	1829		1880		1904	
	absoluut	index	absoluut	index	absoluut	index
oppervlakte (in ha.)	7,5	100	7,5	100	7,5	100
bevolkingsomvang	2.398	100	3.646	152	4.515	188
bevolkingsdichtheid (per ha.)	319,7	100	486,1	152	602,0	188
aantal panden*	301	100	303	101	336	112
panddichtheid (per ha.)	40,1	100	40,4	101	44,8	112
gemiddeld aantal bewoners per pand	8,0	100	12,0	150	13,4	168
aantal woningen	630	100	1.007	160	997	158
woningdichtheid (per ha.)	84,0	100	134,3	160	132,9	158
woningen per pand	2,1	100	3,3	157	3,0	143
gemiddeld aantal bewoners per woning	3,8	100	3,6	95	4,5	118

* Dit cijfer betreft alle panden met een woon- en/of bedrijfsfunctie.

TABEL B DE HERKOMST VAN DE BEWONERS VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

	1829		1880		1904	
	absoluut	relatief	absoluut	relatief	absoluut	relatief
gezinshoofden uit Maastricht	332	52,7%	630	62,6%	733	73,5%
partners uit Maastricht	174	46,5%	484	69,0%	704	73,9%
gezinshoofden uit Limburg*	127	20,2%	143	14,2%	149	14,9%
partners uit Limburg	105	28,1%	89	12,7%	132	13,9%
gezinshoofden van elders	171	27,1%	234	23,2%	115	11,5%
partners van elders	95	25,4%	128	18,3%	116	12,2%
niet-gezinsleden uit Maastricht	121	45,0%	138	80,7%	163	80,7%
niet-gezinsleden van buiten Maastricht	148	55,0%	33	19,3%	55	19,3%

* Het zuiden van die huidige provincie (tot en met Sittard), plus de aan Maastricht grenzende Belgische plaatsen.

TABEL C DE MEEST VOORKOMENDE BEROEPSGROEPEN VAN ALLE BEWONERS (MANNEN EN VROUWEN) VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

beroepsgroep	1829		1880		1904	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
glas- en aardewerk	0,4%	-	50,3%	79,6%	64,6%	80,9%
bouw en openbare werken	5,6%	-	2,0%	0,3%	2,3%	0,2%
hout, kurk en stro	2,4%	-	2,0%	-	1,4%	-
kleding en reiniging	3,3%	32,6%	1,9%	5,5%	1,6%	6,0%
leder, wasdoek en rubber	6,7%	0,5%	1,7%	-	1,3%	-
metaalbewerking	3,8%	0,3%	2,4%	-	2,3%	-
(stoom)werktuigen	0,9%	-	2,0%	-	0,6%	-
papier en karton	-	-	0,3%	1,3%	1,3%	1,3%
textiel	2,6%	0,8%	0,5%	-	0,3%	0,2%
voedings- en genotmiddelen	4,7%	0,3%	2,4%	0,7%	3,4%	0,7%
landbouw	5,1%	-	1,3%	-	1,4%	0,2%
warenhandel	7,1%	7,0%	1,9%	4,4%	1,8%	4,4%
verkeerswezen	8,9%	1,6%	3,5%	1,7%	3,3%	1,7%
huiselijke diensten	2,6%	21,7%	0,1%	0,7%	0,1%	0,7%
losse werklieden	34,1%	30,7%	20,7%	4,7%	7,3%	1,7%
in dienst van staat	4,2%	-	1,0%	-	0,7%	-
renteniers	2,2%	3,5%	0,1%	0,3%	0,2%	0,4%
onduidelijk in te delen beroepen	0,4%	-	4,0%	0,8%	4,4%	1,3%
N =	549	374	1.486	768	1.538	1.188
in tabel opgenomen (procenten)	95,0%	99,0%	98,1%	100,0%	98,3%	99,7%

N.B.

- De beroepsindeling is die van de beroepstelling van 1899.
- Slechts de beroepsgroepen met een aandeel voor mannen en / of vrouwen van minstens 3 procent op één van de peildata in één van de tabellen ten aanzien van het beroep werden opgenomen (daarom bedragen de opgenomen totalen dus geen 100,0 procent).
- Tot de beroepsgroep ‘losse werklieden’ werden gerekend de omschrijvingen in het bevolkingsregister dagloner, werkmans en arbeider (en de vrouwelijke varianten daarvan).

TABEL D VAN BEROEPSGROEPEN NAAR ECONOMISCHE SECTOREN IN MAASTRICHT 1899 EN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1904 (IN PROCENTEN)

beroepsgroep	Maastricht 1899	Boschstraat-Oost 1904
glas- en aardewerk	22,8%	71,7%
boek- en steendrukkerijen	0,7%	0,1%
bouw en openbare werken	5,0%	1,4%
chemische nijverheid	0,3%	0,1%
hout-, kurk- en strobewerking	1,5%	0,8%
kleding en reiniging	6,3%	3,5%
kunstnijverheid	0,1%	-
leder, wasdoek en rubber	2,3%	0,7%
metaalbewerking	3,5%	1,3%
fabricage van (stoom)werktuigen	0,5%	0,3%
scheeps- en rijtuigbouw	0,2%	-
papier en karton	1,9%	1,3%
textielnijverheid	0,5%	0,2%
gas en elektriciteit	0,1%	
voedings- en genotmiddelen	7,3%	2,2%
landbouw	1,6%	0,8%
warenhandel	8,7%	2,9%
verkeerswezen	6,3%	2,6%
bank- en kredietwezen	0,4%	-
verzekeringswezen	0,2%	-
vrije beroepen	0,7%	0,4%
onderwijs	2,6%	0,3%
armen- en ziekenverpleging	1,6%	-
huiselijke diensten	10,8%	0,4%
losse werklieden	-	4,8%
in dienst van staat	2,5%	0,4%
in dienst van provincie	0,2%	-
in dienst van gemeente	3,7%	0,2%
in dienst van kerkgenootschap	0,6%	-
gepensioneerd	1,1%	-
beroep onbekend (m. n. rentenier)	•	0,3%
onduidelijk in te delen beroepen	6,0%	3,0%
n =	13.566	1.629

N.B. De beroepsindeling is die van de beroepstelling van 1899. Deze gebeurde per bedrijfstak. In de verantwoording werd gemeld: 'Bij de volgende beschouwingen over de uitkomsten der telling van 1899 houde men in het oog, dat met het aantal personen, in eenige tak van nijverheid werkzaam, steeds bedoeld wordt alle personen die daarin hun bestaan vinden, onverschillig of zij al dan niet de genoemde industrie zelve beoefenen'. (Publicatie volkstellingen 1795-1971, algemene inleiding bij beroepstelling van 1899, 167). Vandaar ook het nagenoeg ontbreken van de 'losse werklieden'. Om een vergelijking van de beroepstelling uit 1899 met de beroepsvermeldingen in het bevolkingsregister van 1904 mogelijk te maken zijn de voerlieden, bankwerkers, kistenmakers, kantoorbedienden, e.d. geteld naar hun beroep en niet naar de bedrijfstak waarin zij werkzaam waren. Het effect daarvan is vooral dat de bedrijfstak 'glas- en aardewerk' een kleiner aandeel in de beroepen verwerft: zij 'verliest' in deze telling 540 werknemers op een totaal van 3.639 (14,8 procent).

2-III De toepassing van HISCO en HISCLASS in dit onderzoek

Bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam is door Marco van Leeuwen en Ineke Maas een systeem van beroepsclassificatie ontwikkeld, HISCO en HISCLASS genaamd, dat specifiek gebaseerd is op bronnen uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Door beroepstitels c.q. -groepen te koppelen aan een sociale classificatie wordt het mogelijk de sociale structuur op basis van beroepsgegevens te reconstrueren.¹

De classificatie van de beroepen in dit onderzoek geschiedde grotendeels volgens de richtlijnen van HISCO uit 2002, waarbij op basis van de eigen inschatting van personen en beroepen soms een andere kwalificatie is gemaakt. Bij personen met twee beroepsaanduidingen werd uitsluitend de eerstgenoemde meegeteld.

Conform de opvattingen van Van Leeuwen en Maas werden de knechten en gezellen één klasse lager ingedeeld in HISCLASS dan zelfstandigen met hetzelfde beroep. Een smidsgezel of timmermansknecht hield dus dezelfde beroepscode als zijn baas, respectievelijk 8-31.10 en 9-54.10, maar kwam in klasse 9 terecht in plaats van in klasse 7, waar zijn baas geplaatst werd. Diezelfde werkwijze werd gehanteerd voor kinderen en andere inwonenden in de leeftijd van 15 tot en met 19 jaar, die immers nog in de aanloop naar een maatschappelijke carrière verkeerden. (Stief-)kinderen beneden de leeftijd van 15 jaar werden niet meegenomen in de uiteindelijke classificatie. Voor gepensioneerden werd gekeken naar hun oude beroep, indien dat althans bekend was. De renteniers (met code -1 in de beroepsclassificatie) behoorden in mijn ogen tot de eerste klasse.

Op basis van een viertal criteria – het verschil tussen hand- en hoofdwerk, het niveau van scholing en/of vaardigheden, de aanwezigheid van supervisie en de economische sectoren – onderscheidden Van Leeuwen en Maas twaalf sociale klassen.² In latere publicaties werden die teruggebracht tot zeven.³ Ter wille van de overzichtelijkheid zijn die zeven klassen door mij nog eens gereduceerd tot vier: elite en gegoede burgerij (HISCLASS 1 en 2), middenkader en -stand (HISCLASS 3, 4, 5 en 8), ambachtslieden en geschoolde arbeiders (HISCLASS 6 en 7) en laag- en ongeschoolde arbeiders (HISCLASS 9, 10, 11 en 12).⁴

In eerdere artikelen van mijn hand werden de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost aan de hand van hun fiscale positie ingedeeld volgens zes categorieën, zoals Ben Gales die in zijn studie naar het Burgerlijk Armbestuur gebruikte voor de Maastrichtse sociale structuur rond 1900 en benoemde als on- en minvermogenden, gewone volk, kleine en grote middenstand, gegoede burgers en rijken.⁵ Ten einde een duidelijker beeld te verkrijgen in vergelijking met de gehanteerde vierdeling vanuit HISCLASS werd deze classificatie eveneens naar vier teruggebracht, zoals het volgende schema aangeeft.

	indeling volgens Gales	indeling volgens HISCLASS
I	rijk en gegoed	elite en gegoede burgerij
II	grote en kleine middenstand	middenkader en -stand
III	gewone volk	ambachtslui en geschoolde arbeiders
IV	on- en minvermogend	laag- en ongeschoolde arbeiders

¹ Zie Van de Putte en Buijst, 'Occupational titles?', 29: 'Met de ontwikkeling van HISCO is een nieuw instrument beschikbaar om met ruwe beroepstitels aan de slag te gaan en om een eerste standaardisatie en classificatie te maken. ... in navolging op de ontwikkeling van HISCO, is er nu een nieuwe generatie van sociale schema's, specifiek gekoppeld aan HISCO, die beroepen classificeren in sociale posities'.

² Van Leeuwen en Maas, HISCLASS, 47-60 met het schema op 57.

³ Idem, A short note on HISCLASS (geraadpleegd op 17 december 2012).

⁴ Er zijn op basis van HISCO naast HISCLASS nog andere classificatieschema's ontwikkeld, met name SOCPO, dat op basis van sociale en culturele macht een vijftal lagen onderscheidt met een elite, een middenklasse, en drie lagere klassen van geschoolde, halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders. Zie Van de Putte en Buijst, 'Occupational titles?', 15-17.

⁵ Gales, Het Burgerlijk Armbestuur, 151.

2-IV De lokale belastingen in Maastricht in 1821, 1880 en 1906 als bron voor de welstandsverschillen

De inkomensverhoudingen in 1829 worden geschetst aan de hand van het *Kohier van de omslag der personele en mobiele belasting over 1821* (RHCL, Gemeentebestuur van Maastricht 1814-1936, inventarisnummer 1182). De lokale belastingen voor 1880 zijn terug te vinden in de *Lijst der aanslagen in hoofdelijken omslag in de gemeente Maastricht 1880* (RHCL, Gemeentebestuur Maastricht 1814-1936, inventarisnummers 1218). De fiscale gegevens over 1904 komen tot stand uit de *Lijst der aanslagen in hoofdelijken omslag in de gemeente Maastricht 1906* (SHCL, bibliotheek N 9322).

In de Franse tijd verdwenen de grote verschillen in lokale belastingheffing in Nederland door introductie van een uniform systeem van opcenten op de rijksbelastingen in de vorm van accijnzen, personele belastingen en grondbelasting. Dit stelsel bleef – ook binnen het latere, zelfstandige koninkrijk – gehandhaafd tot de Gemeentewet van 1851. De grondslagen voor de belasting waren de huurwaarde van de woning of het pand, het aantal deuren en vensters, de haardsteden, de meubelen, dienstboden en paarden.⁶ Voor de analyse van de inkomensverhoudingen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 staat het hierboven genoemde kohier van de omslag der personele en mobiele belasting voor het jaar 1821 – dus van acht jaar eerder – ter beschikking. Die lijst werd door zes commissaires *répartiteurs*⁷ en de burgemeester van de stad op 8 januari 1821 opgemaakt. Per straat en per familie werden het beroep van de belastingplichtige en het bedrag van de aanslag vermeld.

De Gemeentewet bracht een grotere financiële zelfstandigheid van het laagste bestuurlijke niveau ten opzichte van de provincie en het Rijk. Na 1851 werden die groeiende uitgaven onder meer gefinancierd door middel van de hoofdelijke omslag. De criteria voor die directe vorm van belasting varieerden per gemeente. Aanvankelijk was er sprake van een vermoedelijk inkomen, dat van uiterlijke kenmerken werd afgeleid, net zoals de personele belasting, maar tegen het einde van de negentiende eeuw werd het geschatte inkomen, al dan niet op basis van verplichte aangiften, de basis.⁸

Het uitgangspunt van de analyses voor het Maastrichtse Boschstraatkwartier-Oost in 1880 en 1906 vormden de kohieren van de hoofdelijke omslag in beide dienstjaren. De heffing in 1880 werd bepaald door de verordening die op 2 december 1873 door de gemeenteraad werd vastgesteld.⁹ De daarin opgenomen bepalingen bleven, ondanks vele aanpassingen, in hoofdlijnen tot in de twintigste eeuw ongewijzigd. Allereerst werd het totale bedrag van de op te halen belastingen op basis van de gemeentelijke begroting vastgesteld; voor 1874 en volgende jaren was dat vastgesteld tussen f 42.000 en f 50.000 per jaar (artikel 1). Aangeslagen werden 'de in de gemeente hun hoofdverblijf houdende of verblijvende personen, die geacht worden een jaarlijksch zuiver inkomen te hebben van f 300 of meer' (artikel 2). De grondslag van de heffing was 'het vermoedelijk zuiver inkomen van de belastingschuldige' (artikel 3). Bij de vaststelling van de ambtshalve aanslag werd gelet op de eigen aangifte, de bekende inkomsten en de 'uiterlijk door hem gevoerde staat' (artikel 4). Onder dat laatste werd verstaan 'de inrichting zijner levenswijze en de meerdere of mindere weelde, welke hij daarbij ten toon spreidt', waarbij vooral gelet werd op 'de huurwaarde der door hem bewoonde of gebruikte panden, op het getal zijner dienstboden en of deze al of niet livrei dragen, en op het getal paarden van weelde die door hen gehouden worden' (artikel 4 en 5). Zeker dit laatste aspect, de inschatting van de door een belastingschuldige gevoerde uiterlijke staat, is in haar uitwerking eigenlijk vergelijkbaar met de wijze van vaststelling van de inkomens in 1821. In de discussie in de gemeenteraad van

6 Klep, Lansink en Van Mulken, *De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag*, 7.

7 In de Franse terminologie van die dagen de aanduiding van de gemeentelijke commissarissen die belast waren met het omslaan van de voor de stad vereiste belastingopbrengst over de gehele bevolking.

8 Klep, Lansink en Van Mulken, *De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag*, 8. Zie ook: Kooij, Groningen, 36-38; Bos, 'De deftige lui', 53-90 en Van der Heijden, 'De Tilburgse elite', 59-71.

9 Archief Gemeentebestuur Maastricht 1814-1936, toegangsnummer 20.007A, *Notulen van de gemeenteraad van 1873 en 1874*, inventarisnummer 129.

2 december 1873, waarin de verordening met twaalf tegen vier stemmen werd aangenomen, speelde vooral de ambtshalve, in de ogen van enkele raadsleden arbitraire, vaststelling van het inkomen van de belastingsschuldige een hoofdrol. Het tarief was licht progressief (artikel 6). Er was alleen sprake van aftrekposten op basis van noodzakelijke kosten voor onderhoud van de bezittingen, maar niet voor inwonende gezinsleden.

In de verordening van 3 september 1901 werd de kinderaftrek geïntroduceerd en in die van 3 augustus 1905 die voor de echtgenote.¹⁰ In 1906 werd het belastbare inkomen gekort vanwege de aanwezigheid van een echtgenote (f 50), één kind (f 50), twee kinderen (f 80), drie kinderen (f 100), vier kinderen (f 120), vijf kinderen (f 140) en zes of meer (f 160). Gemiddeld betaalde men 1,6 procent aan hoofdelijke omslag. Het belastingtarief was ten opzichte van 1873 in geringe mate gestegen: van 1,0 procent tot een belastbaar inkomen van f 300,00 naar 2,4 procent bij de top vanaf f 24.100,00.¹¹

3 BIJLAGEN BIJ HOOFDSTUK 4

3-1 De bronnen voor het onderzoek naar de bebouwde omgeving van en de eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904

De kadastrale situatie in 1829 en 1904

De officiële eerste kadastrale kaart van Maastricht dateert uit ±1841. De opmetingen vonden plaats in 1822/1823 door de Franse landmeter Sotiau, maar de resultaten werden vanwege de Belgische opstand pas veel later officieel bijgeschreven in het Nederlandse kadaster.¹² Het betreft RHCL, Kadastrale kaart Dienst Registratie en Successie (Ministerie van Financiën) 1840-1842, inventarisnummer 07.J09 en RHCL, Kadaster Maastricht c.a., Lijst van oorspronkelijke minuutplannen van de Limburgse gemeenten tot 1842, geordend per gemeente, in combinatie met de Oorspronkelijke aanwijzende tafel der grondeigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen, benevens van derzelver inhoudsgrootte, klassering en belastbaar inkomen, volgens het kadaster, aangelegd in 1837 en bijgehouden tot 1863; provincie Limburg, eerste arrondissement, eerste kanton, hoofdplaats Maastricht, gemeente Maastricht, sectie A genaamd Noord 8, collectie 20.0071, 4. Deze bron is inmiddels digitaal te raadplegen op <http://watwaswaar.nl/#au-10-6-ed-iv-1-3jQO-ABk---CEo> e.v. Op basis van het minuutplan is kaart 4.1 gemaakt. De tafels vormden de grondslag van de analyse van percelen en panden omstreeks 1829. Het blijft daarbij onduidelijk of elementen daaruit afkomstig waren uit de jaren 1820 dan wel dat zij circa twintig jaar later voor publicatie eerst nog geactualiseerd werden (zie daarover bijlage 4-11). Volgens de kadastrale gegevens waren er 301 percelen c.q. panden, die in het bezit waren van 157 eigenaren, 630 woningen telden met 2.398 inwoners.

De tweede kadastrale kaart van Maastricht is circa 1880 door de ingenieur-verificateur Kwisthout gemaakt in opdracht van dezelfde dienst van het Ministerie van Financiën als eerder (op een schaal 1:500). Deze berust bij RHCL, inventarisnummer 07.D10. Twee secties zijn in dit onderzoek van belang: A 1 bestaande uit Bassin, Boschstraat, St.-Antoniusstraat en Maas, en A 8 met St.-Antoniusstraat, Boschstraat, Markt, Hoenderstraat en Maas. Deze kaart vormde de basis voor de kadastrale situatie in 1904 (kaart 4.2).

De huizenregisters en bouwvergunningen van de gemeente Maastricht 1860-1920

De gemeente Maastricht heeft huizenregisters bijgehouden. Bij de adressen van de huizen wordt in deze registers verwezen naar de nummering van de hoofden van huishoudens of gezinnen in het be-

¹⁰ Idem, Notulen van de gemeenteraad van 1901 en 1905, inventarisnummers 156 en 160.

¹¹ Cfr. Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1906, hoofdstuk 4 over de Geldmiddelen, paragraaf V over de plaatselijke directe belasting, 7-9.

¹² Martin, Tussen traditie en vernieuwing, 98-99.

volkingsregister. Als bij wijze van voorbeeld voor het pand Van Hasseltkade 775 in 1860 als bewoner B 258 wordt genoemd, is via die aanduiding in het bevolkingsregister van 1860 tot 1880 de aannemer Joannes Bischoero, geboren op 17 oktober 1807 te Gronsveld, te achterhalen. De huizenregisters – te raadplegen in de leeszaal van het RHCL – beslaan één deel voor de jaren 1860-1890 en twee delen voor de periode 1890-1920.

Bij het RHCL berusten ook de bouwvergunningen die de gemeente Maastricht aan huizenbezitters uitgaf. Het zijn er onder andere van 1845 tot 1943, met name Archief Gemeentebestuur Maastricht 1813-1986, *Bouwvergunningen 1845-1904*, toegangsnummer 20.074D, *Bouwvergunningen 1905-1918*, toegangsnummer 20.007L en *Bouwvergunningen 1918-1942*, toegangsnummer 20.075B. Bij de aanvragen zijn vaak bouwtekeningen bijgesloten, die concreet zicht geven op de huisvestingsruimte. De kadastrale gegevens hebben uitsluitend betrekking op de ligging en de grootte van de percelen en de namen – en eventueel adressen en beroepen – van de eigena(a)r(en) daarvan; zij geven geen zicht op de bewoning ervan. Soms kan door het gebruik van die tekeningen wel een aanzet tot een antwoord worden gegeven op de vraag hoe de eigenaren en de bewoners erin slaagden de toevloed van huishoudens en personen op te vangen.

Het woningonderzoek van 1904-1905

In het begin van de twintigste eeuw werd in veel Nederlandse gemeenten systematisch onderzoek verricht naar (een deel van) het woningbestand. Dit diende ertoe zicht te krijgen op hun kwaliteit om vervolgens de bepalingen van de Woningwet van 1901 toe te kunnen passen. De Woningwet eiste van gemeenten met meer dan 10.000 inwoners een uitbreidingsplan, bevatte richtlijnen voor het onbewoonbaar verklaren van huizen en maakte subsidiëring van woningbouwverenigingen mogelijk.¹³

In Maastricht was vanaf 16 maart 1904 een onderzoeksteam van de Gezondheidscommissie onder leiding van kapelaan Souren van de St.-Mathiaskerk actief. Conform de richtlijnen van de Centrale Gezondheidsraad uit 1903 beperkte het zich tot woningen met ten hoogste drie vertrekken.¹⁴ Via deze bron werden 745 van 997 woningen in het Boschstraatkwartier-Oost geïnventariseerd. Van 252 woningen in deze wijk (25,3 procent) waren de gegevens niet bekend. Dat betrof dan de bewoners die in meer dan drie vertrekken woonden en daarom niet waren meegeteld in het woningonderzoek. De gegevens van de Gezondheidscommissie bleken ook onvolledig. Uit adresboek, huis- en bevolkingsregister kwamen andere wijkbewoners tevoorschijn, die ook zeker in woningen met één, twee of drie vertrekken gehuisvest waren. Naar mijn inschatting was van die 252 woningen de eerste categorie, met méér dan drie kamers, twee derde groot; de tweede, met minder dan drie, één derde (dus 168 en 84). Deze verdeelsleutel is, indien vereist, gehanteerd bij de tabellen in dit hoofdstuk.

De specifieke gegevens uit het woningonderzoek ten aanzien van de woningen en hun eigenaren werden aangevuld met de kadastrale kaart van de stad ±1880, de daarop gebaseerde kadastrale leggers 1877-1903 en 1903-1962, twee registers met verwijzingen van leggers naar nummers (en omgekeerd)¹⁵ en een staat met belasting op gebouwde eigendommen uit 1905.¹⁶

Alle bronnen gezamenlijk leverden voor de wijk in 1904 resultaten op betreffende 336 percelen c.q. panden, die in handen waren van 137 eigenaren, bestemd waren voor 26 bedrijven en 997 wonin-

¹³ Kooij, 'Het systematisch woningonderzoek omstreeks 1900', 235-236, en Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt*, 109-124.

¹⁴ *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1904*, Verslag Gezondheidscommissie, 31 en Vragenlijst en tabellen ten dienste van het woningonderzoek voor woningen van 1-3 vertrekken (toegevoegd aan Archief Souren, Woningonderzoek (inventarisnummer 1).

¹⁵ Kadaster Maastricht c.a., *Perceelsgewijze kadastrale legger gemeente Maastricht*, aangelegd in ca.1877 en bijgehouden tot en met 1970; provincie Limburg, eerste arrondissement, eerste kanton; bewaring van de hypotheek en het kadaster te Maastricht, collectie 20.007i (inventarisnummers 8-22), Register, houdende verwijzing van de artikelen voorkomende in den perceelsgewijzen legger, naar de nummers der kadastrale plans, aangelegd ca.1877 en bijgehouden tot ca.1903 (inventarisnummer 78) en Register, houdende verwijzing van de nummers der percelen naar de artikelen van den perceelsgewijze leggers waarop zij voorkomen, aangelegd ca.1903 en bijgehouden tot ca.1962 (inventarisnummer 79).

¹⁶ RHCL, *Staat betreffende de uitkomsten der herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen* (inventarisnummer 07.D05).

gen met 4.515 bewoners.

Voor de vergelijking van de wijk met de stad, de provincie en het Rijk werd gebruikgemaakt van de data van de woningtelling, die aansloot bij de achtste volkstelling van 1899. Deze is digitaal te raadplegen op <http://www.volkstellingen.nl/nl/index.html>.

3-II De reconstructie van de bewoningsgeschiedenis van een tiental panden in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1860 en 1920

De werkwijze

Aan de hand van de gegevens uit het Maastrichtse bevolkingsregister van 1880 werd een lijst gemaakt van de op dat moment aanwezige 303 panden, waaruit at random tien panden geselecteerd werden (de random getallen generator op <http://www.ethologie.nl/methoden/random/htm> werd op 2 februari 2011 geraadpleegd). Hun adressering is voor de drie teldata weergegeven in onderstaande tabel en hun locatie binnen de wijk op de kadasterkaart van circa 1880 (kaart 7.1).

nr.	1829	1880	1904
1	Langs de Maas C 1820	Van Hasseltkade 775	Van Hasseltkade 8
2	Koekschroefstraat D 1552	Koekschroefstraat 687	vervallen
3	Bassin C 216	Bassin 905	Bassin 6
4	Raamstraat D 1529	Raamstraat 672+674	Raamstraat 15
5	Raamstraat C 1513	Raamstraat 764	Raamstraat 22
6	Grachtstraat C 1494	Grachtstraat 794	Grachtstraat 37
7	St.-Antoniusstraat C 1441	St.-Antoniusstraat 847	St.-Antoniusstraat 39
8	Bassin C 1423	Bassin 881	Bassin 24
9	Grachtstraat C 1492	Grachtstraat 791	Grachtstraat 29
10	Boschstraat C 1336	Boschstraat 943	Boschstraat 67

De kerngegevens over de huishoudens en personen in deze tien panden zijn op basis van de huizenregisters weergegeven in twee tabellen (A en B) voor de periode tussen 1860 en 1920, steeds om de vijf jaar op 1 januari.

KAART 7.1 DE LIGGING VAN DE TIEN GESELECTEERDE PANDEN IN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1880 (GROEN EN GENUMMERD) EN HET PAND AAN DE RAAMSTRAAT (UIT DE START VAN DE HOOFDSTUKKEN 3, 4 EN 5) (ROOD)

Bron: zie bijlage 3-1.

De kerngegevens van het onderzoek naar de de tien geselecteerde panden uit het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1860 en 1920

De eerste drie tabellen (genummerd als A, B en C) bieden de data over het aantal huishoudens, de bewoners en de duur van de bewoning van de tien panden. De vierde tabel (nummer D) geeft de grootte van de geselecteerde tien percelen.

TABEL A DE HUISHOUDENS VAN DE TIEN GESELECTEERDE PANDEN UIT HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST TUSSEN 1860 EN 1920

nr.	perceel / pand	aantal huishoudens													totaal peildata
		1860	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915	1920	
1	Van Hasseltkade 8	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	•	15
2	Koekschroefstraat	2	2	4	3	3	2	onbewoond							16
3	Bassin 6	1	1	1	1	1	2	2	3	4	6	7	6	3	38
4	Raamstraat 15	4	7	9	12	11	7	5	5	5	6	4	1	•	76
5	Raamstraat 22	onbew.		4	7	4	1	1	1	1	1	1	1	1	23
6	Grachtstraat 39	3	4	6	7	9	6	4	4	4	7	6	3	1	64
7	St.-Antoniusstraat 39	1	1	4	2	3	1	1	1	3	2	2	1	1	23
8	Bassin 24	1	1	1	1	1	onbewoond			2	2	1	1	1	12
9	Grachtstraat 29	1	1	2	2	6	2	2	1	5	9	7	8	6	52
10	Boschstraat 67	1	2	3	4	3	1	1	1	3	4	6	•		29
	totalen	15	20	35	40	42	23	18	18	29	38	35	22	13	348
	kern	13	17	31	35	38	21	15	15	24	33	28	21	13	304
	periferie	2	3	4	5	4	2	3	3	5	5	7	1	•	44

TABEL B DE BEWONERS VAN DE TIEN GESELECTEERDE PANDEN UIT HET BOSCHSTRAAT-KWARTIER-OOST TUSSEN 1860 EN 1920

nr.	perceel / pand	aantal personen*													totaal peildata
		1860	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915	1920	
1	Van Hasseltkade 8	4	4	4	4	4	10	13	13	13	3	3	10	•	85
2	Koekschroefstraat	9	9	25	16	19	14	onbewoond							92
3	Bassin 6	6	6	6	6	5	12	12	19	23	31	37	37	21	221
4	Raamstraat 15	27	37	57	73	51	37	25	25	17	27	24	3	•	403
5	Raamstraat 22	onbew.		28	42	27	7	9	9	9	9	9	9	9	167
6	Grachtstraat 37	11	15	29	39	43	36	24	26	23	39	41	22	9	357
7	St.-Antoniusstraat 39	9	9	19	12	16	9	3	3	13	8	8	5	5	119
8	Bassin 24	8	8	8	8	8	onbewoond			8	8	4	4	4	68
9	Grachtstraat 29	11	11	20	13	27	12	12	9	30	52	44	50	45	336
10	Boschstraat 67	6	7	7	12	11	2	2	1	12	16	27	•		103
	totalen	91	106	203	225	211	139	100	105	148	193	197	140	93	1.951
	kern	81	95	192	209	196	127	85	91	123	174	167	130	93	1.763
	periferie	10	11	11	16	15	12	15	14	25	19	30	10	•	188

* Het uitgangspunt van de telling is steeds het maximale aantal personen in elk huishouden dat op dat moment het pand bewoonde.

TABEL C DE GEMIDDELTE DUUR VAN DE BEWONING VAN DE TIEN GESELECTEERDE PANDEN
UIT HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST VAN 1860 TOT 1890 EN VAN 1890 TOT 1920 (IN JAREN)

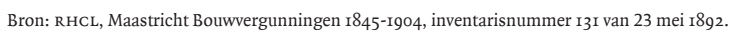
nr.	perceel / pand	1860-1890	1890-1920			1860-1920
			gemiddeld	hoofdbewoners	huurders	
1	Van Hasseltkade 8	23,9	25,6	26,1	25,0	25,0
2	Koekschroefstraat	6,8	-	-	-	6,8
3	Bassin 6	15,2	11,7	24,6	10,9	11,7
4	Raamstraat 15	11,4	11,2	7,6	12,7	11,4
5	Raamstraat 22	3,1	25,3	48,0	2,6	5,0
6	Grachtstraat 37	8,7	5,3	13,8	4,8	7,0
7	St.-Antoniusstraat 39	5,5	11,9	26,1	7,1	7,3
8	Bassin 24	20,6	14,8	23,9	5,7	16,7
9	Grachtstraat 29	4,1	6,2	18,2	5,0	5,5
10	Boschstraat 67	3,2	5,0	10,6	3,0	4,0
	totalen	10,3	13,0	22,1	8,5	10,0
	kern	9,4	12,3	23,2	7,0	8,9
	periferie	13,6	15,3	18,4	14,0	14,5

TABEL D DE GROOTTE VAN DE TIEN GESELECTEERDE PERCELEN UIT HET BOSCHSTRAAT-
KWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN M²)

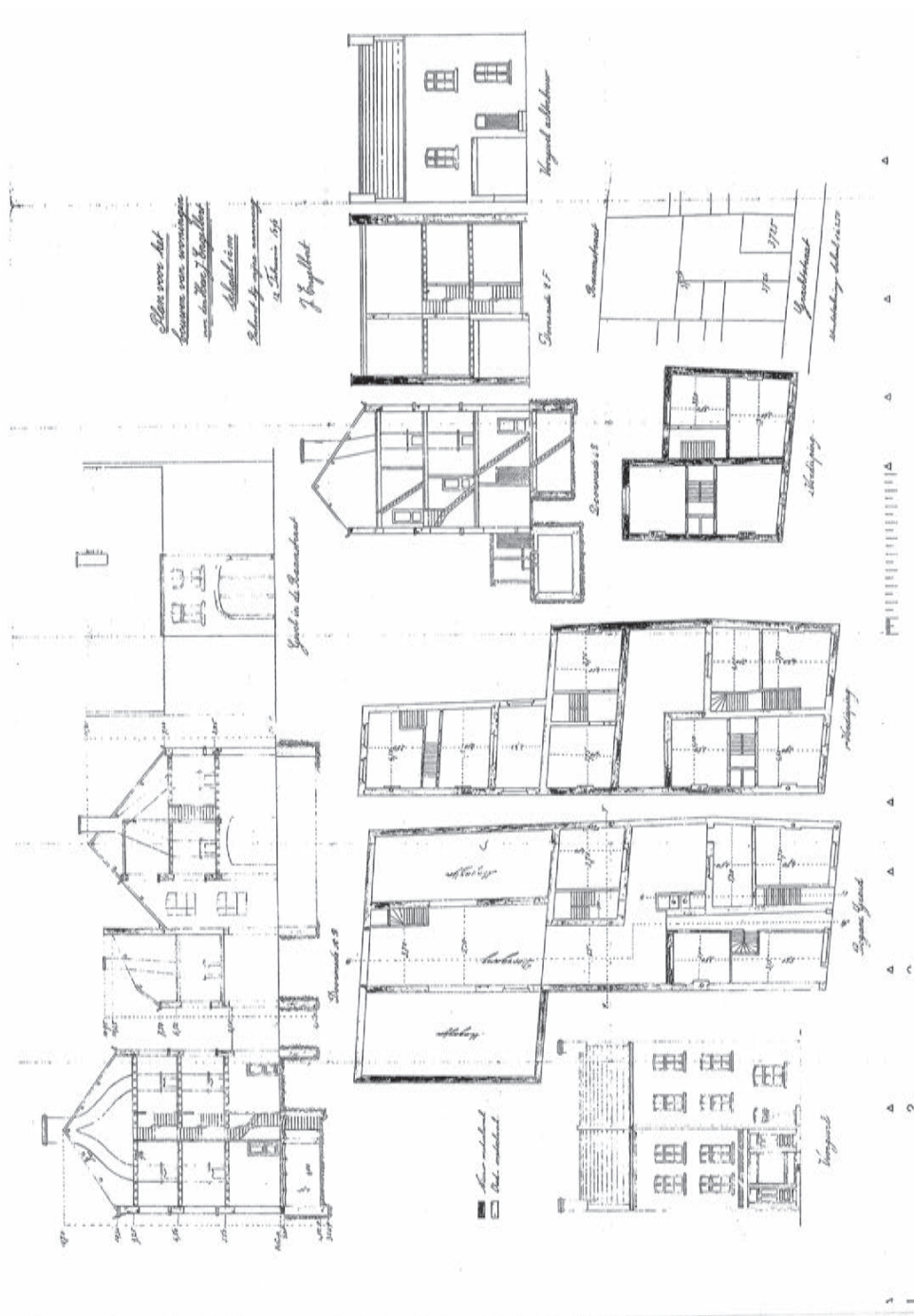
nr.	perceel	1829	1880	1904
1	Van Hasseltkade 8	1.225	1.130	1.165
2	Koekschroefstraat	175	175	vervallen
3	Bassin 6	175	210	210
4	Raamstraat 15	50	50	50
5	Raamstraat 22	265	265	265
6	Grachtstraat 37	150	150	150
7	St.-Antoniusstraat 39	110	110	110
8	Bassin 24	3.730	715	715
9	Grachtstraat 29	85	457	457
10	Boschstraat 67	45	45	45
	totalen	6.010	3.307	3.167
	totaal kern	4.740	2.132	1.957
	gemiddelde kern	592,5	266,5	279,6
	periferie	1.270	1.175	1.210
	gemiddelde periferie	635,0	587,5	605,0

Bronnen: zie bijlagen 2-1 en 3-1.

FIGUUR 7.1 DE BOUWTEKENING VAN EEN NIEUW TE BOUWEN PAND AAN BASSIN 6 DOOR H. KEULEN.

FIGUUR 7.2 DE BOUWTEKENING VAN EEN NIEUW TE BOUWEN PAND AAN GRACHTSTRAAT 29 DOOR J. ENGELBERT.

Bron: RHCL, Maastricht Bouwvergunningen 1845-1904, inventarisnummer 1679 van 18 februari 1898.

3-IV De bronnen over de eigenaren van onroerend goed in 1829

De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost werden geteld aan de hand van de volkstelling uit 1829, de kadastrale gegevens werden opgemaakt in het begin van de jaren 1820, maar pas officieel twintig jaar later gepubliceerd en toen mogelijk geactualiseerd, de lokale belastingen werden bekend aan de hand van het kohier uit 1821. Deze combinaties lieten gerede ruimte voor verschillen.

Om enig zicht te krijgen op de omvang van de afwijkingen tussen de bronnen onderling ten aanzien van de eigenaren is een analyse gemaakt van de overeenkomsten en verschillen tussen de 86 uit de wijk afkomstige particuliere eigenaren (op basis van de kadastrale gegevens) en de 89 hoofdbewoners van het Boschstraatkwartier-Oost die in 1821 werden aangeslagen voor de lokale belastingen. In 62 gevallen – dus voor ongeveer drie kwart van het totaal – betrof het dezelfde of verwante personen: de hoofdbewoner of diens echtgeno(o)t(e) (58 maal), een kind dan wel een andere inwonende persoon (4 keer). Acht eigenaren van percelen en panden waren in de bevolkingslijst van 1829 niet terug te vinden, terwijl zij volgens de oorspronkelijke aanwijzende tafels van het kadaster uit ±1841 daar wél zouden moeten wonen (en dus ook aangeslagen werden in de belastingen voor onbebouwd en bebouwd). Zestien bewoners-eigenaren betaalden in 1821 geen personele en mobiele belasting. Deze behoorden qua beroepstitel tot de ambachtsslieden of kleine winkeliers, de middenstand en tot de aanzienlijkste beroepsgroepen uit de hoogste categorie. Ze bezaten één tot zeven panden en hun belastbare inkomens op de bebouwde percelen varieerden van 24 tot 455 gulden. Op basis van dat (kadastrale) gegeven zou de helft van hen in de hoogste tariefklasse van de belasting van 1821 vallen en dus tot de rijken en gegoeden behoord hebben, en de andere helft tot de tweede groep van grote en kleine middenstand gerekend moeten worden. Toch werden zij in het kohier niet genoemd en zij betaalden dus ‘officieel’ niets.

Van alle 115 eigenaren, waarvan de fiscale data zowel uit het kadaster als uit het kohier bekend waren, bleven er 80 eigenaren in dezelfde groep (1 of 11) en 27 personen veranderden één categorie (23 omlaag en 4 omhoog). Bij acht huizenbezitters waren de veranderingen groter. Dat wil zeggen dat voor 69,6 procent van de eigenaren de inkomenspositie gelijk bleef en voor 93,0 procent die hooguit één groep wijzigde, meestal in negatieve zin, hetgeen een sociale daling inhield. Voor een minderheid van 7,0 procent van de eigenaren was er meer aan de hand. De geconstateerde problemen lijken dus niet van dien aard dat zij het algemene beeld verstoren.

4 BIJLAGEN BIJ HOOFDSTUK 5

4-1 De kerngegevens voor het onderzoek naar de interne geleiding van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904

De onderstaande twee tabellen (genummerd als A en B) bieden op basis van de in de bijlagen 2-1 en 3-1 genoemde bronnen de data over percelen, panden, woningen en bewoners per straat in de twee peiljaren.

TABEL A DE PERCELEN, PANDEN, WONINGEN EN BEWONERS PER STRAAT IN HET BOSCH-
STRAATKWARTIER-OOST IN 1829

straat	aantal percelen / panden	totaal oppervlakte percelen	gem. oppervlakte percelen	aantal woningen	aantal woningen per pand	aantal bewoners
Bassin	8	3.005	375,6	13	1,6	62
Beeldt	9	370	52,9	22	3,1	62
Boschstraat	50	14.985	312,2	101	2,1	416
Christusstraat	8	235	47,0	11	2,2	45
Grachtstraat	41	8.160	240,0	113	3,3	371
Kleine Gracht	21	8.665	412,6	30	1,4	134
Koekschroefstraat	21	1.260	60,0	51	2,4	164
Markt	6	1.425	237,5	9	1,5	42
Pastoorstraat	16	1.180	84,3	18	1,3	63
Pompenstraat	3	170	56,7	3	1,0	13
Raamstraat	43	6.030	154,6	127	3,3	532
St.-Antoniusstraat	45	10.465	282,8	95	2,6	345
Van Hasseltkade	16	13.485	899,0	20	1,3	106
Varkensmarkt	14	1.520	116,9	17	1,3	43

TABEL B DE PERCELEN, PANDEN, WONINGEN EN BEWONERS PER STRAAT IN HET BOSCH-
STRAATKWARTIER-OOST IN 1904

straat	aantal percelen / panden	totaal oppervlakte percelen	gemiddelde oppervlakte percelen	aantal woningen	aantal woningen per pand	aantal bewoners
Bassin	25	6.895	275,8	79	3,2	384
Beeldt	5	250	50,0	18	3,6	35
Boschstraat	49	10.841	221,2	131	2,7	557
Grachtstraat	48	7.779	162,1	174	3,6	808
Kleine Gracht	20	5.360	268,0	58	2,9	237
Koekschroefstraat	6	1.819	303,2	11	1,8	45
Markt	7	1.790	255,7	27	3,9	103
Pastoorstraat	17	3.735	219,7	23	1,4	71
Pompenstraat	3	250	83,3	13	4,3	59
Raamstraat	38	4.012	105,6	121	3,2	599

vervolg

straat	aantal percelen / panden	totaal oppervlakte percelen	gemiddelde oppervlakte percelen	aantal woningen	aantal woningen per pand	aantal bewoners
St.-Antoniusstraat	78	9.251	118,6	278	3,6	1.322
Van Hasseltkade	17	6.282	369,5	26	1,5	121
Varkensmarkt	21	5.482	261,0	31	1,5	155
Zwanenstraat	2	•	•	7	3,5	19

4-II De data van alle eigenaren van percelen / panden in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 en 1904 (in absolute aantallen en procenten)

Dit zijn zes tabellen (genummerd als A tot en met F) op basis van de in de bijlagen 3-I en 4-I beschreven bronnen.

TABEL A DE WOONPLAATSEN VAN ALLE EIGENAREN VAN PERCELEN / PANDEN IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

alle eigenaren van percelen/ panden in	1829			1904		
	totaal	uit wijk	van elders	totaal	uit wijk	van elders
wijk	157	54,8%	45,2%	137	49,6%	50,4%
kern	77	45,5%	54,5%	71	33,8%	66,2%
kern en periferie	22	77,3%	22,7%	29	62,1%	37,9%
periferie	58	58,6%	41,4%	37	70,3%	29,7%

TABEL B DE WOONPLAATSEN VAN ALLE EIGENAREN VAN PERCELEN / PANDEN IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

alle eigenaren van percelen/ panden in	1829			1904		
	totaal	in/naast pand	van elders	totaal	in/naast pand	van elders
wijk	157	51,0%	49,0%	137	49,6%	50,4%
kern	77	44,2%	55,8%	71	33,8%	66,2%
kern en periferie	22	63,6%	36,4%	29	41,4%	58,6%
periferie	58	55,2%	44,8%	37	73,0%	27,0%

TABEL C DE VERDELING VAN DE HUISEIGENAREN UIT HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST OVER KERN EN PERIFERIE IN 1829 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

eigenaren uit wijk	1829			1904		
	wijk (= N)	kern	periferie	wijk (= N)	kern	periferie
aantal eigenaren	86	39,5%	60,5%	68	30,9%	69,1%
aantal percelen / panden	179	44,1%	55,9%	154	27,9%	72,1%
aantal woningen	342	51,2%	48,8%	363	33,9%	66,1%

TABEL D DE BEROEPSSTATUS VAN DE HUISEIGENAREN UIT DE WIJK IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN PROCENTEN)

eigenaren uit wijk	1829		1904	
	kern (N = 34)	periferie (N = 52)	kern (N = 21)	periferie (N = 47)
I elite en gegoede burgerij	5,9%	42,3%	14,3%	19,2%
II middenkader en -stand	61,8%	46,2%	52,4%	34,0%
III ambachtslui en geschoolde arbeiders	11,8%	9,6%	19,0%	38,3%
IV laag- en ongeschoolde arbeiders	17,6%	-	4,8%	-
onbekend / n.v.t. *	2,9%	1,9%	9,5%	8,5%

* De categorie 'onbekend / n.v.t.' heeft betrekking op alle instellingen en alle particuliere woningbezitters, allemaal weduwen, waarvan geen beroep bekend was.

TABEL E DE VERDELING VAN DE BELASTINGAANSLAGEN VAN DE HUISEIGENAREN UIT DE WIJK NAAR SOCIALE KLASSE IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1821 EN 1906 (IN PROCENTEN)

eigenaren uit wijk	1821		1906	
	kern (N = 34)	periferie (N = 52)	kern (N = 21)	periferie (N = 47)
I rijk en gegoed	35,3%	84,6%	-	8,4%
II grote en kleine middenstand	17,7%	1,9%	23,9%	34,1%
III gewone volk	-	1,9%	28,6%	27,7%
IV on- en minvermogend	-	-	14,3%	23,4%
onbekend / n.v.t. *	47,0%	11,6%	33,2%	6,4%

* Deze categorie omvat de niet-belastingplichtige organisaties en de particuliere eigenaren die in de bronnen onbekend waren.

TABEL F EEN INDELING VAN DE HUISEIGENAREN UIT DE WIJK NAAR BEROEPSGROEP IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829 EN 1904 (IN PROCENTEN)

beroepsgroep	in 1829		in 1904	
	kern (N = 34)	periferie (N = 52)	kern (N = 21)	periferie (N = 47)
glas- en aardewerk	-	-	9,5	8,5
boek- en steendrukkerijen	-	-	-	2,1
bouw en openbare werken	8,8	-	4,8	4,3
chemie	-	3,8	-	-
hout-, kurk- en strobewerking	-	3,8	-	4,3
kleding en reiniging	2,9	1,9	-	-
metaalbewerking	2,9	-	9,5	-
fabricage van (stoom)werktuigen	-	-	4,8	-
textiel	2,9	-	-	-
voedings- en genotmiddelen	5,9	7,7	4,8	36,2
landbouw	26,5	5,8	19,0	2,1
warenhandel	14,7	13,5	9,5	17,0
verkeerswezen	17,6	17,3	19,0	8,5
bank- en kredietwezen	-	3,8	-	-

vervolg

beroepsgroep	in 1829		in 1904	
	kern (N = 34)	periferie (N = 52)	kern (N = 21)	periferie (N = 47)
vrije beroepen	2,9	1,9	-	2,1
losse werklieden	2,9	-	-	-
in dienst van staat	5,9	-	4,8	-
in dienst van provincie	-	1,9	-	-
in dienst van gemeente	-	7,7	-	-
in dienst van kerkgenootschap	-	1,9	-	6,4
beroep onbekend of zonder (vooral rentenier)	5,9	28,8	14,3	8,5

4-III De beroepsgroepen van de bewoners in kern en periferie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829, 1880 en 1904

Dit zijn drie tabellen (genummerd als A, B en C) op basis van de in de bijlagen 2-1 beschreven bronnen.

TABEL A DE MEEST VOORKOMENDE BEROEPSGROEPEN VAN DE HOOFDBEWONERS EN HUN PARTNERS IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

beroepsgroepen*	1829			1880			1904		
	totaal	kern	perife- rie	totaal	kern	perife- rie	totaal	kern	perife- rie
glas- en aardewerk	1	-	0,7%	298	29,9%	20,8%	786	63,4%	30,9%
bouw en openbare werken	27	5,4%	2,0%	22	1,8%	3,2%	34	2,3%	3,2%
hout, kurk en stro	11	1,2%	4,1%	22	1,5%	4,2%	13	0,5%	2,5%
kleding en reiniging	76	14,2%	8,8%	52	3,8%	9,3%	52	2,7%	7,9%
leder, wasdoek en rubber	27	4,3%	5,4%	18	1,7%	1,9%	15	0,9%	1,8%
metaalbewerking	13	1,8%	3,4%	32	2,8%	3,7%	25	1,4%	3,6%
(stoom)werktuigen	4	0,7%	0,7%	28	2,5%	3,2%	8	0,7%	-
papier en karton	-	-	-	12	1,2%	0,9%	29	2,0%	2,5%
textiel	13	2,7%	0,7%	7	0,7%	0,5%	4	0,2%	0,7%
voedings- en genotmiddelen	19	2,7%	4,7%	33	1,8%	8,3%	43	1,7%	8,6%
landbouw	23	4,5%	2,0%	16	1,5%	1,4%	20	1,7%	0,4%
warenhandel	48	5,9%	14,9%	56	3,8%	11,1%	69	4,0%	9,0%
verkeerswezen	48	6,8%	12,2%	57	4,8%	7,4%	59	2,9%	9,7%
huiselijke diensten	-	-	-	3	0,2%	0,5%	6	0,4%	0,7%
losse werklieden	214	45,7%	7,4%	313	34,7%	8,8%	124	10,4%	3,2%
in dienst van staat	17	1,1%	8,1%	13	0,8%	2,8%	7	0,5%	0,7%
renteniers	23	0,2%	14,9%	4	-	1,9%	8	0,1%	2,5%
onduidelijk in te delen beroepen	1	-	0,7%	51	5,2%	3,2%	62	3,6%	7,9%
N =	592	444	148	1.063	847	216	1.382	1.104	278
in tabel opgenomen (procenten)	95,4%	97,1%	90,5%	97,6%	98,7%	93,1%	99,0%	99,4%	98,5%

* Slechts de sectoren met een aandeel van minstens 3 procent in de wijk op één van de peildata werden opgenomen (daarom komen de totalen van deze en de volgende tabel niet overeen).

TABEL B DE MEEST VOORKOMENDE BEROEPSGROEPEN VAN ALLE NAAR BEROEP BEKENDE
HOOFDBEWONERS EN HUN PARTNERS IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAAT-
KWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

beroepsgroep*	1829			
	kern		periferie	
	man	vrouw	man	vrouw
glas- en aardewerk	-	-	0,9%	-
bouw en openbare werken	8,0%	-	2,6%	-
hout, kurk en stro	1,7%	-	5,2%	-
kleding en reiniging	2,3%	39,2%	5,2%	21,2%
leder, wasdoek en rubber	6,3%	-	6,1%	3,0%
metaalbewerking	2,7%	-	3,5%	3,0%
(stoom)werktuigen	1,0%	-	0,9%	-
papier en karton	-	-	-	-
textiel	3,3%	1,4%	0,9%	-
voedings- en genotmiddelen	4,0%	-	5,2%	3,0%
landbouw	6,6%	-	2,6%	-
warenhandel	5,3%	7,0%	13,9%	18,2%
verkeerswezen	8,6%	2,8%	13,9%	6,1%
huiselijke diensten	-	-	-	-
losse werklieden	43,9%	49,6%	7,0%	9,1%
in dienst van staat	1,7%	-	10,4%	-
renteniers	0,3%	-	9,6%	33,3%
onduidelijk in te delen beroepen	-	-	0,9%	-
N =	301	143	115	33
in tabel opgenomen (procenten)	95,7%	100,0%	88,8%	96,9%

* Slechts de beroepsgroepen met een aandeel voor mannen en vrouwen van minstens 3 procent in de wijk op één van de peildata in één van de tabellen ten aanzien van het beroep werden opgenomen (n is dus geen 100, 0 procent).

1880				1904			
kern		periferie		kern		periferie	
man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouwen
19,7%	56,1%	17,8%	38,7%	51,0%	78,2%	26,2%	41,4%
2,1%	0,8%	3,8%	-	3,8%	0,4%	4,7%	-
2,1%	-	4,9%	-	1,0%	-	3,7%	-
1,0%	11,0%	8,1%	16,1%	1,0%	4,8%	3,7%	17,2%
2,3%	-	2,2%	-	1,7%	-	2,6%	-
3,9%	-	4,3%	-	2,5%	-	5,2%	-
3,4%	-	3,8%	-	1,3%	-		-
0,5%	3,0%	1,1%	-	2,7%	1,2%	2,1%	3,4%
1,0%	-	0,5%	-	0,3%	-	1,0%	-
2,1%	0,8%	9,7%	-	2,3%	1,0%	12,0%	1,1%
2,1%	-	1,6%	-	2,8%	0,4%	0,5%	-
2,0%	8,4%	8,1%	29,0%	2,0%	6,3%	5,2%	17,2%
4,9%	4,6%	7,6%	6,5%	3,8%	1,8%	9,9%	9,2%
-	0,8%	0,5%	-	0,2%	0,6%		2,3%
43,6%	11,8%	9,7%	3,2%	16,3%	3,4%	4,2%	1,1%
1,1%	-	3,2%	-	0,8%	-	1,0%	-
-	-	1,1%	6,5%	0,2%	-	1,0%	5,7%
6,2%	2,5%	3,8%	-	5,2%	1,8%	11,0%	1,1%
610	237	185	31	600	504	191	87
98,0%	99,8%	91,8%	100,0%	98,9%	99,9%	94,0%	99,7%

TABEL C DE MEEST VOORKOMENDE BEROEPSGROEPEN VAN ALLE NAAR BEROEP BEKENDE BEWONERS IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN PROCENTEN)

beroepsgroep	1829			
	kern		periferie	
	man	vrouw	man	vrouw
glas- en aardewerk	-	-	1,1%	-
bouw en openbare werken	7,5%	-	1,7%	-
hout, kurk en stro	1,3%	-	4,6%	-
kleding en reiniging	2,9%	45,7%	4,0%	8,4%
leder, wasdoek en rubber	7,5%	-	5,2%	1,3%
metaalbewerking	2,7%	-	6,3%	0,6%
(stoom)werktuigen	0,8%	-	1,1%	-
papier en karton	-	-	-	-
textiel	3,5%	1,3%	0,6%	-
voedings- en genotmiddelen	3,5%	-	7,5%	0,6%
landbouw	5,9%	-	3,4%	-
warenhandel	5,3%	4,2%	10,9%	10,4%
verkeerswezen	7,5%	1,7%	12,1%	1,3%
huiselijke diensten	-	3,8%	8,0%	46,8%
losse werklieden	46,4%	43,3%	7,5%	19,5%
in dienst van staat	1,3%	-	10,3%	-
renteniers	0,3%	-	6,3%	8,4%
onduidelijk in te delen beroepen	-	-	1,1%	-
N =	375	238	174	154
in tabel opgenomen (procenten)	96,4%	100,0%	91,7%	97,3%

* Slechts de beroepsgroepen met een aandeel voor mannen en vrouwen van minstens 3 procent in de wijk op één van de peildata in één van de tabellen ten aanzien van het beroep werden opgenomen (n is dus geen 100, 0 procent).

4-IV DE BEWONERS, PANDEN EN WONINGEN IN KERN EN PERIFERIE VAN HET BOSCHSTRAATKWARTIER-OOST IN 1829, 1880 EN 1904 (IN ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTEN)

	1829		1880		1904	
	kern	periferie	kern	periferie	kern	periferie
aantal bewoners	1.700	698	2.814	832	3.497	1.018
percentage bewoners van wijk	70,9%	29,1%	77,2%	22,8%	77,5%	22,5%
aantal panden*	208	93	211	92	243	93
percentage panden van wijk	69,1%	30,9%	69,6%	30,4%	72,3%	27,7%
aantal bewoners per pand	9,4	7,8	13,3	9,0	14,4	10,9
aandeel panden met één huishouden	40,6%	52,3%	26,5%	32,6%	31,1%	36,0%
aandeel panden met twee en drie huishoudens	33,7%	42,0%	42,7%	43,5%	41,3%	36,0%
aandeel panden met vier of meer huishoudens	25,7%	5,7%	30,8%	23,9%	27,6%	28,1%
aantal woningen	470	160	777	230	757	242
percentage woningen van wijk	74,6%	25,4%	77,2%	22,8%	75,7%	24,3%
aantal bewoners per woning	3,6	4,4	3,6	3,6	4,6	4,2

* Dit cijfer betreft alle panden met een woon- en/of bedrijfsfunctie.

Bronnen: zie bijlagen 2-1 en 3-1.

1880				1904			
kern		periferie		kern		periferie	
man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw
53,6%	80,6%	35,7%	72,7%	71,7%	85,6%	35,0%	50,0%
1,7%	0,3%	3,3%	-	2,1%	0,2%	3,3%	-
1,6%	-	3,7%	-	0,7%	-	4,3%	-
0,9%	5,0%	6,6%	9,1%	0,9%	4,1%	4,3%	19,6%
1,6%	-	2,2%	-	1,0%	-	2,3%	-
2,1%	-	3,7%	-	1,9%	-	4,0%	-
1,8%	-	2,6%	-	0,6%	-	0,3%	-
0,2%	1,5%	0,7%	-	1,3%	1,1%	1,3%	2,7%
0,5%	-	0,4%	-	0,2%	0,2%	0,7%	-
1,2%	0,7%	8,1%	-	1,6%	0,7%	10,9%	0,7%
1,3%	-	1,1%	-	1,5%	0,2%	1,0%	-
1,1%	3,5%	5,5%	11,4%	1,0%	3,2%	4,6%	12,8%
3,1%	1,3%	5,1%	4,5%	2,5%	1,0%	6,6%	6,8%
-	0,7%	0,4%	-	0,1%	0,5%	0,3%	2,0%
23,6%	5,3%	7,4%	-	8,2%	1,8%	3,3%	0,7%
0,7%	-	2,2%	-	0,6%	-	1,0%	-
-	-	0,7%	2,3%	0,1%	-	0,7%	3,4%
4,0%	1,0%	4,4%	-	3,3%	1,3%	8,9%	1,4%
1.215	681	272	88	1.239	1.036	303	148
99,0%	99,9%	93,8%	100,0%	99,3%	99,9%	92,8%	100,0%

5 BIJLAGEN BIJ HOOFDSTUK 6

5-1 De beroepsvermeldingen van mannen en vrouwen van (vijf generaties van) de families Habets-Smit en Anten-Swarts

Bronnen: het Maastrichtse bevolkingsregister tussen 1860 en 1938 (op microfiche), de persoonskaarten van 1939 tot 1993, de gegevens van de burgerlijke stand van Maastricht (registers van geboorten tot 1908, van huwelijken tot 1933 en van overlijden tot 1956 op microfiche) en de (cumulatieve) overzichten van de inschrijvingen voor de Nationale Militie tussen 1815 en 1913 voor de hele provincie Limburg.

Toelichting: In de tabellen is aangegeven hoeveel mannen en vrouwen (kolom 3) uit de vijf generaties van de families (kolom 1) al dan niet een dienstverband bij Sphinx hebben gehad en hoe lang dat duurde (kolom 2). In kolom 4 en 5 wordt genoteerd hoeveel personen één of meerdere beroepsvermeldingen hadden die in ieder geval in verband stonden met de glas- en aardewerkindustrie. Deze personen hoefden overigens niet per se bij Sphinx te werken. Er waren immers nog meer glas- en aardewerkfabrieken in Maastricht. In kolom 6 en 7 staat de inventarisatie van de personen met andere beroepsvermelding(en). Daarbij is het mogelijk dat de hier genoemde personen volgens die bronnen tevens in de glas- en aardewerkindustrie werkten. Voor een gedeelte hangt dat samen met de soms vage aanduiding van het beroep: een dagloner, fabrieksarbeider, magazijnknecht, vuurstoker of sjouwer kon goed in dienst zijn geweest van de Regouts. Dat is echter allerm minst noodzakelijk.

generaties	dienstverband bij Sphinx (mannen)	totaal	personen met beroep in glas- en aardewerk	omschrijving beroepen
grootouders	Sphinx < 10 jaar			
	Sphinx > 10 jaar			
	Sphinx onbekend			
	niet in dienst	7		
ouders	Sphinx < 10 jaar	1	1	vuurstoker
	Sphinx > 10 jaar	1	1	glasslijper
	Sphinx onbekend			
	niet in dienst	16	4	glasslijper
onderzoeks- personen	Sphinx < 10 jaar	11	10	aardewerker (6), glasblazer (4), glasslijper (3), ovenstoker (2), aardewerkmagazijnwerker, ovenwerker, porseleindrukker, porseleinwerker
	Sphinx > 10 jaar	6	6	glasblazer (3), glasgraveur/slijper (2), aardewerker, glasdrukker, opzichter, ovenwerker
	Sphinx onbekend			
	niet in dienst	8	4	zandvormer (3), porseleinwerker
kinderen	Sphinx < 10 jaar	34	31	aardewerker (13), glasblazer (12), ovenwerker (12), glasslijper/graveur (2), aardewerkvormer, aardperser, decorschilder, glasbewerker, porseleindrukker, vuurstoker
	Sphinx > 10 jaar	12	11	aardewerker (9), glasbewerker (2), opzichter (2), aardewerkdrager, aardewerkgarneerder, bordenmaker, glasblazer, ovenwerker, sanitairgieter, vormengieter
	Sphinx onbekend	10	5	ovenwerker (3), aardewerker (2), aardewerkgieter, machinist aardewerkfabriek
	niet in dienst	17	5	aardewerker (2), glasblazer, glaswerker, ovenwerker, porseleinslijper

personen met ander beroep	omschrijving beroepen
6	dagloner (5), fuselier, leidekker, rioolveger, schoenmakersgezel, schoorsteenveger, werkman, witter, wolspinner, zakkendrager
1	dagloner, fabrieksarbeider
18	dagloner (12), knecht (3), barbier (2), fabrieksarbeider (2), metselaar (2), geweermaker, hoornblazer, kleermaker, magazijnknecht, machinist, papierwerker, sigarenmaker, sjouwer, slotmakers/smidsgezel, werkman
9	dagloner (6), fabrieksarbeider (3), miliciën/soldaat (2), sjouwer (2), bode, gasfittersgezel, geweer-maker, grondwerker, huidenzouter, landbouwersknecht, leerlooier, magazijnknecht, mijnwerker, papierwerker, poetser, schoenmaker, straatreiniger, zeepstokersgezel, zoutwerker
4	dagloner (3), magazijnknecht, militair, sjouwer, voerman
6	militair (3), dagloner (2), geweermaker (2), fabrieksarbeider, kantoorbediende, koopman, schoenmaker, smidsgezel
30	mijnwerker (9), los arbeider (6), caféhouder/zetkastelein (4), dagloner (4), fabrieksarbeider (3), grondwerker (3), kolenlader/losser (3), magazijnknecht (3), rubberbewerker (3), papierwerker (2), spoorwegarbeider (2), aardappelbewerker, appelsapperser, betonwerker, boodschaploper, cementwerker, chauffeur, conciërge, electriciën, fotograaf, geweermaker, havenarbeider, hoeden-maker, horlogemaker, kleermaker, machinist cokesfabriek, melkventer, metselaar, opperman, opzichter, rangeerder, reiniger bierleidingen, timmerman, transportarbeider, tuinier, visventer, vloertegelmaker, voerman, wijntapper, winkelknecht, zakkendrager, zinkwitwerker
9	mijnwerker (3), caféhouder/zetkastelein (2), bankwerker, dagloner, grondwerker, hulpbesteller post, huisschilder, magazijnknecht, marktkoopman, petroleumventer, vijlenkapper, visventer, winkelier
8	cementwerker (3), fabrieksarbeider (3), grondwerker (3), magazijnknecht (2), mijnwerker (2), rubberbewerker (2), vervoerder (2), chauffeur, hulpmonteur, ijzervlechter, loopknecht, opperman, metaalbewerker, parkeermetercontroleur, schoonmaker, suikerbakker, zinkwitwerker
15	mijnwerker (6), magazijnknecht (3), rubberbewerker (3), besteller, boekhouder, cementwerker, chauffeur, dagloner, fabrieksarbeider, grondwerker, hotelbeheerder, huisschilder, hulpcommies, kantoorbediende, kleermaker, koffiebrander, koopman, koperslager, magazijnknecht, metselaar, propagandist, schoonmaker, sigarenwinkelier, slager, slagtersknecht, spoorwegarbeider, timmerman, vervoerder, wagenknecht, zinkwitwerker

generaties	dienstverband bij Sphinx (mannen)	totaal	personen met beroep in glas-en aardewerk	omschrijving beroepen
kleinkinderen	Sphinx < 10 jaar	26	24	aardewerker (17), ovenwerker (4), aardewerk-magazijnwerker (2), cassetteriewerker (2), glasslijper (2), aardewerkdrukker, glasblazer, vuurstoker
	Sphinx > 10 jaar	7	6	aardewerker (4), bordenvormer, cassetteriewerker, glazuurspuitser, modellenmaker, ovenwerker, verfbereider, vervoerder, vuurstoker
	Sphinx onbekend	2	1	aardewerker
	niet in dienst	63	11	ovenwerker (5), aardewerker (3), bankwerker (2), glasblazer (2), glasslijper, glazenmaker, vernisser, vormengieter

generaties	dienstverband bij Sphinx (vrouwen)	totaal	personen met beroep in glas-en aardewerk	omschrijving beroepen
grootouders	Sphinx < 10 jaar			
	Sphinx > 10 jaar			
	Sphinx onbekend			
	niet in dienst	4		
ouders	Sphinx < 10 jaar	3	3	aardewerkschilderes, glasmagazijnwerkster, ovenwerkster
	Sphinx > 10 jaar			
	Sphinx onbekend			
	niet in dienst	13	1	glasslijpster
onderzoeks- personen	Sphinx < 10 jaar	10	7	ovenwerkster (4), aardewerkdrukker, aardewerkinpakster, aardewerkster, glasslijpster, glaswerkster, verguldster, vernisschilderes
	Sphinx > 10 jaar	3	3	glasslijpster (2), aardewerkdrukker, aardewerkmagazijnwerkster
	Sphinx onbekend			
	niet in dienst	8		

personen met ander beroep	omschrijving beroepen
22	chauffeur (5), mijnwerker (5), fabrieksarbeider (3), huisschilder (3), kelner (3), magazijnknecht (3), sigarenmaker (3), los werkman (2), accountant, assuradeur, autowachter, automonteur (leerling), bankwerker, besteller wasserij, betonwerker, boekhouder, bouwvakarbeider, brandweerman, caféhouder, cementwerker, conciërge, gemeentearbeider, grondwerker, hoofdagent dagblad, houtbewerker, kolenlader/losser, leidekker, leraar, lichtmatroos, loopknecht, matrassenvlechter, medisch laborant, metaalbewerker, opperman, papierwerker, ponser, staalarbeider, steenvormer
5	rubberwerker (2), bakker, betonwerker, boodschapper, electrisch lasser, grondwerker, incasseerder, laboratoriumbediende, leidekker, mijnwerker, rijksambtenaar, trompettist, steigerbouwer
2	rubberwerker (2), cementwerker, fabrieksarbeider, los werkman, tapper, vervoerder
51	chauffeur (7), fabrieksarbeider (7), metaalbewerker (7), kantoorbediende (5), mijnwerker (5), rubberbewerker (5), bankwerker (4), besteller PTT (4), papierwerker (4), (beton)timmerman (3), metselaar (3), meubelmaker (3), opperman (3), administrateur/ boekhouder (2), assemblage/ montagewerker (2), bakkersknecht (2), boekdrukker (2), chef/opzichter (2), electriciën (2), expeditie (2), kelner (2), loopknecht (2), sergeant (2), vertegenwoordiger (2), ambtenaar/tekenaar PTT, arbeider NS, bedieningsman chemische industrie, bouwvakarbeider, dagloner, depothouder, directeur, gevangenvaarder, hotelhouder, huisschilder, hulpcommies, hulpmonteur, kok, korporaal militaire politie, leerwerker, machinist NS, magazijnknecht, mandenvlechter, melkventer, pianostemmer, röntgenassistent, staalarbeider, steenhouwer, stoffeerder, sorteerder steenfabriek, tapper, transportarbeider, sigarenmaker, steigerbouwer, violist, voorman, wagenmeester, wasknecht, werkvoorbereider, wever, woninginrichter
personen met ander beroep	omschrijving beroepen
6	breister (3), dagloonster (2), spinster, werkster
12	dagloonster (8), breister (3), fabrieksarbeidster (3), dienstmeid (2), herbergierster (2), naaister, werkster
5	dagloonster, fabrieksarbeidster, inpakster, papierwerkster, werkvrouw
5	fabrieksarbeidster (3), sigarenmaakster (2), dienstbode, papierwerkster, tapster, werkvrouw, winkelierster

generaties	dienstverband bij Sphinx (vrouwen)	totaal	personen met beroep in glas- en aardewerk	omschrijving beroepen
kinderen	Sphinx < 10 jaar	16	13	aardewerkdrukster (5), aardewerkmagazijnwerkster (5), aardewerkster (5), glasslijpster (2), ovenwerkster (2), glasmagazijnwerkster, inpakster, verguldster, verniswerkster
	Sphinx > 10 jaar	6	6	verniswerkster (3), glasslijpster (2), ovenwerkster (2), aardewerkmagazijnwerkster, aardewerkschilderes, verguldster
	Sphinx onbekend	14	5	aardewerkster (4), glasinpakster, ovenwerkster
	niet in dienst	29	6	aardewerkster (3), verguldster (2), glaswerkster, ovenwerkster, porseleindrukster, porseleinwerkster
kleinkinderen	Sphinx < 10 jaar	7	3	aardewerkdrukster, cassetteriewerkster, ovenwerkster
	Sphinx > 10 jaar			
	Sphinx onbekend	23	8	aardewerkster (4), ovenwerkster (3), aardewerkdrukster, cassettenwerkster, decorbewerkster
	niet in dienst	75	6	aardewerkster (3), decorbewerkster (2), vernisgeefster

personen met ander beroep	omschrijving beroepen
4	caféhoudster, dienstmeid, fabriekswerkster, poetsvrouw, rubberwerkster, werkvrouw
2	fabrieksarbeidster (2)
2	dienstbode, fabrieksarbeidster, papierwerkster
11	dienstbode (2), modiste (2), papierwerkster (2), winkelierster (2), fabrieksarbeidster, tabakswerkster, telefoniste, werkster, wolnaaister
3	dienstbode, inpakster bakkerijgrondstoffen, vermicelliwerkster
13	fabrieksarbeidster (6), dienstbode (2), rubberwerkster (2), inpakster, kapster, sigarenmaakster, tabakswerkster, vermicelliwerkster
37	modiste/naaister (10), dienstbode (7), fabrieksarbeidster (6), kantoorbediende (5), verkoopster/winkeljuffrouw (5), onderwijzeres (2), papierwerkster (2), tabakswerkster (2), typiste provincie (2), winkelierster (2), ambtenaar gemeentelijke spaarbank, bedrijfsleidster, boekdrukker, gezinsverzorgster, hoedenmaakster, meubelbeitster, rubberwerkster, serveerster, verpleegster, werkster

In het kader van onderzoek naar de sociale en ruimtelijke effecten van de ontwikkeling van het bedrijf van Regout op en in het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 zijn voor (het personeel van) de glas- en aardewerkfabriek, voor de wijk als geheel en voor de kern en de periferie daarbinnen, databestanden bijeengebracht. Deze zijn toegankelijk gemaakt op de website Maastricht keramiekstad van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (<http://shclimburg.nl>).

De basisgegevens, die op die website worden gepresenteerd en die ten grondslag liggen aan de tabellen en grafieken in de voorafgaande hoofdstukken en bijlagen, zijn:

6-I Het personeel van Petrus Regout & Co. op 1 januari 1880

6-II Het personeel van N.V. Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken De Sphinx op 1 januari 1905

De bestanden met betrekking tot de fabrieksbevolking in 1880 (2.568 personen) en 1905 (3.478 personen) bevatten – in alfabetische volgorde op basis van de achternaam – gegevens over de familienaam, de voorna(a)m(en), het geslacht, de geboortedatum en -plaats, de woonplaats (voor zover in het Boschstraatkwartier-Oost op beide data), de dienstverbanden bij het bedrijf op beide data, het registratienummer en het aantal dienstverbanden in de naamlijsten van het personeel 1874-1885, 1885-1900 en 1900-1915 en uit eventuele andere bronnen, het totaal aantal dienstverbanden, de begin- en einddatum van de dienstverbanden (zonder tussentijdse stops, inclusief een categorisering daarvan), de leeftijden op de datum van telling en bij de indiensttreding, de afdeling(en) van tewerkstelling in het bedrijf.

6-III De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829

6-IV De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1880

6-V De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904

De bestanden over de bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 (2.398 personen), 1880 (3.646 personen) en 1904 (4.515 personen) bevatten – in alfabetische volgorde op basis van de straatnamen en daarbinnen naar gelang de hoogte van het huisnummer – gegevens over de bron (het folionummer van het wijkregister van 1828 tot circa 1850/het folionummer van het bevolkingsregister 1880-1890/het adresboek 1905, het huis- of bevolkingsregister 1890-1920 en het woningonderzoek 1904-1905), de straat en het (wijk- en) huisnummer, de aanwezigheid van de familie in de wijk in elk van de drie teljaren, de familienaam en de voorna(a)m(en) van de hoofdbewoner, zijn geslacht, het beroep, de beroepslaag, -groep en -stratificatie (volgens HISCO en HISCLASS), de geboortedatum en de leeftijd (op het moment van telling), de geboorteplaats (en de regionalisering daarvan), de eventuele datum van vestiging in de stad en de duur van de bewoning op het huidige adres, de data met betrekking tot de lokale belastingen uit 1821/1880/1906 en de bedeling in 1829/1880/1904, dezelfde gegevens ten aanzien van de echtgeno(o)t(e), de omvang van het huishouden (totaal aantal bewoners, mannen en vrouwen ouder en jonger dan 10 jaar, niet-gezinsleden), het type huishouden, vervolgens voor elk kind en voor elke andere inwonende relatie gegevens over het geslacht, de na(a)m(en), de leeftijd, de geboorteplaats en het beroep, en eventuele opmerkingen.

6-VI De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost in 1880 en 1904 als arbeider bij Regout/Sphinx

Dit bestand biedt – in alfabetische volgorde op basis van de achternaam van de bewoner – de gegevens over alle personen die in 1880 en 1904 in de wijk woonden (7.741) en hun relatie met Petrus Regout & Co. dan wel De Sphinx. In het bestand zijn opgenomen de naam en voorna(a)m(en) van de bewoner, het geslacht, het beroep, de geboortedatum en -plaats, de aanwezigheid in de wijk in welke hoedanigheid in beide jaren (hoofdbewoner, echtgenote, zoon, dochter of inwonend) en data over het werk bij het bedrijf (wel of geen arbeidsverleden, in dienst

op de twee teldata, het registratienummer en het aantal dienstverbanden in de naamlijsten van het personeel 1874-1885, 1885-1900 en 1900-1915 en uit eventuele andere bronnen, het totaal aantal dienstverbanden, de begin- en einddatum – dus de lengte – van de dienstverbanden (zonder en met tussentijdse stops, inclusief een categorisering daarvan) en de leeftijd bij indiensttreding).

6-VII De percelen, panden en eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829

6-VIII De percelen, panden en eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904

De bestanden over de percelen, de panden en de eigenaren in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 (301) en 1904 (336) bevatten – alfabetisch gerangschikt op de naam van de straat en daarbinnen op huisnummer – gegevens over de straat en het (wijk- en) huisnummer, de kadastrale nummering (volgens de kadastrale kaarten van omstreeks 1843 en die van omstreeks 1880 en naar het woningonderzoek van 1904-1905), het soort eigendom en/of de functie van het gebouw, de grootte van het perceel, de belastingen voor ongebouwd en bebouwd (1841) / grondbelasting (1905), het aantal woningen en bewoners in het pand, naam, woonplaats en beroep van de eigenaar (inclusief diens classificatie), voor 1904 aangevuld met data over de duur van het bezit, de aanslag voor de hoofdelijke omslag in 1906 en de opbrengsten van de huur uit het woningonderzoek.

6-IX De eigenaren van de panden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829

6-X De eigenaren van de panden in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904

De bestanden over de eigenaren van het onroerend goed in het Boschstraatkwartier-Oost in 1829 (157) en 1904 (137) bevatten – in alfabetische volgorde op achternaam – gegevens over diens naam en geslacht (ook institutioneel), zijn woonplaats (inclusief locatie in stad en ten opzichte van eigendom), zijn beroep, economische sector en status, een opsomming van zijn panden met hun adressering, het totale aantal panden, woningen en bewoners, de belastingen voor het onroerend goed, zijn eigen fiscale positie en in 1904 de opbrengsten aan huur voor alle woningen.

6-XI De woningen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904

De bestanden over de woningen in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904 (1.023 inclusief bedrijfsruimtes, waarvan 997 als woning benut werden) bevatten – alfabetisch gerangschikt op de naam van de straat en daarbinnen op huisnummer – gegevens over de bron (adresboek, huis- of bevolkingsregister, woningonderzoek), de locatie (straat en huisnummer, kadastrale nummering volgens de kadastrale kaart van omstreeks 1880), het soort eigendom en/of de functie van het gebouw, de grootte van het perceel en de grondbelasting in 1905, de hoofdbewoner en diens sociale status qua beroep, belasting en/of bedeling, het aantal bewoners en de naam en woonplaats van de eigenaar. Daarnaast is een aantal kenmerken van de woning opgesomd, voor zover die vermeld stonden (voor 745 stuks) in het woningonderzoek van de gemeentelijke Gezondheidscommissie: de ligging in het pand (beneden of boven, hoogte van de verdieping, de zolder of een kelder), het aantal en de grootte van de kamers en van de ramen (in kubieke meters), de huurprijs (in guldens per week), de toegang (individueel of collectief, in geval van dat laatste voor hoeveel woningen), de aanwezigheid van een erf of van bijruimten (zoals een stal of een bergplaats), de schoorsteen (ja of nee), de wateraanvoer en -afvoer (individueel dan wel gemeenschappelijk, pomp of waterleiding, wel of geen riolering), het toilet (individueel of gemeenschappelijk), de afstand van de woning tot het toilet en van de beerput tot het water, en – uiteindelijk – het oordeel van de ambtenaar over de totale bouwkundige en hygiënische situatie van de woning (respectievelijk ja dan wel nee – in een scala van dringend via wenselijk naar onmogelijk – en goed, matig en slecht).

Ten behoeve van het zesde hoofdstuk van deze studie naar het Boschstraatkwartier-Oost tussen 1829 en 1904 zijn voor vijf generaties van de families Habets-Smit en Anten-Swarts databestanden bijeengebracht. Voor beide families zijn deze gemaakt met behulp van het programma Aldfaer (versie 4.2) van de gelijknamige stichting, waarvoor een handleiding beschikbaar is in de publicatie van Ronald Balhan en Rob van Drie, *Stamboom op de computer. Ontdek je familieverleden* (z.pl. 2007), die mede werd uitgegeven door het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag. Er staan op de website Maastricht keramiekstad van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (<http://shclimburg.nl>) twee bestanden: habets.aldf en anten.aldf. Het eerste bevat de gegevens van Martinus Habets (27 november 1864-11 oktober 1939) en Joanna Smit (10 december 1865-19 juli 1943), hun 4 grootouders, 30 ouders. 19 andere personen uit hun eigen derde generatie, 109 kinderen en 87 kleinkinderen, in totaal dus 251 mensen. De tweede verzameling biedt 11 grootouders, 29 ouders, 32 personen uit de middelste generatie – met een centrale plaats voor Carolus Anten (27 oktober 1863-5 december 1910) en Maria Swarts (12 mei 1868-6 maart 1939) –, 79 kinderen en 180 kleinkinderen, dus 331 mensen. De bestanden van Habets en Anten laten overigens gegevens van respectievelijk 265 en 376 personen zien, omdat soms ook overgrootouders en achterkleinkinderen vermeld staan. Deze 59 extra personen zijn niet in de analyse betrokken.

De data zijn op diverse manieren weer te geven, zowel tekstueel als grafisch, voor personen, gezinnen en generaties, terug en vooruit in de tijd. Als voorbeeld van een van de mogelijkheden is in figuur 7.3 een gedeelte van de parenteel opgenomen van de hoofdpersoon Martinus Habets, waarin vanuit het verleden de dalende lijn te zien is in de richting van het heden. Uit zijn huwelijk met Joanna Smit werden (tien) kinderen geboren. De oudste zoon, Pierre, stierf in 1891 op 6-jarige leeftijd. Het tweede kind, Maria Hubertina, trouwde toen ze 20 was in 1909 met Johannes Henricus Caris en kreeg vier kleinkinderen, die op hun beurt vier (achterklein)kinderen hadden, enzovoorts, enzovoorts. Datzelfde overzicht is in figuur 7.4 in grafische vorm weergegeven.

FIGUUR 7.3 EEN GEDEELTE VAN DE PARENTEEL VAN MARTINUS HABETS (IN TEKST)

Parenteel van Martinus Habets

1 Martinus Habets is geboren op 27-11-1864 in Maastricht, zoon van Theodoor Habets en Maria Catharina Boosten. Martinus is overleden op 11-10-1939 in Maastricht, 74 jaar oud. Martinus trouwde, 23 jaar oud, op 16-05-1888 in Maastricht met **Joanna Smit**, 22 jaar oud. Joanna is geboren op 10-12-1865 in Maastricht, dochter van Franciscus Hubertus Smit en Aldegonda Thomassen. Joanna is overleden op 19-07-1943 in Maastricht, 77 jaar oud.

Kinderen van Martinus en Joanna:

- 1 Pierre Habets** [1.1], geboren op 21-04-1885 in Maastricht. Pierre is overleden op 28-04-1891 in Maastricht, 6 jaar oud.
- 2 Maria Hubertina Habets**, geboren op 02-07-1888 in Maastricht. Volgt 1.2.
- 3 Franciscus Hubertus Habets**, geboren op 30-08-1891 in Maastricht. Volgt 1.3.
- 4 Cornelia Sophia Habets**, geboren op 24-07-1894 in Maastricht. Volgt 1.4.
- 5 Ludovicus Henricus Habets**, geboren op 03-04-1897 in Maastricht. Volgt 1.5.
- 6 Maria Josephina Habets**, geboren op 20-03-1900 in Maastricht. Volgt 1.6.
- 7 Theresia Antonia Habets** [1.7], geboren op 21-09-1901 in Maastricht. Theresia is overleden op 09-12-1901 in Maastricht, 2 maanden oud.
- 8 Hubertina Theresia Habets** [1.8], geboren op 19-12-1902 in Maastricht.

- 9 **Nicolas Petrus Alphonse Habets** [1.9], geboren op 13-02-1906 in Maastricht. Nicolas is overleden op 11-11-1915 in Maastricht, 9 jaar oud.
- 10 **Guillaume Antoine Habets**, geboren op 25-10-1908 in Maastricht. Volgt 1.10.

1.2 Maria Hubertina Habets is geboren op 02-07-1888 in Maastricht, dochter van Martinus Habets (zie 1) en Joanna Smit. Maria is overleden op 02-04-1970 in Maastricht, 81 jaar oud. Maria trouwde, 20 jaar oud, op 14-04-1909 in Maastricht met **Johannes Henricus Caris**, 19 jaar oud. Johannes is geboren op 03-11-1889 in Maastricht. Johannes is overleden op 22-04-1967 in Maastricht, 77 jaar oud.

Kinderen van Maria en Johannes:

- 1 **Johannes Caris** [1.2.1], geboren op 02-09-1909 in Maastricht. Johannes is overleden op 23-12-1909 in Maastricht, 3 maanden oud.
- 2 **Anna Josepha Caris**, geboren op 09-10-1910 in Maastricht. Volgt 1.2.2.
- 3 **Cornelia Sophia Caris**, geboren op 24-06-1914 in Maastricht. Volgt 1.2.3.
- 4 **Elisabeth Caris** [1.2.4], geboren op 01-05-1921 in Maastricht. Elisabeth is overleden op 05-12-1921 in Maastricht, 7 maanden oud.

1.2.2 Anna Josepha Caris is geboren op 09-10-1910 in Maastricht, dochter van Johannes Henricus Caris en Maria Hubertina Habets (zie 1.2). Anna is overleden op 10-03-1993 in Maastricht, 82 jaar oud. Anna trouwde, 25 jaar oud, op 01-05-1936 in Maastricht met **Guillaume Leonardus Gilissen**, 26 jaar oud. Guillaume is geboren op 03-06-1909 in Oud-Vroenhoven.

Kinderen van Anna en Guillaume:

- 1 **Mathias Hubertus Gilissen** [1.2.2.1], geboren op 09-08-1936 in Maastricht.
- 2 **Johannes Henricus François Gilissen** [1.2.2.2], geboren op 10-03-1938 in Maastricht.

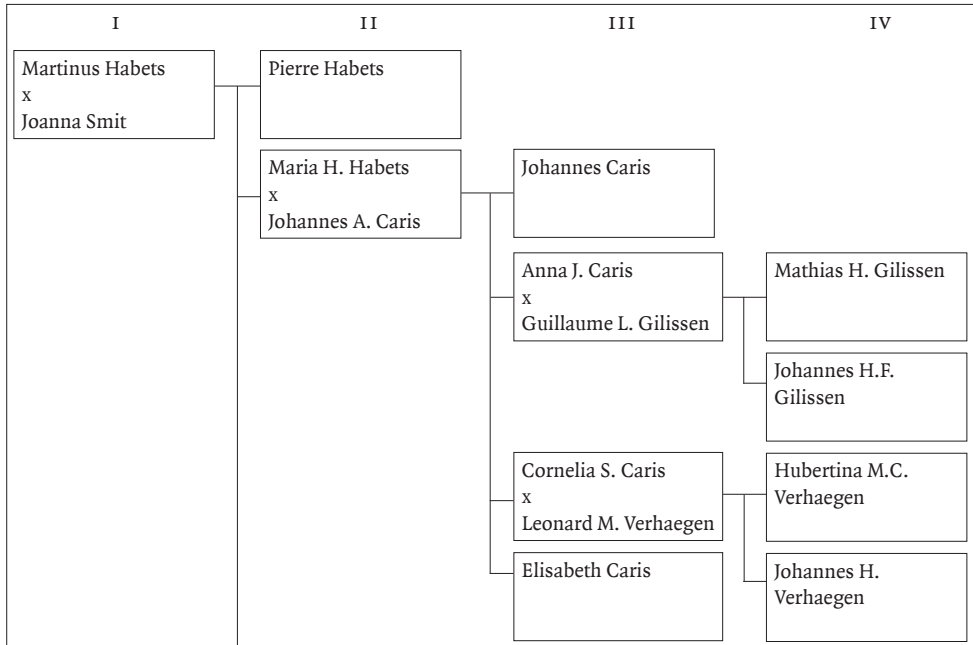
1.2.3 Cornelia Sophia Caris is geboren op 24-06-1914 in Maastricht, dochter van Johannes Henricus Caris en Maria Hubertina Habets (zie 1.2). Cornelia is overleden op 22-09-1984 in Maastricht, 70 jaar oud. Cornelia trouwde, 18 jaar oud, op 09-09-1932 in Maastricht met **Leonard Marie Verhaegen**, 21 jaar oud. Leonard is geboren op 21-06-1911 in Maastricht.

Kinderen van Cornelia en Leonard:

- 1 **Hubertina Maria Cornelia Verhaegen** [1.2.3.1], geboren op 24-11-1932 in Maastricht.
- 2 **Johannes Henricus Verhaegen** [1.2.3.2], geboren op 13-03-1935 in Maastricht.

Bron: het Aldfaerbestand van de familie Habets.

FIGUUR 7.4 EEN GEDEELTE VAN DE PARENTEEL VAN MARTINUS HABETS
(IN GRAFISCHE VORM)

Bron: het Aldfaerbestand van de familie Habets.

In het onderzoek zijn voor elke persoon – naast zijn naam en aanduiding van de generatie – in feite slechts twee (delen van de) beeldschermen van belang. In het linkerdeel van het beeldscherm staat steeds de genealogische informatie met betrekking tot één persoon samengevat, in dit voorbeeld van Martinus Habets: datum en plaats van geboorte en overlijden, datum en plaats van zijn huwelijk, naam en data van zijn partner, van de kinderen en van de ouders, plus de samenstelling van het gezin waaruit hij afkomstig was. Aan de rechterkant van het scherm staan in het (in figuur 7.5 getoonde) tabblad *persoon* in de bovenste helft genealogische koppelingen die het programma automatisch aanmaakt, maar die voor dit onderzoek irrelevant zijn. De onderste helft met de *notities* geeft een overzicht van de woonplaatsen en adressen waarop hij volgens het bevolkingsregister van de stad gedurende zijn leven gewoond heeft. In dat overzicht is de geboorte aangeduid met *** en het moment van overlijden met ###. De verhuizingen zijn gedateerd en de plaatsen gecodeerd met de letters A tot en met D, tenzij datum en adres onbekend zijn (dan ???). A staat voor het Boschstraatkwartier-Oost, B voor de daaraan grenzende wijken (het gebied binnen Statensingel, Capucijnenstraat, Statenstraat, Vrijthof, Groote Staat, Kleine Staat en Maastrichter Brugstraat, dus vooral het Boschstraatkwartier-West), C voor overig Maastricht (rekening houdend met de annexaties van 1920) en D voor buiten de stad. Martinus Habets werd 74,1 jaar oud, woonde twintig keer in het Boschstraatkwartier-Oost voor een totale duur van 34,0 jaar, dat wil zeggen dus bijna de helft van zijn leven (45,9 procent). Deze data zijn geanalyseerd in het kader van de vraag of er intergenerationele continuïteit was met betrekking tot het wonen van de beide families in het Boschstraatkwartier-Oost.

Op het tabblad *diversen* (zie figuur 7.6) heeft het bovenste gedeelte van de notitie betrekking op het beroep dat de persoon op verschillende momenten in zijn leven heeft uitgeoefend. Als bronnen zijn daarvoor gebruikt het Maastrichtse bevolkingsregister (BR) tussen 1860 en 1938 (op microfiche), de

FIGUUR 7.5 PRINTSCREEN VAN ALDFAER: MARTINUS HABETS EN ZIJN WOONADRESSEN

C:\Aldfaer\Habets (265 personen) - Martinus Habets

Bestand Bewerken Tonen Persoon Stamboom Extra Versterk Help

Code generatie onderzoekspersoon Man 74

Leeftijd Persoon

Naam Habets

Martinus

Geb 27-11-1864 te Maastricht

Ged te

Ovl 11-10-1939 te Maastricht

Bgr te

Huwelijk 16-05-1888 Maastricht

✓ Joanna Smit, 77, 1865-1943 (x1888, 104)

Kinderen (10)

✓ Pierre Habets, 6, 1885-1891

✓ Maria Hubertina Habets, 81, 1888-1970 (x1909, 46)

✓ Franciscus Hubertus Habets, 27, 1891-1918 (x1913, 26)

✓ Cornelia Sophia Habets, 119, geb. 1894 (x1918, 30)

✓ Ludovicus Henricus Habets, 77, 1897-1974 (x1919, 46)

✓ Maria Josephina Habets, 81, 1900-1982 (x1920, 96)

Ouders

✓ Theodor Habets, 65, 1839-1904 (x1864, x1890, 26)

✓ Maria Catharina Boosten, 68, 1821-1889 (x1864, 26)

Gezin

✓ Hubertina Habets, 76, 1861-1938 (x1888, 26)

✓ Martinus Habets, 74, 1864-1939 (x1888, 104)

Notitie

C ***** Koestraat 2576

C 19-03-1866 Koestraat 2514

C 13-02-1867 Koestraat 2576

C 13-12-1870 Plankstraat 3066

C 06-07-1875 Plankstraat 2971

B 09-06-1876 Hoenderstraat 516

B 06-12-1877 Bogaardenstraat 1430

A 08-06-1880 Raamstraat 752 / 46

B 15-05-1882 Garnizoen alhier

A 14-05-1888 Raamstraat 751 / 46

A 16-05-1888 Raamstraat 701

A 02-06-1888 Raamstraat 755

A 22-12-1888 Raamstraat 752

A 17-05-1889 Raamstraat ??

A 01-06-1889 Raamstraat 23

A 27-12-1889 Pompenstraat 2

Bron: het Aldfaerbestand van de familie Habets.

C ***** Koestraat 2576

C 19-03-1866 Koestraat 2514

C 13-02-1867 Koestraat 2576

C 13-12-1870 Plankstraat 3066

C 06-07-1875 Plankstraat 2971

B 09-06-1876 Hoenderstraat 516

B 06-12-1877 Bogaardenstraat 1430

A 09-06-1880 Raamstraat 752 / 46

B 15-05-1882 Garnizoen alhier

A 14-05-1888 Raamstraat 752 / 46

A 16-05-1888 Raamstraat 701

A 02-06-1888 Raamstraat 755

A 22-12-1888 Raamstraat 752

A 17-05-1889 Raamstraat ??

A 01-06-1889 Raamstraat 23

A 27-12-1889 Pompenstraat 2

A 25-03-1890 Maastrichter Grachtstraat 33

A 20-08-1890 Raamstraat 40

B 25-04-1892 Uitbelderstraat 1

B 23-06-1892 Maagdendries 3

B 08-06-1898 Capucijnenstraat 41

B 20-02-1899 Maagdendries 1

A 22-07-1903 St Antoniusstraat 59

A 24-10-1907 Varkensmarkt 13

A 05-02-1909 Varkensmarkt 14

A 29-06-1915 Maastrichter Pastoorstraat 6

A 22-06-1916 Zwanenstraat 3a

D 15-02-1917 Strijp

A 09-08-1918 Zwanenstraat 3a

A 19-01-1919 St Antoniusstraat 59

B 23-08-1923 Achter de Barakken 2

A 24-12-1926 Maastrichter Grachtstraat 33

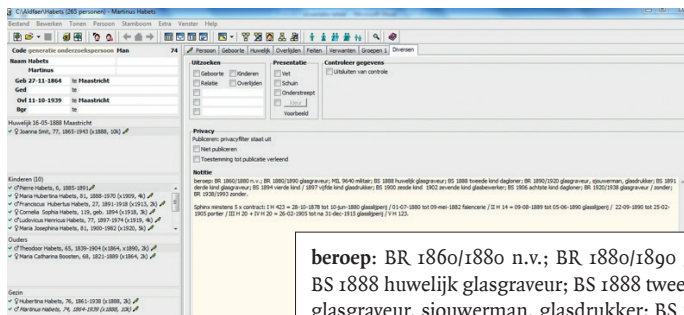
A 26-11-1928 Boschstraat 51

A 30-12-1935 Maastrichter Pastoorstraat 18b

B 09-07-1936 Markt 24 / 1

#####

FIGUUR 7.6 PRINTSCREEN VAN ALDFAER: MARTINUS HABETS EN ZIJN BEROEPEN

Bron: het Aldfaerbestand van de familie Habets.

beroep: BR 1860/1880 n.v.; BR 1880/1890 glasgraveur; MIL 9640 militair; BS 1888 huwelijk glasgraveur; BS 1888 tweede kind dagloner; BR 1890/1920 glasgraveur, sjouwerman, glasdrukker; BS 1891 derde kind glasgraveur; BS 1894 vierde kind / 1897 vijfde kind glasdrukker; BS 1900 zesde kind 1902 zevende kind glasbewerker; BS 1906 achtste kind dagloner; BR 1920/1938 glasgraveur / zonder; BR 1938/1993 zonder.

Sphinx minstens 5 x contract: I H 423 = 28-10-1878 tot 10-jun-1880 glas-
slijperij / 01-07-1880 tot 09-mei-1882 faïencerie / II H 14 = 09-08-1889 tot
05-06-1890 glasslijperij / 22-09-1890 tot 25-02-1905 portier / III H 20 + IV H
20 = 26-02-1905 tot na 31-dec-1915 glasslijperij / V H 123.

persoonskaarten van 1939 tot 1993, de gegevens van de burgerlijke stand (BS) van Maastricht (registers van geboorten tot 1908, van huwelijken tot 1933 en van sterfte tot 1956 op microfiche) en de overzichten van de inschrijvingen voor de Nationale Militie (MIL) tussen 1815 en 1913 voor de hele provincie Limburg. Uit het voorbeeld van Martinus Habets blijkt dat het bevolkingsregister hem tussen 1860 en 1880 niet noemt (n.v. = niet vermeld), dat dezelfde administratie hem tien jaar later opneemt als glasgraveur, dat de militielijsten hem onder inschrijfnummer 9640 kenmerken als (beroeps)militair, dat hij bij zijn huwelijk in 1888 in de burgerlijke stand opnieuw werd vermeld als glasgraveur, en bij de geboorte van zijn tweede kind twee maanden later als dagloner, enzovoorts, enzovoorts.

Daaronder staat aangetekend in welke perioden hij werkzaam is geweest bij Petrus Regout & Co./Sphinx en in welke functie of afdeling. Daarbij is naast het tijdsbestek ook steeds de bron aangegeven: het nummer van het fabrieksbevolkingsregister (I 1874-1885, II 1885-1900, III 1900-1915, IV 1916-1923 en V 1923-1950), de beginletter van de naam en het regelnummer van het dienstverband of eventueel de soort, de kleur en het nummer van de personeelskaart (zie daarvoor bijlage 1-1 over de bronnen voor het onderzoek naar de fabriek). Martinus Habets heeft in het voorbeeld (minimaal) vijf maal een 'contract' gehad als glasslijper, aardewerker en portier, met een totale duur van (minstens) 29,6 jaar. Deze gegevens vormen de basis voor het antwoord op de vraag naar de (dis)continuïteit tussen de vijf generaties van de twee families ten aanzien van het werken bij de glas- en aardewerfabriek van de Regouts.

Geraadpleegde bronnen

Archieven en documentatie

Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen

Publicatie Volkstellingen 1795-1971 op <http://www.volkstellingen.nl/nl/index.html>.

Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht

Archief Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht 1796-1964, inv.nrs. 4306-4307 (ondersteunde personen 1879-1880), 4538, 4564 (staten van bedeling 1829-1830), 4600-4604 (registers van bedeeden 1904). Zie Roebroeks en Luijten, *Inventaris Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid Maastricht*, 260-266.

Archief Gemeentebestuur Maastricht 1814-1986, Notulen van de vergadering van de gemeenteraad, Kohier van de omslag der personele en mobiele belasting over 1821 en Lijst der aanslagen in hoofdelijken omslag in 1880.

Bevolkingsregister van Maastricht 1816-1938.

Bouwvergunningen Maastricht 1845-1942.

Huizenregisters Maastricht 1860-1920.

Kadaster Maastricht (inclusief kaarten 1840-1842 en circa 1880; oorspronkelijke aanwijzende tafels via <http://watwaswaar.nl/#au-10-6-ed-iv-1-3jQO-ABk---CEo>).

Staat betreffende de uitkomsten der herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht

Archief Sphinx, EAN 1012, 1014 en 1015.

Archief Souren: Woningonderzoek van de Maastrichtse Gezondheidscommissie, EAN 105.

Collectie De Wit, Kort-krachtig-goed. Herinneringen uit mijn vervlogen dagen 1872-1934. *Opgedragen aan mijne kinderen Guillaume en Adrienne de Wit* (manuscript januari 1934), EAN 590, inventarisnummer 16.

Stadsbibliotheek, Maastricht

De Tijd 12 december 1953.

Gazet van Limburg 14 november 1953.

Limburger Koerier maart 1939.

Gepubliceerde bronnen en literatuur

Gebruikte afkortingen:

BMGN Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden.

SSEGL Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

TSG Tijdschrift voor sociale geschiedenis.

Adresboek van Maastricht en omstreken (1905).

Aerts, Remieg en Piet de Rooy (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006).

Arbeidsenquête, De, van 1887. Een kwaad leven. Heruitgave van de Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen (Sneek 1887), Jacques Giele (ed.), deel 2 Maastricht (Nijmegen 1981).

Arnold, Paul, *Woningstichting Sint Servatius 1902-2002. Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht* (Maastricht 2002).

Baines, Dudley en Paul Johnson, 'In search of the "traditional" working class: social mobility and occupational continuity in interwar London', *Economic History Review* 52 (1999) 4, 692-713.

Bal, Floor, 'De mislukte heropvoeding van onmaatschappelijken', *Historisch Nieuwsblad* 16 (2007) 8, 58-62.

Balhan, Ronald en Rob van Drie, *Je stamboom op de computer* (z.pl. 2007).

Bisschops, Tim, 'Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een perceelgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen', *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 121-138.

Bos, Nick, 'De "deftige lui". Elites in Maastricht tussen 1850 en 1890', *TSG* 12 (1986) 53-90.

Brylka, Marcel, *Bouwen in Maastricht. 90 Jaar bouwvereniging Sint Servatius Maastricht 1902-1992* (Maastricht 1992).

Cillekens, Caspar, 'Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen', *SSEGL* 52 (2007) 115-135.

Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, *Entoen.nu. De Canon van Nederland* (Den Haag 2006). Ook via <http://www.entoen.nu>.

Cornips Jan, *50 Jaar bouwvereniging 'Sint Servatius' Maastricht 1902-1952* (Maastricht 1952).

Denig, Carl, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur 1793-1891* (Utrecht 1995).

Dingemans, P.A.W. e.a. (ed.), *Twintig eeuwen Maastricht, de Maastrichtenaren en hun straten en huizen* (Zwolle 1994).

Doorn, Jacques A.A. van, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek* (Meppel 1954).

Dupree, Marguerite W., *Family structure in the Staffordshire Potteries 1840-1889* (Oxford 1995).

Engelen, Theo en Paul Klep, 'Wonen in Nederland op de drempel van de twintigste eeuw', in: Jacques G.S.J. van Maarseveen en Peter K. Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 113-130.

Es, Constance van, *Migratie te Maastricht 1850-1920* (doctoraal scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1980).

Faure, A., 'Local life in working-class Paris at the end of the nineteenth century', *Journal of urban history* 32 (2006) 761-772.

Gales, Ben P.A. e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996* (Maastricht 1997).

Garrioch, David en Mark Peel, 'Introduction. The social history of urban neighborhoods', *Journal of Urban History* 32 (2006) 663-676.

Goes, Georg, *Arbeitermilieus in der Provinz. Geschichte der Glas- und Porzellanarbeiter im 20. Jahrhundert* (Essen 2001).

Gribaudo, Maurizio, *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle* (Parijs 1987).

Gribaudo, Maurizio, 'Espace ouvrier et parcours sociaux: Turin dans la première moitié du siècle', *Annales. Économies. Sociétés. Cultures* 42 (1987) 243-263.

Groot, Gertjan de, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-*

- 1940) (Amsterdam 2001).
- Groot, Gertjan de, 'Pielemannen en cassetendraagsters; conducteurs en sorteersters. Mannen- en vrouwenarbeid bij De Sphinx aardewerkfabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht vóór 1940', *SSEGL* 46 (2001) 83-132.
- Haaren, N. van en P.S. Teeling, *Voorlopig rapport van het onderzoek naar de toestanden in de arbeidersgezinnen te Maastricht* (Maastricht februari 1934).
- Haveman, Jan, *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen 1952).
- Heijden, Cor G.W.P. van der, 'De pandjesbaas als kop van Jut. De Tilburgse huiseigenaren aan het begin van de twintigste eeuw', *TSG* 26 (2000) 190-214.
- Heijden, Cor G.P.W. van der, 'De Tilburgse elite aan het begin van de twintigste eeuw. Een moment-opname', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 17 (1999) 59-71.
- Hondius, H. e.a., *Inventarissen van de archieven van Sphinx en Céramique* (Maastricht 2006).
- Hoekveld, Gerard e.a., *Geografie van stad en platteland in de westerse landen* (Bussum 1973).
- Hontebeyrie, Juliette, 'La famille avant la ville, ou comment se perpétuer dans un espace urbain en construction', *Annales de démographie historique* 45 (2009) 213-247.
- Itersson, Ad Th.M. van, *Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870. Vader, raadgever en beschermer. Stijlen van werving, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese Industriële Revolutie* (Maastricht 1992).
- Jansen, Frank, *De Ravelijn* (Maastricht 1999).
- Jansen, Harry S.J., Joep Th. Leerssen en Ed R.M. Taverne, *Stadsruimte. Diversiteit en samenhang in de stadsgeschiedenis van Nederland*, in <http://www.urbansciences.eu/MediaMap.aspx?id=39&fileName=stadsruimte2003.doc>.
- Jansen, J.C.G.M., 'Maastricht tussen 1830 en 1850', *BMGN* 102 (1986) 529-550.
- Jansen, Suzanna, *Het pauperparadijs. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2008).
- Kalb, Don, *Expanding class. Power and everyday politics in industrial communities. The Netherlands 1850-1950* (Durham/Londen 1997).
- Klein Kranenburg, Diederick, "Samen voor ons eigen". *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Hilversum 2013).
- Klep, Paul M.M., A. Lansink en W. van Mulken, *De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag 1851-1922. Broncommentaren 1* (Arnhem/Nijmegen 1982).
- Knotter, Ad, 'De Amerikaanse en Belgische vensterglasindustrie en de Nederlandse diamantindustrie (circa 1880-1940). Vakbonden, arbeidsorganisatie en marktverhoudingen', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 17 (2012) 5-37.
- Knotter, Ad, 'Gezinsarmoede-gezinsarbeid. De invloed van de gezinscyclus op de gezinnen van losse (haven)arbeiders in Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw', *TSG* 24 (1998) 371-401.
- Knotter, Ad, 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van lieu de mémoire naar historische analyse', *SSEGL* 52 (2007) 91-114.
- Knotter, Ad, 'Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig', *SSEGL* 44 (1999) 1-29.
- Knotter, Ad, 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *BMGN* 101 (1968) 551-580.
- Knotter, Ad en Thijs van Vugt, 'In en uit het Boschstraatkwartier. Mobiliteit en levensloop van een familie uit een Maastrichtse arbeiderswijk in vijf generaties (ca. 1860 - ca. 1940)', in: Theo Engelen, Onno Boonstra en Angélique Janssens (ed.), *Levenslopen in transformatie. Liber amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen 2011) 248-260.
- Knox, Paul L. en Sallie A. Marston, *Human Geography. Places and regions in a global context* (New Jersey 2013⁶).

- Kok, Jan, 'Transities en trajecten. De levensloopbenadering in de sociale geschiedenis', *TSG* 26 (2000) 309-329.
- Kok, Paul, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Franeker 2000).
- Kooij, Pim, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987).
- Kooij, Pim, 'Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen', *BMGN* 117 (2002) 296-306.
- Kooij, Pim, 'Het systematisch woningonderzoek omstreeks 1900', in: G.A.M. van Synghel (ed.), *Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw*. Broncommentaren 3 (Den Haag 1997).
- Kooij, Pim en Paul van de Laar, 'Migratie en Nederlandse steden (1800-2000)', *TSG* 26 (2000) 245-248.
- Kooij, Pim en Vincent Sleebe (ed.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000).
- Kruisinga, S. en S. Langeweg, *Het Sphinxterrein. Onderdeel van de Noordwestentree van Maastricht* (Maastricht 2000).
- Kusters, Wiel, *Pierre Kemp. Een leven* (Nijmegen 2010).
- Langeweg, S., 'De techniek van het versieren: het decoreren van aardewerk bij Regout/Sphinx en Société Céramique in Maastricht', *SSEGL* 49 (2004) 97-133.
- Leeuwen, Marco H.D. van, *Bijstand in Amsterdam ca.1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1990).
- Leeuwen, Marco H.D. van en Ineke Maas, A short note on HISCLASS, in: http://historyofwork.iisg.nl/list_pub.php?categories=hisclass, een bijvoegsel bij het supplement van *International Review of Social History* 50 (2005).
- Leeuwen, Marco H.D. van en Ineke Maas, *HISCLASS. A historical international social class scheme* (Leuven 2011).
- Leeuwen, Marco H.D. van, Ineke Maas en Andrew Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).
- Lesger, Clé, Marco H.D. van Leeuwen en Bart Vissers, 'Residentiële segregatie in vroeg-moderne steden. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 10 (2013) 71-101.
- Leyden, Friedrich, 'De demografische ontwikkeling van de binnenstad', *Tijdschrift voor Economische Geographie* 31 (1940) 201-214.
- Lijst der aanslagen in hoofdelijken omslag in de gemeente Maastricht (Maastricht 1906).
- Lis, Catharina, *Social change and the labouring poor. Antwerp, 1770-1860* (New Haven / Londen 1986).
- Lis, Catharina en Hugo Soly, "'Beter een goede buur dan een verre vriend". Buurschap en buurtleven in Westeuropese steden aan het eind van het ancien régime', in: Boudien de Vries e.a. (ed.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbewegingen in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992) 81-107.
- Lis, Catharina en Hugo Soly, 'Neighbourhood social change in West-European cities', *International review of social history* 38 (1993) 1-30.
- Litjens, Harry P.M., *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953).
- Litjens, Harry P.M., 'Petrus Regout', *De Bronk. Limburgs Maandblad* 7 (1959) 34-38.
- Litjens, Harry P.M., *Rapport over de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Maastricht 7 oktober 1952).
- London, Jack, *The People of the Abyss* (Lexington 2008, oorspronkelijk 1903).
- Luijten, J.J.G., 'Anna-Cornelia Wynandts-Louis, eerste vrouwelijke raadslid van Maastricht en Neder-

- land. Een glasslijpersfamilie in de greep van Regout', in: Ingrid M.H. Evers e.a. (ed.), *Bonne et servante. Uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw* (Maastricht 1986) 101-109.
- Maarseveen, Jacques G.S.J. van en Peter K. Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam/Voorburg 2001).
- Maenen, A.J. Frans, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959).
- Mandemakers, Kees, 'De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990', in: Jacques G.S.J. van Maarseveen en Peter K. Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam/Voorburg 2001) 185-207.
- Mansfield, Malcolm, 'Putting moral standards on the map: the construction of unemployment and the housing problem in turn-of-the-century London', *Journal of Historical Sociology* 21 (2008) 166-182.
- Martin, Marijke, *Tussen traditie en vernieuwing. Ruimtelijke transformaties van Maastricht 1650-1795* (Groningen 1997).
- Mekking, Aart, 'Petrus Regout, een ondernemer als bouwheer', *Wonen-TA/BK* 3 (1975) 8-28.
- Openbare werken Maastricht, *Saneringsplan Boschstraat-Oost* (Maastricht april 1957).
- Perry, Jos, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).
- Putte, Bart van de en Erik Buijst, 'Occupational titles? Hard to eat, easy to catch?', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 40 (2010).
- Regout, Joseph F.E. e.a. (ed.), *125 Sphinx – Céramique 100* (Maastricht 1959).
- Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Amsterdam / Meppel 1984).
- Reinders, Huub, *Jo de Mommer. Belevissen van een Maastrichtenaar* (Maastricht 2004).
- Roebroeks, Frans H.M. en Jo J.G. Luijten, *Inventaris van de archieven van de burgerlijke instellingen van weldadigheid te Maastricht 1796-1964* (Maastricht 1993).
- Roemen, Hendrik C.W., *Maastricht. Een geografische – hoofdzakelijk economisch-geografische – beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht* (Maastricht 1947).
- Rule, Fiona, *The worst street in London* (Hersham Surrey 2008).
- Rutten, Willibrord, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw; een overzicht', *SSEGL* 43 (1998) 1-36.
- Schmal, Henk, *Den Haag of 's-Gravenhage? De 19^e-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Utrecht 1995).
- Small, Mario Luis en Katherine Newman, 'Urban poverty after *The truly disadvantaged*: the rediscovery of the family, the neighborhood, and culture', *Annual review of sociology* 27 (2001) 23-45.
- Teijmant, Ineke, "'Huisjesmelkers", een portret van de particuliere huiseigenaar rond 1900', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 19 (1993) 4, 110-149.
- Theunissen, Marleen, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw. Peiling naar de evolutie in 30 families* (doctoraal scriptie Katholieke Universiteit Leuven 1971).
- Topalov, Christian, *Naissance du chômeur 1880-1910* (Paris 1994).
- Topalov, Christian, "'Traditional working-class neighborhoods". An inquiry into the emergence of a sociological model in the 1950s and 1960s', *Osiris. Studies on the history and philosophy of sciences, and on the history of learning and culture* 18 (2003) 212-233.
- Ubachs, Michael, *Een eeuw modern kapitalisme. De Regouts. Leed en strijd van Maastrichts proletariaat (oorspronkelijk Maastricht 1934, heruitgave door Jos Perry Nijmegen 1976)*.
- Ubachs, P.J.H., *St. Matthijkskerk* (Maastricht 1993²)

- Ubachs, Pierre en Ingrid Evers, *Historische encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005).
- Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal, deel I (Utrecht/Antwerpen 2005).
- Verslagen van den toestand der gemeente Maastricht.
- Vliegen, J. (Sociaal-economische Documentatie Dienst Stadsontwikkeling Maastricht), *Sociaal-economische aspecten van het structuurplan Boschstraat e.o.* (Maastricht 10 februari 1955).
- Vliegen, J. (Sociaal-economische Documentatie Dienst Stadsontwikkeling Maastricht), *Sociaal-economische beschrijving van het gebied Boschstraat en omgeving* (Maastricht 12 juli 1954).
- Vugt, Thijs van, *A nineteenth-century factory as a family replacing domain? The Boschstraat Quarter East and Sphinx 1829-1904*, paper en voordracht op de Xe Internationale Conferentie over Stadsgechiedenis van de European Association for Urban History te Gent, 1-4 september 2010, in: http://www.eauh2010.ugent.be/sessions?sess_code=M23.
- Vugt, Thijs van, 'De invloed van 75 jaar industrialisatie op wonen en werken in een Maastrichtse wijk. Het Boschstraatkwartier-Oost en Sphinx in 1829 en 1904', *Stadsgechiedenis* 3 (2008) 23-39.
- Vugt, Thijs van, 'Het Boschstraatkwartier-Oost circa 1900: wonen en werken onder de rook van Sphinx', bijdrage congres De Sphinx en Maastricht: een geschiedenis van haat en liefde (Maastricht 12 oktober 2006) in: <http://shcl.x-cago.com/shcl/resources/files/LezingVanVugt.pdf>.
- Vugt, Thijs van, 'Het "mensenpakhuis van de Sphinx"? Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in 1904-1905', *SSEGL* 50 (2005) 101-137.
- Vugt, Thijs van, 'In en uit het Boschstraatkwartier. Mobiliteit en levensloop van twee families uit een Maastrichtse arbeiderswijk in vijf generaties', *SSEGL* 57 (2012) 47-78.
- Vugt, Thijs van, 'Leren, rondlopen of werken? De fabrieken van Regout en het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht tussen 1829 en 1904 en kinderarbeid rond 1880', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 63 (2009) 81-108.
- Wennekes, Wim, *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam 2011¹¹).
- Whipp, Richard, *Patterns of labour. Work and social change in the pottery industry* (Londen / New York 1990).
- Wijnen, Max, 'Onbekende foto's van de glasfabricage bij Sphinx omstreeks 1920', *SSEGL* 51 (2006) 161-174.
- Wolffram, Dirk Jan, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap en sociale politiek 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).

Summary

A working class neighbourhood under the smoke of 'De Sphinx'. A socio-spatial history of the Boschstraat Quarter East in Maastricht, 1829-1904

DYNAMICS AND DIVERSITY

Traditionally our view of the residents of the Boschstraat Quarter East in Maastricht during the nineteenth century and the first half of the twentieth century has been largely determined by the sociological studies of Litjens and the historical studies of Maenen. These authors held a static view of this 'disadvantaged area', which, in their view, since the nineteenth century, had been home to an inward-looking population, generation on generation, with little social and geographical mobility. Litjens linked this phenomenon to the establishment of glass and pottery works in the Limburgian capital, Maastricht, in particular by the Regout family. Maenen opposed this view and gave a much earlier date for the 'social disorder' in this neighbourhood.

On the basis of research in this, and other, working-class areas in the early 1950s, Litjens and other sociologists, like Haveman, linked social deprivation in areas like these with the notion of 'antisocial behaviour'. In their view, deviant behaviour in the lower strata of society was linked to life in urban slums with poor and run-down accommodation. And an ingrained 'poverty culture', they claimed, led to (self-chosen) isolation from the outside world and to concentration on one's own social and spatial environment by residents, mainly unskilled workers, who married within their own class and stuck to a life in their own (back) streets, and whose children and grandchildren were condemned to a similar existence of poverty and deprivation.

Elsewhere in Europe this static view of such neighbourhoods also dominated for a long time, for example in the studies of British sociologists Young and Wilmott, who, like Litjens and Haveman, held the view of working areas as self-contained, homogeneous communities, with very little geographical and social mobility. Empirical historical research into biographies of inhabitants of these working-class neighbourhoods, however, shows a much more dynamic picture. In 1999 Baines and Johnson showed that in the London working-class district of Bethnal Green during the interwar period there was hardly any continuity in the choice of jobs and residence between fathers and sons. In 1971, Theunissen, based on an inquiry into job mobility of families with children living on poor relief in Maastricht from 1850, made it plausible that paupers did not necessarily give birth to paupers. In 1986 Lis described Antwerp between 1770 and 1860 and stated that the economic growth of the harbour was accompanied by mass migration from the countryside, leading to social disruption and increased poverty. However, no separate 'underclass' arose, but, rather, everybody became submerged in the mass of the labouring poor, that tried to survive by various strategies. In 1987 the Italian historian Gribaudo concluded that in Turin there was

no long-lasting concentration of (migrant) workers in their own districts. The socio-spatial dynamics were much greater than had been hypothesized earlier: people improved their social position and were able to move to relatively better areas. A recent study by Klein Kranenburg (2013) of the inhabitants of the Schilderwijk in The Hague also showed that the (habitation) dynamics of that district during the twentieth century were much greater, because of the continuous arrival of new groups of people.

The present research into residents and housing of the Boschstraat Quarter East between 1829 and 1904 shows that also in this area there was much more variation and dynamics than was supposed by Litjens and Maenen. Regout's enterprise had a diverse workforce, which varied with product (glass or pottery), level of education, gender and duration of employment. The neighbourhood was increasingly inhabited by employees and workers of this factory, which, while making it more of a working-class neighbourhood, at the same time also differentiated the population as to level of education and occupation. Population pressure led to denser housing and habitation, in particular in the centre of the quarter. Although with the growth of the working population the percentage of elite and the upper middle class residents decreased, over the whole period there remained a social differentiation between the centre of the area, with its poor people and shabby housing, and richer residents in the streets on the edge with more expensive houses. Small-scale research into biographies of five generations of two families in the neighbourhood demonstrated that the members of these families frequently worked at Sphinx in the third quarter of the nineteenth century, but that their children and grandchildren fanned out to the rest of the city and took up very different occupations with very different employers.

The dynamic and diverse character of the quarter is worked out here (as in the 'Conclusion' of the present research) for four aspects: the working population of the factory, the population of the neighbourhood, the built environment, and the biographies of members of families that were subject of research.

THE WORKING POPULATION OF THE FACTORY

The glass and pottery works of Petrus Regout & Company, called 'Sphinx' from 1899, came to play an increasingly dominant role in this 'working-class neighbourhood under the smoke of Sphinx'. To a large extent the social and spatial changes in the quarter, both in quantity and quality, were determined by the development of the Regout factory. In order to be able to explain the changes in the size and composition of the population of this neighbourhood, it was necessary to trace how the population of factory workers developed. Figures on sales of glass and pottery and on employment since 1880 are available. Until 1905 sales went up by 44.9 percent, largely due to an increase in pottery sales. As a result, employment for pottery workers increased, although to a lesser extent than sales (by 35.4 percent), but the number of glass workers decreased.

The working population in the factory was not a homogeneous and invariant mass of lowly skilled and unskilled workers. There was diversity between glass and pottery workers, between different jobs in the factory, between workers with steady and temporary jobs, and between men and women. About two thirds of the workers were permanent staff and had

long-term employment relationships, and one third formed a 'flexible shell' of workers on short-term contracts, who sometimes had other jobs or lived on Poor Relief. After 1880 the part of women in the work force greatly increased. Women started to work at a much younger age than men and often had multiple, shorter employment relationships. This may be due to the nature of the work for women in specific departments of the factory, but probably casual labour also suited the family activities of (married) women better. In the Boschstraat Quarter population, those who worked at Regout as casual labourers were overrepresented, compared to the total of employees working at Regout, and this was particularly true for women. Although the proximity of the factory made finding casual jobs easy, nevertheless the majority of workers in the quarter, such as potters, pottery printers and painters, glass blowers, grinders and engravers, can be classed as skilled workers in professional prestige. As skilled workers, their social status can be classed somewhat higher than that of the day labourers, who formed the working-class population of the neighbourhood before the establishment of the Regout factories.

THE POPULATION OF THE NEIGHBOURHOOD

The growth of employment in the Regout factories had great influence on the occupation structure and the social composition of the quarter. This influence of the Regout works is most clearly visible in occupational categories: workers in 'glass and pottery' dominated more and more. In 1829 only two persons (0.2 percent) of all residents with a known job worked in that occupational category, 75 years later this had risen to 1,955 (71.7 percent). In 1880 employment at the Regout factories was a determining factor in the family income of 60.5 percent of all households in the neighbourhood; in 1904 this percentage had risen to 75.5 percent, especially as a result of the growing employment for women. Due to industrialization more men settled in the area. They married faster and had children earlier, as a result of which the total population nearly doubled between 1829 en 1904 (from 2,398 to 4,515 residents) and the average age of the population dropped. In the above reference years the proportion of residents under twenty increased from 41.8 to 50.5 percent. The quarter had relatively many single-parent families, headed by women, presumably because occupational diseases caused early deaths among male glass and pottery workers.

With the growth of the working-class population the social composition of the neighbourhood also changed. A social classification based on occupational titles shows that in 1829 occupations that can be classed as elite and middle class still represented 30.3 percent; in 1904 this had dropped to 10.7 percent. A classification based on taxes showed that the proportion of the groups with the highest tax assessments, and the groups below that, had dropped from 13.8 to 3.3 percent in the course of 75 years. In the course of the nineteenth century the district became less socially differentiated and in the early twentieth century workers with a low social status had become predominant. The Boschstraat Quarter East had become a real working-class neighbourhood: in 1829 69.7 percent of the male heads of families belonged to the two bottom-most occupational categories of artisans and workers, while in 1904 this had risen to 89.2 percent. From this perspective the growth of factory labour led to greater social homogeneity in the area. On the other hand the group of workers

themselves became more diverse, because (more or less) skilled factory workers started to take the place of the day labourers of the 1820s.

Although the Boschstraat Quarter East was an area of Maastricht with a mainly poor working-class population, it was not completely homogeneous, and representatives of other classes were not entirely absent. Manufacturers, upper and lower middle class, and workers lived next to each other, or below, behind or above each other, and economically depended on each other, without social differences being argued away or denied. There were also social differences in spatial terms: there was a dichotomy in the quarter between the poor central area and the 'golden' periphery, broadly reflecting the social status of its inhabitants. This discrepancy between these areas of the quarter already existed in 1829 and was still evident in 1904, but was reduced by the departure of the professional elite from the streets in the periphery. The proportion of this group in the periphery decreased from 27.9 to 6.8 percent of the male main occupants. On the other hand the proportion of the middle class, and of artisans and skilled workers, increased from 55.6 to 61.3 percent and that of lowly-skilled and unskilled workers from 16.5 to 31.9 percent.

The Boschstraat Quarter East proved to be much less homogeneous than Litjens, Have-man and Maenen presumed in the 1950s. Just like in other Dutch cities, the neighbourhood was socially diverse: poor and rich lived closely together, in some streets even next to each other, and streets often differed in habitation and housing. As the Dutch urban history studies since the 1970s also show, this mixed character, also of nineteenth-century working-class neighbourhoods, conflicts with the urban geographical models of the so-called 'Chicago-School', that presumed more or less homogeneous inhabitants in working-class, middle-class and elite districts.

THE BUILT ENVIRONMENT

Because of population growth spatial pressure in the Boschstraat Quarter East increased: between 1829 and 1904 the population grew by 88.3 percent, while the number of dwellings and buildings increased only by 58.3 and 11.6 percent, respectively. As a result of this, settlement density increased from 3.8 to 4.5 occupants per dwelling and from 8.0 to 13.4 occupants per building. A correlation between settlement density and occupant status may be presumed. The number of occupants per room decreased the higher the position on the social ladder of the occupants, that is to say the higher their occupational status and the more local taxes they paid. A property study by the Maastricht Health Commission in 1904-1905 gives an insight into quality of accommodation of 745 examined dwellings with one, two or three rooms. The study established that 40.8 percent of the dwellings had crucial architectural flaws, a quarter of which could not be repaired. In 62.7 percent of the dwellings hygienic conditions were described as mediocre or bad.

As a consequence of the higher building density the centre of the quarter deteriorated into a slum, with limited public space, crowded and gloomy streets, dense and often run-down dwellings, with entirely inadequate facilities. The Boschstraat Quarter East can be seen as the edge of the city centre, caught in a downward spiral of poverty and negligence. Of course the decline of the built environment was related to the limited prosperity of the

residents of the neighbourhood, but was also the result of the conduct of the real estate owners. While the number of houses had increased, there were fewer owners in 1904 compared to 1829: 137 versus 157. At the start of the twentieth century the majority of these owners had lived close to their tenants and had not differed much from the tenants from a social point of view. The owners were often more concerned with the return on their investment than with the careful maintenance of their property. A striking example was the Regout *cité ouvrière* in the St.-Antoniusstraat, which, according to the Health Commission officials, in no way conformed to the contemporary standards, as set down in the 1901 Housing Act.

Yet the built environment was not uniform; diversity between houses and dwellings remained. There was considerable variation in size, quality and ownership between the buildings in the centre and those on the periphery of the neighbourhood. Both in 1829 and in 1904, higher average occupational status and higher income of the residents of the 'golden' edge correlated to fewer dwellings per house and fewer occupants per dwelling. Real estate ownership also varied: on the periphery the proportion of residents who owned their dwelling grew from 58.6 to 70.3 percent, while in the middle of the neighbourhood it decreased from 45.5 to 33.8 percent. Then again, this pattern did not always apply: a study of ten particular buildings between 1860 en 1920 shows considerable variation per street.

INTERGENERATIONAL MOBILITY

Research on two families over five generations between approximately 1770 and approximately 1940 confirmed the great influence of the glass and pottery works on the neighbourhood, also at micro-level. More than fifty research subjects in the central (third) birth cohort of the families Habets-Smit and Anten-Swarts (born between 1840 and 1890), lived in the neighbourhood most of their lives and looked for wedding partners there. Nearly everyone worked at Regout at some time, although they did not solely rely on that employer for an income and had other jobs too. The job opportunities at Regout's may have been the reason to settle in the Boschstraat Quarter East. In this sense there was a clear correlation for this generation of nineteenth-century industrial workers between industrialization and accommodation in this neighbourhood. For this generation of workers the quarter matched Topalov's view: through endogamy, affiliation, provenance and profession the neighbourhood offered a social safety net, tying them to this area.

For the next cohorts (the fourth and fifth generation of the families in the research) the social and geographical ties to factory and neighbourhood no longer existed: they no longer worked at Sphinx necessarily, they moved to new housing estates on the edge of the city, and they found their wedding partners elsewhere. So they did not lock themselves up in the neighbourhood. The pattern of life, work and marriage changed, even though these changes did not immediately lead to upward social mobility. For the members of these families there is no evident intergenerational correlation between nineteenth-century industrial employment and the later social depravity of the Boschstraat Quarter East. However, there may be an intergenerational correlation for other families, in particular, those who stayed on in the neighbourhood.

These conclusions on the dynamism and variation of the development of the Boschstraat Quarter East correspond more closely with the views of Baines, Johnson, Lis and Gribaudo on worker-class neighbourhoods than with the static view of social scientists, such as Litjens, in the 1950s. The present research shows that from the 1830s, under the smoke of “De Sphinx”, the Boschstraat Quarter East developed into a neighbourhood of the labouring poor. This research places that development in perspective. The development of this Maastricht neighbourhood can be compared to similar developments in Antwerp or Turin, although on a smaller scale. Also, the local population in the Boschstraat Quarter East was, and remained, more homogeneous, while Lis and Gribaudo found that the streets in Antwerp and Turin, respectively, were dominated by destitute immigrants from the countryside.

Curriculum vitae

Thijs van Vugt (Kaatsheuvel 1950) studeerde geschiedenis en aardrijkskunde aan de voltijdse lerarenopleiding te Tilburg en aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Van 1975 tot 1981 was hij werkzaam als docent in het voortgezet onderwijs. Sinds 1981 is hij lerarenopleider, later tevens team- en opleidingscoördinator van de mens & maatschappijvakken (aardrijkskunde, economie en geschiedenis) bij Fontys Lerarenopleiding Sittard. Vanaf 2002 was hij bezig met dit promotieonderzoek naar de sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht van 1829 tot 1904.

Email: m.vanvugt@fontys.nl; t.vanvugt@home.nl

Maaslandse Monografieën

- 53 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 3: 1558-1679**
- 54 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius Chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht*
- 55 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel I**
- 56 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel II**
- 57 Dr. E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600**
- 58 *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965. Verslagbundel van het op 14 en 15 september 1995 te Maastricht gehouden congres van de Verenigingen voor economische geschiedenis in België, Duitsland en Nederland*
- 59 Robert Nouwen, *Tongeren en het Land van de Tungri (31 v.Chr.-284 n.Chr.)**
- 60 Dr. P.Th.R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg, 1367-1850**
- 61 W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)**
- 62 Arnout Mertens, *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)**
- 63 Dr. P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg**
- 64 Dr. Hans van Dijk, Henri Hermans (1883-1947). *De grondlegger van het Limburgs muziekleven**
- 65 Dr. M.C.A. Kessels-van der Heijde, Maastricht, Maestricht, Mestreech. *De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw**
- 66 Dr. J.H. Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*
- 67 Dr. B.P.A. Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw*
- 68 Jos Wassink, *Van stad en buitenie. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795*
- 69 Erwin Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*
- 70 Thunnis van Oort, *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuur politiek (1909-1929)*
- 71 Sophie Bouwens, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001*
- 72 Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*
- 73 Paul Bronzwaer, *Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog*
- 74 Hans van Hall, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)*
- 75 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*
- 76 Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*
- 77 Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1974*
- 78 Thijs van Vugt, *Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx'. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904*

* Deze titels zijn uitverkocht